

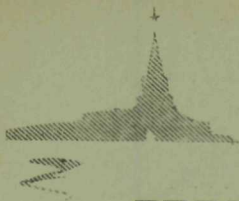
Азан
УТЛАРЫ

НОЯБРЬ № 11
1966

•

*Бөөк Октябрь бәйрәме белән
котлыйбыз сезне,
хөрмәтле укучыларыбыз!*

•

КАЗАН утлары

АЙЛЫК ЭДӘБИ ҺӘМ ИЖТИМАГИЙ-ПОЛИТИК ЖУРНАЛ
ТАТАРСТАН ЯЗУЧЫЛАРЫ СОЮЗЫ ОРГАНЫ
КЫРЫК БИШЕНЧЕ ЕЛ ЧЫГА

Бу санда:

Г. Бәширов. Без бөтен кешелек дөньясы алдында
жаваплы 3

Шигырьләр, хикәя, повесть

Ленин турында шигырьләр 5
И. Газин. Тургай картаямы икән! Хикәя 10
С. Хәким. Ярлар, ярлар; Жырларымың эртыннан
мин очтым; Мин юл сорыйм; Декабристлар чиркә-
венә бардым; Татар хатыны. Шигырьләр 13
Г. Латыйп. Исте җилләр; Әйтерсең йолдыз атыла;
Хатлар алдамынлар; Россиянең ал-ак каеннары;
Кыйгак-кыйгак кайта кыр казлары; Оңол казып
эрәм итәләр дип; Җил-җил атлап кына бер кыз
килә. Шигырьләр 15
С. Тажетдинов. Үлемнән яшәүгә. Документаль по-
весть 18
Ә. Баянов. Лирик шигырьләр 69

СОВЕТ ВЛАСТЕНЫҢ 50 ЕЛЛЫГЫНА

К. Рәхим. Көрәш еллary 77

ПУБЛИЦИСТИКА

Ә. Тажетдинов. КПССның XXIII съезды һәм куль-
тура төзелеше мәсьәләләре 88

ЯЗУЧЫ ТРИБУНАСЫ

Г. Бәширов. Каламнең зур көче бар 94

Г. ИБРАХИМОВНЫҢ ТУУЫНА 80 ЕЛ

Ә. Еникеев. Әдипнең төрелеп кайтуы 100

11

НОЯБРЬ
1966

КПССның
ТАТАРСТАН ӨЛКӘ
КОМИТЕТЫНЫҢ
ГАЗЕТА ҺӘМ
ЖУРНАЛЛАР
НӘШРИЯТЫ
КАЗАН

ЯЗУЧЫНЫҢ ИҖАТ ПОРТРЕТЫ

Р. Мостафин. Шигърият чишмәсе. (Сибгат Хәкимнең иҗат портретына эскизлар)	112
---	-----

ӘДӘБИЯТ ТАРИХЫНА МАТЕРИАЛЛАР

М. Мөһдиев. С. Рахманколының иҗат эшчәнлегә	128
---	-----

М. ФӘЙЗИНЕҢ ТУУЫНА 75 ЕЛ

М. Фәйзи. Хат һәм шигърь	139
------------------------------------	-----

ХАЛЫК АВЫЗ ИҖАТЫ

Н. Исәнбәт. Бер татар авылының моннан йөз ел элек язылган җыр-көйләре	141
---	-----

РЕДАКЦИЯ ПОЧТАСЫННАН

Р. Нәбиуллин, М. Нәбиуллин, Н. Сәрвәретдинова. Сабан туйлары кызыктырак булсын!	152
Яңа җыглар	154
Әдәбият һәм сәнгать яңалыклары	156

Редакциягә килгән кулъязмалар кире кайтарылмый.

Редакциянең адресы: Казань, ул. Баумана, 19. Дом печати, 2 этаж.
Телефоннар: җаваплы редактор — 2-68-21, җаваплы секретарь — 2-68-21,
бүлекләр — 2-39-52.
Хатлар өчен: Казань, почтамт, почтовый ящик 63. Редакция «Казан утлары».

Г. Бәширов

БЕЗ БӨТЕН КЕШЕЛЕК ДӨНЬЯСЫ АЛДЫНДА ЖАВАПЛЫ

[Азия һәм Африка илләре язучылары белән бәйләнеш буенча Совет комитетының Бакуда үткәрелгән иңдәйтелгән җыелышында сөйләнгән речә.]

Дуслар, интәшләр!

Дөньяның тынычлыгына куркыныч тудырган бу борчулы көннәрдә безнең уйларыбыз һәм хисләребез батыр Вьетнам халкы белән; без бу фидакар халыкка чын күңелдән теләктәшлек белдерәбез. Бүген «Вьетнам» сүзе көчле чаң булып яңгырый. Бу сүз дөньяның барлык намуслы кешеләрен борчуга сала, шул ук вакытта ул аларның күңелендә сугыш чукмарларына каршы минем нәфрәт хисләре кузгата һәм Вьетнам халкының җиңеп чыгачагына ныклы ышаныч һәм өмет уята.

Минем республикам, минем Татарстаным Вьетнамнан ерак. Без Россиянең үзәгендә диярлек, мәшһүр Идел буенда яшибез. Әйе, без Вьетнамнан ерак. Ләкин Кызыл дарья буйларындагы дәһшәтле һәм кыргый гөрселдәүләр бөек Идел буйларына да килеп җитә һәм безнең йөрәкләргә әрнәтә. Америка басып алучыларының Вьетнам халкына салган авыр яралары минем республикам хезмәт ияләренә дә йөрәгенә барып тия. Безнең күңелләр Вьетнам патриотларына кайнар дуслык һәм теләктәшлек хисләре белән тулы. Бу хисләр рәссамнарның рәсемнәрендә, шагыйрьләрнең шигырьләрендә һәм җырларында яңгырый.

Бөек Низами жиренә без, гомуми көч белән, бергәләп, Азия һәм Африка язучылары арасындагы бәйләнешнең иң нәтиҗәле, иң кулай формаларын табу өчен җыелдык.

Әмма биредә, гәрчә ул көн тәртибендә күрсәтелмәгән булса да, тагын бер җитди мәсьәлә тикшерелә. Ул — язучының бөтен кешелек дөньясы алдында җаваплылыгы мәсьәләсе.

Күптән түгел булып узган коточкыч сугышның кешелеккә ниләр китерүен дөнья халкы яхшы белә. Сугышның яңа учакларын булдырмау өчен, минемчә, матур әдәбиятның кешелеккә яңа сугыш афәтеннән саклап калырга тырышуы бик әһәмиятле; язучы укучыларның йөрәгендә кеше үтерүче юлбасарга карата көчле нәфрәт уята алсын, кояшны каплаучыларга, тыныч басуларга кайгы һәм бәхетсезлек яудыручыларга каршы кешеләр күңелендә көйдергеч ачу һәм җирөнү хисләре тудырырлык куәтле, тәсирле сүзләр таба алсын.

Матур әдәбиятның иң яхшы әсәрләре яхшылык белән явызлык арасында икеләнәп калучыларның эчке дөньясына үтәп керергә, туң йөрәкләргә дә эретергә, тупас кыргыйлык кабыгын да ватарга сәләтле. Моңа мисал безнең совет әдәбиятынан да, чит илләр әдәбиятынан да күп мисал китерергә мөмкин булыр иде. Мәгълүм булганча, кешеләрне прогресс һәм тынычлык дошманнарына каршы көрәшкә

¹ Азия һәм Африка илләре язучылары белән бәйләнеш буенча Совет комитетының Бакуда үткәрелгән утырышында катнашуы турында Г. Бәширов язмасын 94 нче биттән укыгыз.

өндөүчө көчлө муза тавышын кайчак туплар гөрөлдөсө да каплый алмый. Мин моны раслый торган бары тик бер генә мисалны телгә алырга уйлойм. Мин Муса Жәлилне һәм аныц «Моабит дәфтәрләре»н күздә тотам.

Төрлө илләр һәм халыкларның әдипләре арасында дуслык һәм бердәмлек хисләрен тәрбияләү, минем уемча, безнең хәрәкәттә иң әһәмиятле бурычларның берсе. Бу юлда һәр әдәбият җитди эш башкара алыр иде. Һиндстаннан килгән хөрмәтле кунагыбыз шагыйрь Гурмунх Сингх Мосафирның: «...Дөнья кешеләре бер-берсен яхшырак һәм тиернәрәк белергә тиешләр», дигән фикерен мин тулысынча хуп күрәм. Ораторларның чыгышларынан аңлашылуынча, бер-береңне өйрәнү һәм белү юллары күп икән. Үз әдәбиятыбызның тәҗрибәсеннән чыгып, мин шул юлларның фәкать берсенә генә тукталырга уйлойм.

Илебездәге иң карт университетларның берсе булган безнең Казан университеты галимнәре, гыйльми китапханәнең гаять бай фондларын өйрәнгәндә, Россия халыкларының, аерым алганда, татар һәм башкортларның авыз иҗаты, бигрәк тә мәкальләре һәм әйтемнәре белән бездән бик ерактагы Көнчыгыш халыклары иҗаты арасында искитмәле охшашлык барлыгын раслыйлар. Мин Абиссиния һәм кайбер башка халыклар иҗатын күз алдында тотам. Гарәп илләре халыкларының иҗаты турында инде әйтеп тә торасы юк. Бу охшашлык күп нәрсә аңлата. Ул, мәсәлән, җөмләдән берсе, төрлө киртәләргә һәм авырлыкларга карамастан, безнең борынгы бабаларыбыз, шул замандагы әдипләр, галимнәр борын-борын заманда ук үзара аралашканнар, бәйләнеш өчен ниндидер җепләр тапканнар һәм рухи яктан берсен-берсе баетып яшәгәннәр дигән фикер уята. Бу фикер шулай ук бик күп сәяхәтнамәләр һәм башка материаллар белән дә раслана.

Безнең университет китапханәсендә Азия һәм Африка язучылары һәм галимнәре әсәрләренең бик күп кулъязмаларын эченә алган гаять бай коллекция бар. Бу да шул ук ныклы элемент турында сөйли булса кирәк. Алар арасында, мәсәлән, Әбугалисинаның мәгълүм медицина кануннары турындагы трактатының бер кисәге, философия темасына язган хезмәт, Иран шагыйре Дәһләви поэмалары, Сөгъди шигырьләре һәм ифрат зур кыйммәткә ия булган гаять кадерле башка кулъязмалар бар.

Безгә билгеле булганча, шул ук вакытта татар һәм башка төрки халыклар әдәбиятларының борынгы кулъязмалары чит ил китапханәләрендә хәрәкәтсез ята. Кызганычка каршы, үткән замандагы бөек акыл ияләренең уникаль хезмәтләре һич тә җитәрлек өйрәнелми.

Моның белән шуны әйтергә теләм: Азия һәм Африка илләренең әдипләре арасындагы иҗади дуслыкны, империализмга каршы бердәмлекне тагы да ныгытуда борынгы бабаларыбызның бай әдәби мирасын да бик нәтиҗәле файдаланырга мөмкин булыр иде.

Гамил Афзал

Буранлы көн

Горкида кыш.
Буран. Парк шаулы.
Кар бөтереп җилләр катыра.
Ниң тәрәзэләрдән күзен алмый
Ул утыра,
Тып-тын утыра.

Европада илдән илгә күчеп,
Нинди шәһәрләрдә булмады!
Революция ялкыннарын кичеп,
Тагарган гомер йомгагы
Таш диварлар аша сикердә дә,
Шушы аллеяга китерде.
Ан тун киеп,
«Хәерле көн!» диеп,
Кыш бабае күренер шикелле...

Авыр корбан бирде эшче сыйныф,
Күпме кристалл ирләр югалды.
Иске Казан,
Татар шәһәрәннән
Бу ташкынның бозы кузгалды.

Язлар килер,
Сикереп агар сулар.
Иген яхшы булыр җәрәнгә.
Вакыйгалар,
Борчып торган уйлар
Тезелеп-тезелеп килә хәтергә.
... Идел өсте,
Балыкчылар җыры,
Уха пешералар ут ягып.
Кызу канлы татар Робеспьеры —
Вахитовны бирде ул халык.

...Һәркем үлгән кебән,
Мин үләрмен,
Борчылма син, күңел, борчылма!
Давылларны ничкән гомерләренәң
Бер елы да тара йөз елга.

...Декабрьда һәр көн җил дә буран,
Кем яратмый Рәсәй кышларын!
Саян кедрлары шаулы сыйма
Болытларга терәп очларын.

...Киртә аша чыккан ак куянынң
Тәпиләре өши торгандыр.
Да, батенька,
Син бу ач дәнъяны
Якты өмет белән куандыр.
Капиталның гегемоны үләр,
Һәм хезмәткә килер иркенлек.
Асты-өскә килеп тетрәнүләр,
Восстаниеләр чоры китердек.

...Средняк та безне яклап чыга
Неросин һәм сатин китергәч.
НЭПның соңгы сәгәтьләре суга,
Социализм бүтән чигенмәс!
...Соры пәси иркәләүне сөя,
Бүтән эш юк,
Эйдә, иркәлә!
Бик зур, бик зур безнең бу Россия,
Кем җитәкләр аны иртәгә!

Хәзер дәнъя безнең юлдан барыр,
Без кабызган утлар мәңгә яныр,
Көле очар золым, җәбернең.
Баш авырта,
Минем хәлем авыр,
Алексей Максимович, кадерлем!

...Бу кырларда тимер көчләр шытар, —
Авызлыклап куяр дәнъяны.
Яков Михайлович рульне тотар
Иде дә бит, алай булмады...

Хәзер инде эшче сыйныф көчле,
Телле-тешле,
Куллы-аяклы.
Һай авыр шул,
Артык бөгәрләр, я
Бөгеп җиткermәсләр таякны.
Шатур баткагында сазлык ерып,
ГОЗЛРО яккан учакны
Александр кайтып күрсен иде —
Абый күрсен иде бу чакны!..
...Җилләр исә урман чәчен тарап,
Нар бәтереп җилләр котыра.
Офыкларга,
Гасырларга карап,
Ул утыра,
Тып-тын утыра.

Алексей Сурков

Рус шагыйрэ

Сүнмәс нурлар

Уятырга кешелекнең бөтен көчөн
Октябрьда күнләр күкрәү кирәк иде.
Ленин әйтте: караңгылык бетсен өчен
Ялкынланып яна белсен йөрәк! — диде.

Кулын куйды Ленин безнең жылкыларга,
Безгә бакты очнын сипкән күзе аның.
Без атладык алсу таңлы иртәләргә,
Безгә киң юл булды тәүге эзе аның.

Кинәт якты булып китте бөтен тирә,
Балкып китте кинәт заман киңлекләре.
Әйтте күңел: мена хәзер һәркем күрә
Безне якты, иркен юлдан кем йөрткәннә.

Күз ачылды. Тебәлдәк без еракларга.
Тирә-юньне күрер булдың ачык итеп —
Юлчы күңеле шулай ашыга ерак ярга,
Томан сарган урманнарны очып үтеп.

Канатсызга канат үсте. Уяңдык без.
Юлга чыктык биек үргә менәр өчен.
Бер тавыштан шуны әйтеп куандың без:
Рәхмәт сиңа, Ленин, сүнмәс нурлар өчен.

Уно Лахт

Эстон шагыйрэ

Ленин исемендәге канал

Каршылады безне шлюз яннарында,
Каршылады әйтеп гүя: буйсын, баш и!
Каршылады заңгәр күзле, нисен бер жыл —
Барча диңгез жыллареннан әле яшь жыл.

Форштевень ера инде мена Дон суларын,
Ә винт кайда? Әле Идел эчендә ул.
Ә пароход? Ул нани бер кантар кебек,
Селкенгәли ике елга учында ул.

Дала кошы бөркет нишли? һаман оча.
Тик түбәндә инде ярып сикерә диңгез.
Яп-яшь диңгез сикереп уйный! Безгә каршы,
Байрак итеп, дулкыннарын китерә диңгез.

Шаула диңгез! Дулкыныңны текә күтәр.
Төнне көн ит, булсын сиңең кичең иртә.
Сиңа китерә торган канал давыллардан
Аерылмаса туган неше исемен йөртә.

Рулен гүя Ленин тоткан пароходта
Юлда хәзер аның белән бәрабыз без...
Без Октябрь давылында туган көчләр,
Зур дулкынны жылдан курынмый ярабыз без!

ЗӘКИ НУРИ тәржемәләре.

Рәсул Гамзатов

Авар шагыйре

Тау кешеләре Ленин янында

Дагстанның тауларында аны
Жырга салып җырлап йөрделәр,
Араанның тарлавыкларында
Исемен әйтеп җиңеп үлделәр.

Төтен сеңгән кысан таш өйләрдә
Легендалар туды аulда;
Ленин! — диеп бер җырласа ашуг,
Җырлаттылар аны тагын да.

Аның исемен һәркем белә иде,
Тик рәсемен кем дә күрмәде,
Кызу көрәш барган чаклар иде,
Җәйнең эссе иде көннәре.

Салкын кышта язны уйлагандай,
Күлөгәкә — җәйге эсседә,
Арып-алжып йокыларга талгач,
Ленин көрдә күпләр төшенә.

Ул аларга нәратлардан биен,
Һәм таулардан зуррак күренә,
Кынысыныннан кылыч чыгара да —
Дошман шундук тетрәп чигенә.

Һәркем яши, сынын үзләренчә
Күз алдына аның китереп,
Кара папахадан, янып торган
Үткөр кара күзлә иттереп.

Озатканда бөөк юлбашчыга
Илче булып илдән киткәнне,
Бизәкләп зур кылыч ясаттылар,
Тектерделәр алап чикмәне.

Асылташлар куйган трубка эшләп,
Ефәк янчык тегеп, тагын да
Найнар салам тапшырырга кушты
Һәркем илнең тирә-ягында.

Юлга чыкты төүләр, кырлар аша,
Җил-кояшта янып илчеләр,
Күпнә күргән,
Совет башкаласын
Нич күрмәгән батыр кешеләр.

Хезмәт белән таңнан төнгә кадәр
Шау-гөр килеп тора башкала.

Кремльнең кыю, яшь санчысы
Салам биреп көртә капкадан.

Киң ачылган ишеклардан үтеп,
Зур яңалык алар белделәр;
Алап түгел, гади урта буйлы
Якты йөзлә неше күрделәр.

Сүз башланды, сүзгә сүз ялганды,
Сорашты ул барысын-барысын да,
Тормыш, семья, бала-чага хәлен,
Үлгән батыр дуслар хакында.

Бизәкләнгән анташ палатада
Күзен кыса төшөп, сөйләшөп,
Утырды ул алар уртасында,
Якын һәм үз итеп, ниңәшөп.

Сизелми дә үтеп китә вакыт,
Илчеләр зур бәхет кичерә;
Кузгалышкан чакта бүләкләр
Кинәт төшә болар исенә.

Ул елмаеп кылыч һәм чикмәннә,
Трубканы ала карарга,
Кунакларның хәтерә калмасын дип,
Тартмаганын әйтми аларга.

Саубуллашкан чакта бөөк Ильич
Туганнарча бөтен йөрәктән,
Сөзгә ничек рәхмәт әйтергә? — ди,
Бик канәгать булып бүләктән.

Алар: «Бездә, таулар арасында,
Ильич, сине күрөп белмиләр,
Иң кадерлә бүләк шул булачак,
Рәсеменә безгә бир!» — диләр.

Юлга чыга халык илчеләре,
Шулкадарла алар сөенгән:
Ленин үзе биргән рәсем, анда
«Кызыл Дагстанга» диелгән.

Ул чакларның бөөк истәлегә
Нич онытылмас, калмас югалып,
Кышын-җәен музей түрендә ул
Чәчәкләргә тора уралып.

Герман Гоппе

Рус шагыйре

Очрашу

Тугайлыкны томан япкан иде,
Якын иде инде көзгә төн.
Ленин ялгыз аудан кайта иде,
Кавказда күрдә күк төтен.

Учак утларында ялт-йолт итә
Кайнар чәйлә Вильгельм наснасы.
Карт көтүче кинат каушап китә:
«Ят кеше бит... аллам сакласын...»

Мылтыгын бер читкә куйды Ленин.
Кыса төшеп нурлы күзләрен:
— Хавефегезне сезнең аңлыйм, — диде, —
Очрый әле дошман бездә гел.

Кырын карау шуннан бетте картта.
Ул үзе дә инде сизмәстан,
Уен-көлне катыш төрле ханга
Ильич белән тыныч сөрләшә.

Сүз башланды икмәк турысында,
Коммунизм да якын күрүндә.
Йолдызлар да набындылар шунда,
Учантагы утлар сүрелде.

...Аерылырга ваныт. Кузгалдылар.
Карт, бүреген ратлап шул чакта,
Әйтте: — Шәбен шәп тә безнең уйлар,
Ә Кремльдә,
Ни уйлыйлар икән бу ханга?

Трубкага самосадын тейгач,
Тынып торгач, әйтте болай дип:
— Мин ишеттем, имеш, Рәсәйгә баш
Ленин дигән иң зур большевик.

Күзүндә нур балкып китте кабат:
— Әйе, шикләнмәгез моңарга,
Озатмагыз, сунмак үзем табам
Моннан олы юлга чыгарга.

НУРИ АРСЛАНОВ тәржемәсе.

ТУРГАЙ КАРТАЯМЫ ИКӘН?

Шәйхәттәр бабай жәй көннәрендә, урамга чыгып, үзләренен капка баганасына сөялөп торырга ярата. Үткән-сүткән кешеләр, ана сәлам биреп: «Нихәл, бабасы!» дип китәләр, ә телгә үткәнрәкләр: «Аумасын дип әйтәсеңмени, Шәйхәттәр бабай, капка баганасын терәп торасыңмыни? Колхоз трутдин түлиме сон аудармый то-тып торган өчен?» — дип, карт кешенең кәфе китәсен-китмәсен дә исәп-ләмичә, шаяртып узгалыйлар.

Әллә капка баганасы елдан-ел үсә, калыная инде, әллә бабагыз керчәя, юкара, сонгы берничә елда ул багана янында солы көлтәсе хәтле генә булып калды. Авылда анардан да картрак кеше юк, дип сөйләләр. Имеш, ул, әби патша заманасында ук солдатка алынып, бер чиләк аракыны ялгыз башы чөмереп бетергән дә әллә кемнәрнең кара мунчаларын нигезе-нигезе белән авылның икенче башына күтәрәп илтәп куйган... Анысы, әби патша заманасында дигәннәре бик карт дип әйтүләре генә инде, билгеле. Ә мунчаны күтәрәп илтәп куйган диюләренә ышанырга да була, яшь чагында ул яман да көчле булган дип сөйләләр. Аның каравы хәзер... Әллә чылап та капка баганасы үскәннән-үсә, калынайганнан-калыная инде!..

Авылда тагын бер карт кеше бар. Анысы Гөлжиһан әби. Шәйхәттәр бабай белән бер чама дип сөйләләр.

Яшь чагында бик матур булган, имеш.

— Гөлжиһан әби, син авылда матурларның матуры булган дип әйтәләр, — дигәч, әбигез:

— Ией, кызым, мин узганда жәяүле жиргә ятып карар иде, атлы атынан төшөп карар иде, — дип әйткән ди. — Хәзер генә ул мине күргән кеше куркып китә, теге вакытларда... иех!.. Саргаючылар күп булды минем өчен, берсе әле дә исән, — дип әйткән, имеш.

Саргаючыларның берсен әлеге шул капка баганасын терәп торучы Шәйхәттәр бабайга юрыйлар. Имеш, бусы житкән егет, теге житкән кыз чакта араларында нидер булган... Хәер, авыл телендә йөргәннең барысына да ышана китсән... Шулай да Шәйхәттәр бабагызының үзеннән сорап бакканнар. Картыгыз башта бик озак кына аңламаганга салышып торган, кабат-кабат сорагач кына, көпәп жибәргән сыман преннәрен кыймыл-кыймыл китергән дә: — Кххм... — дип куйган, ди. Бу «кххм»ны берәүләр: «Булган иде, бик булган иде, — дип әйтте дип баралар. — Чишмәгә су алырга килгән жирендә кочаклап үпкәч, көянтәсе белән жилкәгә кундырган иде: янәсе, кеше алдында икенче ябышмассын, ә кич белән мунча артында күрешкәндә үзе куенга кереп утыра иде, сонгы әтәчләр кычкырганга тикле кочактан чыкмый иде», дип әйтте дип баралар. Икенчеләр исә бу «кххм» карт кешенең тамак язып жибәрүе генә булды, безнең сорауны ул бөтенләй аңламады да, димәкче булалар. Белмәссен...

Аңламадымы икән, ай-һай! Шәйхәттәр бабагыз үткәннәре бик яхшы хәтерли, гүя аның хәтере моннан күп еллар элек борып туктатылган да шуннан бирле бер тапкыр да янадан жибәрелмәгән... Авыл моннан әллә ничә еллар элек инди булган булса, Шәйхәттәр бабагыз шул авылның ғына белә. Ничектер Казан артистлары концерт куярга килгәч, бағанага сөялгән бабагызны күргәннәр дә: — Клубыгыз кайсы урамда? — дип сораганныр. Бабагыз: — Мәчет каршында, — дип өйрәтәп жибәргән. Авылда мәчетнен юклыгына инде утыз ел! Шәйхәттәр бабайның бөтен сөйләшүе шушы «мәчет каршында»га бик ошап тора. Фәләннәр коесы, фәләннәр тыкрыгы — аның гел әйтә торган сүзләре, ә ул кое инде күптән юк, колхоз авылга артезиан коесы казытканга әллә ни гомер, суны электр чыгара, ә фәләннәр тыкрыгы урынында хәзер колхозның алма бакчасы... Ә Шәйхәттәр бабагыз өчен боларның гүя берсе дә юк. Хәер, монда да кайберәүләр, ул мутлыгы белән генә шулай итә, аның белмәгәне юк, көн буге урамда сөялп тора-тора бөтен авылның нишләгәннен энәсеннән жебәнә тикле белеп тора, аның саңгырау булып кылануы да мутлыктан ғына, үзенә кирәкне бик ишетә ул, әнә теге вакытны... — дип, моннан берничә еллар элек булган бер вакыйганы сөйләп бирәләр.

Бер тапкыр шулай, Шәйхәттәр бабагызны саңгырауга исәпләп, аның янында колхоз председателе Мөхип белән кырчылык бригадиры Салих-жан икәү авыл халкын сүгеп торалар икән: янәсе, ялкаулыкның чигенә чыктылар, үз тамакларын ғына кайгырталар, колхоз эшенә йөрмиләр. Шәйхәттәр бабай бағанага сөялгән килеш барысын да ишетеп тора икән. Мәнә бервакыт Мөхипне «Кил әле, улым, бирегә» дип, күл изәп, үз янына чакырып китергән дә тотынган тегене ипләп кенә... Син авыл кешесенен тамагын туйдыр әүвәле башта, аннары ялкау дип әрлә. Ничә ел инде трутдингә чыпчык туенырлык та иген бирмисез, әле дә рәхмәт әйтерлек безнең авыл кешеләренә, шул килеш тә көннәр буге эшләп йөри...

Мөхип бик зур кеше бит инде авылда... Аңардан зуррак шул тау башында жил тегермәннәре генә бар. Авылга сыя алмыйча йөри, борын югары, район башлыклары белән дә эшнәлек зур. Аларга балны тәпәнә-тәпәнә белән биреп жибәрә. Алма бакчасында алма өлгергәч, «Волга» белән килеп, алманың яхшысын ғына төяп китәләр. Итне, майны әйтәсе дә юк инде... Шушыларның барысын да әйбәтләп кенә тезеп чыккан Шәйхәттәр бабагыз председатель Мөхипкә. Мөхип каршы сүз әйтә алмыйча тыңлап тора ди шул. Шәйхәттәр бабай, мин бағана төбөндә генә басып торсам да бияләй эчендә бармак кыймылдатканыгызга тикле сизеп торам, миннән яшерә алмассыз... — дип әйткән ди. Шунда Мөхип әйтә, имеш: мае да, балы да әрәмгә китми, Шәйхәттәр бабай, курыкма, шунсыз комбайннарға, тракторларға запчасть алып булмый, май белән майлагач кына запчасть шалт итеп кайтып керә, эшләр чиратсыз йөри башлый, дип акланарга тырышкан, ди. Мәнә әйт син бабагызны саңгырау дип... Шушы вакыйгадан соң Шәйхәттәргә сәлам биреп узучылар кинәт күбәйде, югыйсә, ул барыбер ишетми дип, аның ягына карамый ғына узып китәләр иде.

Анысы мутлыгы да бардыр, ләкин картлыгы да бар. Бу авыл аның күз алдында авыл булды. Ул малай чакта инеш башында барлыгы биш-алты ғына йорт иде. Әнә теге юан өянкеләр... башларында бүрек-бүрек карга оясы... Юк иде бит, аларны Шәйхәттәр бабагыз үзе утырты. Тал чыбыгын киесеп алып кайтты да су буена төртте, хәзер әнә карагыз аларга... Бишәү килеп кочакласаң да кочагын житмәс. Гомер дигәнен... Үтә дә китә икән. Бүген бала-чага атасы булып картаеп баручыларның бишкәтә аяк бармакларын имеп яткан чакларын белә бит әле ул. Төпсез ыштан киесеп урам чапкан чакларын... Имән бармакларын мангасца мөгез итеп куеп, Мөхипкә бер акаеп карасаң, чырый-чырый

елап өйләренә кереп кача торган иде, ә бүген район башлыкларын майлап йөри, авыл халкы өстеннән зур башлык... Бармакларны мөгез итеп, мангай астыннан бер акаеп карап, бик яхшы гына куркытасы бар әле үзен... Юкса ансат эшкә жыен үз кардәшләрен утыртып бөтергән: тегермәндә аныкылар, умарталыкта аныкылар, китапханәдә тагын үз нәселе... Авыр эшкә якын да килмиләр...

Бүген нишләптер күнелә гел егет чагына кайтып төшә әле. Кояш та бүтән иде дип әйтерләр ди картлар. Юк, кояш шул ук иде, тургайлар да шушы ук. Гөлжиһан белән булды, ай, булды... Әнә теге йөгереп узып баручы кызчык та картаер микән? Аны да сөячәкләр бит инде, аны да кочакка кысачаклар. Кояш күрмәс, ай күрәп торыр. Ай дигәннән Гөлжиһан белән Шәйхәттәргә дә гел күрәп торды. Ай белән тургай картаимый, алар гел булачак, ә менә Шәйхәттәр юк инде. Гөлжиһан да юк, бик күптән инде. Теге, йортлары авыл уртасындагы Гөлжиһан карчык дисезме? Сүз ул бәтәшкән карчык турында түгел. Юк. Бөтенләй башка Гөлжиһан. Буйлары Идел камышы, күзләре ут иде ул Гөлжиһанның... Кочакка кыскач сөлек булып бөтерелә иде. Мулла тәкбир әйтә-әйтә ут эченә озатмаган булса, Шәйхәттәр фронларда озак югалып йөрмәгән булса, кем белсен... Колчак килә дигәч, авылдан чыгып качты. Күрше урыс авылының Чтапан карт базарга печән алып бара икән, рәхмәт төшсән, чанадагы печән астына кереп посарга рөхсәт итте. Шул килеш кызыллар ягына фиуты... Гөлжиһан да ул әйләнеп кайтканчы фиуты. Ашыкты шул, ашыкты... Тургай күпме яши икән?.. Колхоз башлангач, ике ат житәкләп колхозга барып керде. Мөхип ул вакытта юл тузанында ыштансыз уйнап йөри иде әле. Хәзер бостон кия, йортның менә дигәннән торгызды...

Кешеләр капка баганасына сөялгән Шәйхәттәргә сәлам биреп узалар. «Вәгаләйкем» дип кала бабагыз авыз эченнән генә... Кая ашыгып баралар соң бу көрәк күтәргән кешеләр? Булды, ай, булды... Мулла тәкбир әйтеп сугышка озатмаган булса... Ашыкты шул, ашыкты... Вәгаләйкем, — дип кала бабагыз, — Вәгаләйкем! Кая кузгалдылар көрәк-ләр күтәрәп?

Мөхип тарантаска утырып, авылдан чыгып бара. Дәшми генә узармы, дәшәрме?

— Шәйхәттәр бабай, замандашын Гөлжиһан әби дөнья куйды бит, кабер казышырга бармыйсыңмы?

Тарантас чабып узды... Әллә капка баганасы кинәт бик каты үсеп китте!? Шәйхәттәр бабагыз идән себеркесе хәтле генә булып күренә... Мөхипкә ул бер жавап та кайтармады... Тарантастан соң урамда тузан болыты эленеп калган иде. Кара болыт бик озак таралмый торды. Бабагызның күзләре урамнан узучыларны таний алмый...

Менә ул кыймылдады да багана яныннан кузгалды. — Вәгаләйкем, — диде ул сәлам бирүчеләргә каршы... Аяклары әйбәт кенә атлый әле. Көрәк күтәрәп баручыларга ул да ярде...

— Ашыкты... Тагын ашыкты... — дип пышылдый иде аның ирен-нәре...

Сибгат Хәким

Ярлар, ярлар...

Чыр-чу килә бөтен тирә-юнем,
Коелып калган чыбык я салам.
Ярлар, ярлар, сез зур кәрәз төсәс;
Кошлар күпме оя ясаган...

Ярлар, ярлар, халык күнеле кебек
Сез катлаулы, тордым оялып;
Жырларыма минем сездә урын
Табылыр микән? Тик бер оялык...

Жырларымның артыннан мин очтым...

Декабристлар алты айда узган...
Шул ук юлны Чехов — өч айда...
Синә сәер, сина Чита нәрсә,
Тәүлек тә күп, төт та оч, әйдә.

Әкияттәге ак атларда түгел,
Утырдым да киттем «Ту»ларга,
Әйтәрсен дә жибәрделәр мине
Жырларымны юлда куарга.

Жырларымның артыннан мин очтым,
Ашыктыра заман: әй, калма...
Життем куып тайга өсләрендә,
Життем куып зәңгәр Байкалда...

Мин юл сорыйм...

Халкым минем томерем бус читтә...
Читтә... һаман бәхет тартамы?
Чита... Чатта милиционер тора,
Ул да безнең Казан татары.
— Татарча жыр, пластинкалар юкмы?
Элфияләр, Илһам Шакиров?...
Таң алдынан Чита урамында
Сөйләшәбез икәү шау килеп...
Мин юл сорыйм,
Ул миннән жыр сорый...
Пластинкалар әллә мен минем,
Янда алар, жанда алар, жанның
Күзәнәге сәен моң минем.

Декабристлар чиркәвенә бардым...

Качып төрле ыгы-зыгылардан,
 Мин чиркәвен эзлим Читанын...
 Декабристлар чиркәвенә бардым,
 Ә нәрсәсе миңа чит аны?
 Мәчет кебек жыйнак яшел чиркәү,
 Эшләпәмне салып, чиркәүдә
 Торам басып, торган саен тоям
 Декабристлар сулышын жылкәмдә...
 Декабристлар арасында ялгыз...
 — Безнең чорга, әйдә, хуш килден...
 Аякларда богау... Ә үзләре
 Хәлен сорый миннән Пушкиниын...
 Татар үзем, динсез-дәһри үзем,
 Нич ят итмим, миңда ни гадәт,
 Кылам Пушкин исәнлегә өчен
 Декабристлар белән гыйбадәт...
 Качып төрле ыгы-зыгылардан,
 Чиркәүгә дә барып сыенәм...
 Әйбәт иттем... Ничек әйбәт иттем...
 Бөтен рухым белән сөенәм.

Татар хатыны

Бармакларның очы белән генә
 Чәметеп тотып яулык почмагын,
 Үзәбезнең Казан артында син,
 Татар хатыны, күпме очрадың.
 Үз авылыңда чишмә янында да,
 Аптекада булсын, кибертә,
 Син шул һаман, син гел тартынучан
 Ерак Көнчыгышка килеп тә...
 Без бер вакыт шулай көз аенда
 Ленинград буйлап атладык...
 Күселдә һәм чемоданда шигырь,
 Шигырь житми, шигырь атиалык,
 Кронштадтта кичә... Кронштадтта
 Хәрбиләрчә безнең хәл, диләр...
 Аида да син... Дингез сине залга
 Ыргытты күк... Залда хәрбиләр...
 Шундый итеп тыңладың син, дингез
 Ягымлы да кебек, хәтәр дә...
 Ошатмаган кеше ошатмасын,
 Уйна гармун, жырла татарга...
 Син булмаган жир юк, син һәркайда,
 Аерылмадың ләкин теленнән,
 «Тәфтиләү»не жырлап пластинкалар
 Күптән инде меңгә теленгән...

Ғалимжан Латып

Исте жыллар

Кайнар таба сыман
Кызган дөңья,
Жир ярыла,
Ирен ярыла.
Бакчалар һәм кырлар
Болыт исен,
Йомшак яңгыр исен сагына.

Радио һамаң әйтеп тора:
— Температура жите кырыкка!
Каерыла да
Күккә карый кеше
Бияләйдәй һәни болытка.

Шуны гына көткән кебек теге
Кеп-кечкенә болыт кабарды.
Хәтерләтте урман кыяларын,
Хәтерләтте зур-зур арларын.

Исте жыллар,
Сагынылган жыллар,
Яңгыр исен жәеп кырларга.
Көч кәргәндәй булды,
Дәрт кәргәндәй булды
Гармонь теледәге жырларга.

Әйтерсең йолдыз атыла

Бокалларга хужа
шәрап сала.
Утлы шәрап,
шырпы сызсан яна торган.
Мин аның бу хәрәкәтен
кызыксынып
карап торам.

Янәсе,
бокалларым
тулы күтәргә кирәк,
ул вакытта
бәхетен дә
тулы була, димәк!
Яна кеше туган дән икән,
моннан да зур бәйрәм бармыни?
Кеше дигән исем
жирдә дә,
күкләрдә дә
матур яңгырый.

Тудырганнар кемне дөңьяга?
Жир белергә тиеш.
Ил белергә тиеш.
Кеше икән,
Кеше булсын ул,
ятмасын тел
бишегендә килеш.

Ә сабыйның,
исе китми бер дә —
табындагы шау-шуларға.
Ята бирә
имезлеген кабып,
тыпырчынып,
Өскә таба карап.
Бәлкем ул

баш ватадыр
үзе менәр планеталарым
«санап».

Ә без монда
бокалларны
зыңгылдатып күтәрәбез,
аның туган көне хакына.
Әйтерсен дә
хрустальләр чәкәшкәндә
йолдыз атыла.

Хатлар алдамыйлар

» **М**ин ана язам да язам,
Ул яза, — дисен, — сирәк».
Фаллар ачтырып карыйсын,
Сагынуларыңны сөйләп.

Көтәсен,
Хатлар көтәсен:
— Язар ул,
Язмый калмас...
Көндөз иштә,
Төнлә төштә
Күз алларыңда Донбасс.

Киткән иде бит ул сина,
Бер елдан кайтам, диеп.
Исән-сау йөрсен,
Янына
Килмәсен «шайтан» диеп,
Бөтидәр яздырып алдың,
Яшердең киemenә;
Чит илдә,
Чит жирләрдә дә
Сөйсен дип мине генә.

Салды ул башта хатларын
Еш түгел,
Сирәк түгел.
Ул көннәр буй житмәс булып
Күренә сина бүген.
Фалчылар алдыйлар сине:
— Сөя ул, сөя, — диләр,—
Тик синең өчен генә ул
Яна да көя, — диләр.

Хат килми икән, янәсе,
Югалып кала, имеш.
Кемнәрдер язылган хатны
Яшиктан ала, имеш.
Ялган бу,
Барысы ялган.
Безнен почтага яла!
Адреслы хатлар, беләмсен,
Ташлар яуса да бара!

Юк, жаным,
Иөрмә фалчыга.
Туздырма аяк итен.
Ышан син!
Хатлар алдамый:
Аерылу, беләм, читен...

Россиянең ап-ак каеннары

Иван Бунин туган илен
сагынып, саргаеп үлә.

Шаулый-шаулый төшләремә керә
Россиянең ап-ак каеннары,
Төшләремдә генә булса да ул
Баса кебек берәз кайгыларны.

Нич жуелмас эзләрем бар минем
Шул каеннар яфраг койган жирдә.
Полдызларым,

Зәңгәр күкләрем бар,
Күңелем минем һаман Туган илдә.

Жилләрем бар минем,
яңтырларым,
Томаннарым калды сракларда,
Күмерләрем һаман пыскый-пыскый,
Көйри төслә кичкә учакларда.

Торналарың торыйк-торыйк диеп,
Кычырулары китми колагымнан.
Күзем йомсам, атлап барам кебек,
Малай чакта үткән юлларымнан.

Касиңнарың тәңкә яфрагына
Көзләр житкән сәси сары төшә.
Әйтерсең дә мена шул яфраклар
Берәм-берәм минем йөзгә күчә.

Ак касиңнар тагын назланышып,
Бөреләнер, яшел яфрак ярыр.
Көзләрен дә китмәс,
язларын да
Минем йөздә сагыш һаман калыр.

Бер хыялый кеше сыман, көндә
Карап торам кояш баганын.
Өннәремдә күрәм,
төшләремдә,
Россиянең ап-ак касиңнарын.

●
Кыйгак-кыйгак кайта кыр казлары,
Тик телләрен аңлай алмадым.
Беләм дәкин, беләм мин аларның
Туган якны сагынганнырын.

Чит жирләргә кит тә аерылып,
Бар, сагынмый яшәп карале.
Телләр башка булу белән генә
Кем аңламас икән аларны.

●
Окоп казып эрәм ителәр дит,
Ул кызганып йөрдә болынын.
Блиндажга тотып алып керде
Ятим калган япъ-яшь колынын.

Очраса да ана затлы маллар,
Искә китми иде аларга.
Ул сугыштан чалгы алып кайтты,
Рәхәтләнеп печән чабарга.

●
Жил-жил атлап кына бер кыз килә,
Йөзә көләч, тыйнак карашы.
Аның белән кулга-кул тотышып,
Гел янәшә килә барасы.

Канатлары бардыр сыман аның,
Ник бу кадәр соң ул сөйкемдә.
Янар таулар ягып күкрәгемә
Мәхәббәтем бара шикелле...

Сәғыйт Тажәтдинов

ҮЛЕМНӘН ЯШӘҮГӘ

Документаль повесть¹

Русчадан В. Нуруллин тәрҗемәсе

Октябрь бәйрәмен каршылау

Менә ноябрь да килеп житте. Күнелсез, көзгә янгыр сибәли. Казармада юеш, салкын. Ләкин минем боларнын берсенә дә исем китми бүген. Хәзер безнең группа бик мөһим эш белән мәшгуль. Октябрьның 25 еллыгына әзерләнәбез. Докладчыбыз да билгеле инде. Әйе, әйе! Шушы каһәрле тоткынлыкта, комендантның борыны төбөндә, әйбәт кенә доклад белән тантаналы утырыш үткәрергә жыенабыз без. Башта докладчы турында берничә сүз әйтеп үтәсе килә.

Веретько мине бер көн тагын коридорда туктатты да:

— Сәғыйт Абдуллович, ишеттегезме икән: дистрофиядән һәм тагын ниндидер каты авырудан ревидра бер политработник үлеп бара бит. Мәскүдән, галим кеше ул — тарих фәннәре кандидаты, Михаил Менделеевич Шейман... Хәле бик авыр, ничек тә аякка бастырырга кирәк аны. Халык белән сөйләшеп кара әле... — диде.

Барыбыз да бик ач без. Әмма янында кеше ачлыктан үлеп ятканда ваемсыз калырга мөмкинме соң? Үзәбезнең өлешкә тигән кечкенә генә икмәк кисәкләреннән унар грамм кисеп алабыз, котелокларыбыздан азрак баланда «арттырабыз». Шулай итеп, Шейманга өстәмә порция жыеп илтә башладык.

Берничә көннән соң Веретько:

— Шейманың хәле арулана. Берәз ныгыды инде. Әмма аңа саяхаттан чыгарга ярамый — фашистлар күзенә азрак күренүе хәерлерәк. Беләсезме, Сәғыйт Абдуллович, Октябрь революциясе турындагы докладны ул ясарга тели... — диде.

Мин берсүз дә дашмәдем. Хәер, нәрсә әйтәсен инде монда? Бу эшкә бик зур тәвәккәллек кирәк бит. Әгәр лагерь башлыклары политработникның, житмәсә әле еврей кешенең, Октябрь революциясе турында доклад ясаганын белсә... Әмма Михаил Менделеевич — коммунист. Ул сүзенң зур көче барлыгын, ышанычын югалтканнарга ышаныч бирүен, рухы төшкәннәренң күңелен күтәрәп жибәрүен бик яхшы белә һәм бу эшкә тәвәккәлләргә жыена...

Шулай итеп, безнең докладчыбыз бар инде. Ә жиденче ноябрьда без концерт та куймакчы булабыз әле. Тик боларга лагерь начальнигынан ничек рөхсәт алырга соң?

¹ Давани. Башы 10 саяда.

— Я, кемдә нинди тәкъдимаер бар? — дип сорады Веретько һәм, конвойчы тыңлап тормыймы икән дип, ишекне ачып карады. Конвойчының якасын күтәрәп, стенага сөялгән килеш, тәрәзәдән аккан янгыр суына карап торуын күргәч, тынычланып борылып килде дә сораулы карашың иптәшләренә төбәде.

— Әйдәгез, алтынчы ноябрьда шашка-шахмат ярышлары үткәрергә телибез дип әйттик, — диде Николай Иванович Митрофанов.

— Бик шәп фикер бу! Ә концертка рәхсәт бирми калмаслар. Программалар Пушкин, Лермонтов, Чехов әсәрләрен күбрәк күрсәтербез, — диде Веретько, аның сүзен куәтләп. — Немецлар классикларны хөрмәт иткән булып күренергә, үзләрен алдынгы цивилизациядә халык итеп күрсәтергә яраталар бит...

Ә бишенче ноябрь көнне кич белән комиссар, шатланып:

— Рәхсәт ителәр! Бары да булыр егетләр! — диде безгә.

Алтынчы ноябрьда төштән соң тантаналы утырышқа әзерләнгән башланды. Кызыл сукно жаелган өстәл, графина белән сулар юк инде, әлбәтте. Ин зур бүлмәгә кечерәкләреннән эскәмияләр, урындыклар алып кердек, әсирләрдән үзләре ясаган шашка-шахматларны, доминоларны жыйдык. Ә иң яхшы домино уйнаучы лейтенант Володяны мин полициялар бүлмәсенә жибердем:

— Бар, Володя, үзләрен шундый итеп «кәжә» калдыр — безне бөтенләй онытып торсыннар... — дидем.

Бүлмә алдына да сакчылар куйдык.

Менә офицерлар шакмаклы такталар янына утырыштылар, аннары аларны «бодельщиклар» сарып алды. Сулып, агарып калган авыру йөзләр, эчкә баткан күзләр, очлаеп төртөп торган калак сөякләре, тире белән сөяктән генә торган куллар, каралып-таушалып беткән киёмнәр...

Менә ишек ачылып китте, һәм подполковник Проскуряин белән Северюхин носилкага салып докладчыны алып керделәр. Чамасыз ябык ул кеше! Конгырт-сары чәчләре артка таралганлыктан, маңгае тагын да калкыбрак тора, күзләре ялт-йолт йөри. Носилканы эскәмия янына китереп куйгач, Михаил Менделеевич көч-хал белән генә эскәмиягә күчеп утырды.

— Октябрь революциясенен 25 еллыгына багышланган тантаналы утырышны ачык дип саныйм, — диде майор Северюхин, ярым пышылдап.

Аның бу сүзләреннән соң шатлыктан жижәләрем кымыржып китте. Менә Михаил Менделеевич утырган эскәмиясендә берәз тураеп куйды да дулкынлануынан беркадәр калтыраган тавыш белән:

— Иптәшләр! — диде.

Гап-гади бу сүзнен шулай тәэсир итүен һәм мәһабәт янгыраганын беркайчан да ишеткәнем, тойганым юк иде әле минем! Ул минутларда без илебездән ерак булуыбызны да, фашистлар тарафыннан жәберләнгүчә әсирләр икәнлегезбезне дә онытып, докладчының авызына төбәлдәк. Ә ул берәздән янә бер тапкыр: «Кадерле иптәшләрем!» дип кабатлады. Безнең барлык борчуларыбыз: көн саен үлем көтөп, куркып торучу тамак турында уйлау, туганнарыңны өзелеп сагыну — барысы да онытылып китте. Күңелгә: «Әйе, без — иптәшләр, без — совет кешеләре, Социалистик һәм гражданны!» — дигән горурлык хисләре тулды.

Докладчы дулкынлануын басып, үзен берәз кулга алгач, ниһаять, сөйлә башлады:

— Без чит жирдә... Туган жирләребездән еракта. Гомеребез теләсә кайсы минутта өзелергә мөмкин... Менә шушы кыен көнгәдә безнең бердәнбер ышанычыбыз, бердәнбер тәрәгез — иптәшлек хисе. Ул хис безне үлемнән коткара, ул хис безнең күңелгә ышаныч кертә, ул хис безгә көрәшкә дәрт һәм көч бирә... Кадерле дусларым! Бу байрамне без бүген илебездән өчсәз коточкыч кыен вакытта каршылайбыз! Ләкин

төшенкелеккә бирелмәгез: төн артыннан көн тууы ничек котылгысыз булса, фашизмның тар-мар ителәчәге дә шулай котылгысыз...

Шейман үзенә докладында нацистларның һичшиксез җиңеләчәге, социализмның фашизмны туздырып ташлаячагы турында фикерләрен бик нык дәлилләп һәм ышандырырлык итеп сөйләде.

Докладтан сен күңелләребез шифалы су белән югандай чистарынып, сафланып таралыштык без. Рәхмәт белдереп, офицерлар кулларыбызны кысты...

Ә 7 ноябрьда концерт куйдык. Концертың программасы шактый зур һәм төрле иде. Одессалы капельмейстер Функин оештырган тынлы оркестр да бар, хор һәм ялгыз җырлар да, шигырь сөйләүләр дә күп иде анда. Клуб — өч йөз кеше сыйдырышлы карангы бина — халык белән шыгрым тулы булды. Алдагы ике рәткә погоннарын ялтыратып лагерь начальствосы утырды. Шул чак минем янга Володя килде дә, шул ялтыраган погоннарға ымлап:

— Эх, пулемет булсын иде дә, бер генә тырылдатып ал иден шуны! — диде.

— Акрын сий! Акылыңнан язма! — дидем мин.

Менә оркестр Степан Разин турындагы көйне уйный башлады. Ни сәбәптән икәннән белмим, әмма немецлар бу җырны яраталар иде. Күрәсен, бу борыңгы рус җырының төп мәгънәсе — көрәшкә һәм ирек сөюгә чакыра торган рухы аларга барып житми торгандыр. Иркән сулышлы, салмак һәм моңлы көй көчәйгәннән көчәя барды... Мин, күзләремне йомып, прексездән ул җырга ияреп, күнелем белән еракка-еракка киттем. Әнә биек Степан Разин кыясы, карап туймаслык матур пароходлары һәм акчарлаклары белән Идел дә күренә башлады инде... Күзләремне ачып артыма борылып карыйм. Интәшләрнең чыраенда барысы да: туған илне сагыну да, элекке иркән һәм ирекле тормышка сусау да, өмет-ышаныч та чагыла. Тик немецлар концертка рәхсәт биргәндә исәп тоткан нәрсә — канәгатьлек һәм тынычлану хисе генә юк аларда. Ялгыштылар, бик нык ялгыштылар лагерь башлыклары. Хәтта борыңгы рус җырының да ирек өчен көрәшкә чакыра алуын аңламый шул алар.

Аксыл чәчле бер лейтенант Лермонтовның «Теләк» исемле шигырен укый. Аның ыш, көчле тавышы йөрәккә түренә үк үтәп керә. Ихтимал, моңа хикмәт укучысында түгел, ә шигырьнең үзендәдер. Менә бу юлларны Лермонтов, әйтерсен, нәкъ безнең өчен язган бит:

Ник мин кош түгел, тик карыйм кызыгып,

Очып үткән дала козгының!

Ник очалмыйм кнрерп күккә канатым,

Тик ирекле генә яратып?

Сонгы юлларны укыганда лейтенантның тавышы калтырый, ул яшен көч-хәл белән генә тыеп:

Батыр көрәшчеләрнең сонгы улы мин,

Карлы һәм ят илдә үлгән, —

дип шигырен тәмамлай.

Тамашачылар шаулатып кул чаба.

Алдагы ике рәттә утыручылар калкыныша, аптыраша башлыйлар: классик Лермонтов әсирләренең күңеленә чамадан артык ошый түгелме соң!

Аннары без атна бие һаман шул доклад һәм концерт турында сөйләштек. Веретько докладны берничә дистә кеше генә тыңлый алганга үкенде. Бүләк кечкенә булды шул. Аннары хәтәррәк тә: тыңлаучылар һикәдәр күп булса — серне саклау шул кадәр читенрәк бит.

Батырларның тәвәккәллеге...

«Полицай» сүзе безнең шартларда «сатлык жан» дигән төшөнчә белән бертигез йөри. Әмма полицейларның да төрлөсө бар. Кайберләре бу эшкә хезмәткә үзләре теләп ялланган, икенчеләрен мәжбүр иткәннәр, өченчеләре исә яшерен оешма кушуы буенча кәргән. Полицейларның күбесә илен саткан, намусын һәм оятын югалткан кабахәт жаннар. әлбәттә. Мәнә шуңа күрә полицей Пономарчукка мин шикләнеп карый идем. Базык гәүдәле, яшь кенә, матур гына бу украинец очрашкан саен миңа сүз кушарга тырыша иде. Шундый сөйләшүләрдән мин аның сугышка кадәр Донбасста шахтер булып эшләгәнлеген, дәүләт бүләкләренә лаек булганлыгын, армиядә сержант чинында хезмәт иткәнлеген белдем.

Бервакыт ул, тирә-ягына карагалап, беркем дә юклыгына ышангач:

— Мәнә мин — полицей, — диде. — Илгә кайта калсам, нишләтәләр инде мине?.. Минне мәжбүр иттеләр бит, атабыз дип куркыттылар... — диде.

— Дөрөсен сөйләп бирерсен... Гаебенне сугышларда юарсын... Әмма илгә ничек кайтып житәргә уйлыйсың соң? — дидем мин.

— Андый мөмкинлек бар... — диде ул.

Пономарчук сигарет алып кабызды.

— «Үләнчеләр» бригадасында качарга була, — диде ул шыпырт кына, авызыннан төтен чыгарып. — Эсэсчылар белән бергә мин «үләнчеләр»не сакларга барымын.

Дөрөсен генә әйткәндә, Пономарчукка бик үк ышанып та житми идем мин. Минне тозақка төшерер өчен генә лыгырдамыймы икән боларны дип шикләндем. Аниары аның планын иптәшләргә дә сөйләп күрсәттем.

— Кем белә аныкын! — диде Николай Григорьевич Чернов. Күзләре очкынланып китте. — Бәлки чын күнеленнән сөйли торгандыр. Тәвәккәлләсәк, ничек булыр икән? Сөз нәрсә дисез, иптәшләр? — дип сорады.

Веретько уйчанланып, инде күптәннән пәке күрмәгән няген сыпыргалап, миңа карап торды да:

— Сәгыйт Абдуллович, син ничек уйлыйсың: Пономарчукка ышанарга мөмкинме? — диде.

— Кичә мин аның белән шактый озақ сөйләштем... Шахтер, эшче егет ул... Аниары безне сатудан ни мәгънә булыр икән аңа?.. Мин үзем дә бик тәвәккәлләр идем дә бит... Мәнә аяк...

Аяктагы яра әле һаман үзен сиздереп, сызлаштыргалап торганлыктан, мин иптәшләремне кыен хәлдә калдырмагаем дип курыктым.

«Үләнчеләр» группасын туплай башладык. Соңгы көннәрдә, Веретьконың тырышлыгы аркасында, кычыткан, кузгалак һәм башка шундый ашарга ярадай үләннәргә жыяр өчен, эсирләрне лагерь тышына чыгаргалый башлаганнар иде. Мәнә шуларны «үләнчеләр» дип атыйбыз инде без. Үзара киңәшкәннән соң, «үләнчеләр» группасына Веретьконың үзен, Черновны, политработник Тимофеевны — барлыгы унике кешене кертергә булдык.

Иптәшләрение шушундый куркыныч эшкә озатканда йөрәкнен ничек сикереп чыгардай булып тырпылдавын белсәгез икән! Исән-сау ычкына алырлармы, юкмы, эләкмәсләрме? Эләксәләр — нишләтәләр икән аларны? Әнә шундый мең төрле уйларга чумып, ул төнне төн буга йоклай алмадым. Төрәзгә барып тыклап-тыклап та килдем. Болай әллә ни сизелми, тышта бармын да гадәттәгечә кебек: кайдадыр еракта эт өрә, каланчада, үкчәләрен бер-беренә бәргәләп, сакчы тыпырдый. Күрәсен, тунгандыр. Немецларның сөйләшүе ишетеләп-ишетеләп куя... Барысы да гадәттәгечә кебек...

Ә ике көннән соң бөтөн лагерьга «үләнчеләр»не тотып алып кайтканнар да карцерга утыртканнар дигән кайгылы хәбәр таралды.

Нигә качып котыла алмаганнар алар? Бу турыда Веретько менә нәрсә сөйләде:

— Башта эш әйбәт кенә барды. Николай Григорьевич үзе ясаган уенчыкларын алган иде. Кырга чыккач, уенчыкларын берәмләп кесәсеннән ала башлады ул. Немецлар моны күрүгә: «Вас ис дас?»¹ — диешеп ябырылдылар бит тегенә. Андый юк-бар нәрсәләргә исләре киткән беләсез бит инде аларның. Немецларга бигрәк тә жептә төрлө хәрәкәтләр ясап уйнаучы акробат ошады. Алар бу уенчык белән шундый мавыгып киттеләр — Пономарчук автоматын китереп төзөгәч тә әле беркавым өнсез калып тордылар. Ә безгә шул гына кирәк тә иде: шундук фрицларның кул-аякларын бәйләдек тә, затворларын, патроннарын алдык... Автоматларын калдырдык... Нигә кирәк алар? Ике тәүлек эчендә лагерьдан шактый ерак киттек без. Гел көнчыгышка таба, гел тынычрак жирләрдән бардык. Ә төнлә очраган бер елганы кичәр өчен сал сыман нәрсә эмәлләп ятканда, кинәт этләр өргән тавыш ишетелде... Аннары... аннары үзегезгә мәгълүм инде...

Соңыннан Пономарчук белән бергә «үләнчеләр»нең барысын да икенче лагерьга илтәбез дип машиналарга төяп жиберделәр. Ләкин аларны бsrинди дә лагерьга жибермәгәннәр, бәлки атарга алып киткән булганнар икән. Моның шулай булуын берәр атнадан соң тегү мастерскоенда эшләүче әсирләр әйтте: каяндыр китерелгән шинеләр арасында Иван Силыч Веретько-Вдовенко шинелен таныганнар...

1943 елның феврале. Иртәләрен безнең казарма эче ап-ак зыкы белән каплана. Солдат шинеле төсле соры күктән көннәр бие чәнечкеле, ярма сыман кар ява. Күп вакытымны мин Северюхин һәм майор Тәүфикъ Латиф-заде белән үткәрәм. Тәүфикъ — Кырым кешесе. Әмма чәче аксылсары, күзләре зәңгәрсу-конгырт, кашлары нечкә һәм тулы ачык йөзле булганлыктан, ул ничектер күбрәк Пенза ягы русына охшый иде. Русчаны да су урынына эчә, чөнки ул башта рус мәктәбендә укыган, аннары югары юридик белем алган. Менә хәзер дә, тәрәзәдән карап, «Катюша»ны сызгырып тора һәм лагерь ишек алдында үтөп-сүтөп йөрүче немец офицерларын, сакчыларын күзәтә.

— Беләгенә ак чүпрәк бәйләгән булса — полицай, — диде ул, сызгыруыннан туктап, беркемгә дә мөрәжәгать итмичә генә. — Ә кара бәйләгәнә? — Латиф-заде без уйланып торды да, миңа таба борылып:

— Сагыйт Абдуллович, игътибар итсәмме, бүген барлык немецлар беләкләренә кара чүпрәк бәйләгән бит! Берәр төрлө кайгылары бар миңаң алла? — диде...

Бу хәлдән соң ике көн үткәч, безнең бүлмәгә электромонтер, таза гына литвалы килеп керде. Ул, бер сүз дә дашмичә, озак кына электр чыбыгын нидер эшләтте дә чыгышлый туктый калды һәм, рус телен шактый бозып:

— Сталинград... Совет гаскәрләре... фашистларны... менә болай... — дип куллары белән божра ясап күрсәтте. Карангы чырае яктырып китте. Аннары, моны сез миннән ишетмәдегез дигәнне аңлатып, бармагын ирененә куеп, башын чайкады да чыгып китте.

Без ышанырга да, ышанмаска да белмәдек. Ялганламыйдыр бит? Эх, чын булса!..

Шул көннәрдә бер әсир моннан бер ай чамасы элек басылган немец газетасының фронт хәбәрләре язылган кисәген табып алган иде. Мин хәзер немецча безгә сукалым инде, фронт хәбәрләрен кычкырып иптәшләргә тәржемә итәргә тотындым. Хәбәрләрнең күбесендә Көнчыгыш фронттагы хәлләр «ал да гөл» итеп язылган. Әмма жентекләбрәк кара-

¹ Вас ис дас — нәрсә бу?

ган кешегә шул «ал да гэл» арасында немецларның хәле шактый мөшкел икәнлеген чамалап булырлык иде. Безгә мәгълүм булмаган ниндидер юллар аша лагерьга килеп элэккәли торган «Заря», «Клещ» исемле акгвардиячеләр газеталары, турыдан-туры ук язмасалар да, фронт хәлләрен шактый дөрес яктырталар иде. Каршылыклы һәм шомартылган хәбәрләрдән чыгып булса да, без бер нәрсәне яхшы аңлыйбыз: ноябрь аенда безнең гаскәрләр һөжүмгә күчкән. Сталинград тирәсендә немецларның 300 меңнән артык гаскәрен чолгап алган. Теге кара чүпрәкләргә менә шуна бәйләгәннәр икән фашистлар!

Хәзер безнең шатлыкның чиге-чамасы юк. Хәтта жылы судан гына диярлек торган баланда һәм яртылаш салам кушылган икмәк кисәгә дә күнелне төшерми. Без барыбыз да — сугыш фәнен теоретик яктан да, практик яктан да өйрәнгән офицерлар. Идел буенда фашистларны тармар итүенә никадәр зур әһәмият барлыгын бик яхшы аңлыйбыз. Хәзер инде немецларның безне Власов армиясенә һәм башка легионнарга өндәргә керешүләренен дә мәгънәсе ачыграк аңлашыла башлады. Шулай да башта без начар даны чыккан бер катлы бер йорт турында сөйләшеп алык элө.

Элекке Кальвария казармалары хәзер әсирләр лагеренә әйләндерелгән һәм чәчәкчеле тимер чыбык белән уратып алынган. Ә лагерының тышкы ягында — хезмәт күрсәтүче персонал биналары, складлар. Алардан без аз читтәрәк, калкурак урында бер катлы таш йорт бар. 250—300 кеше яши алырлык бер йорт ул. Без әнә шул йортка жирәнәп карыйбыз: немецлар командованиесе шунда Власов армиясендә хезмәт итәргә теләгән сатлык бәндәләргә урнаштыра. Февраль аенда исә ниндидер Көнчыгыш легионына да көчлөп язарга керештеләр. Татар, үзбәк, тажик һәм Кавказ халыкларын, элек руслар белән бергә яшәгән казармаларынан аерып, элөгә бер катлы йортка тутыра башладылар. Берәүләр аларның барысын да Германиягә, күмер шахталарында эшләргә озатачаклар икән, диләр. Анда офицерлар да бар, әмма күпчелегә — Могилев, Орша, Борисов һәм Барановичидан китерелгән солдатлар.

Икенчеләре, элөгә бер катлы йорттагы әсирләрдән легион төзиләр да совет гаскәрләренә каршы фронтка озатачаклар, имеш, дип сөйләләр. Бу хәл безнең уебызның дөреслеген тагын бер тапкыр раслай: әсирләрдән легион төзи башлаганнар икән — димәк, фронтта немецларның эшләре хөрти!

Февральнең егермеләрендә, кичкә барлау вакытында, мине һәм Латиф-задәне сафтан чакырып чыгарып, икебезгә дә теге бер катлы йортка күчәргә боерык бирделәр.

— Тауфикъ, эшнең кая таба барганын сизденме? — дидем мин бу хәлгә бик нык кәефем китеп. — Син, мин, подполковник Северюхин һәм тагын өч йөздән артыграк кеше Австрия эшелонына ызылган иде бит! Нигә безне интәшләрбездән аералар икән? Сигез ай бергә яшәгән идек бит без! Ни кыланмакчы була икән соң бу зобанилар? Әйдә, хәзер үк гауптманга киттек!..

Гауптман — немец капитаны — безне бик салкын кабул итте. Әгәр подполковник формасыннан булмасам, ул, мөгаен, безнең белән сөйләшеп тормаган булыр иде. Мин бик ачулы идем, шуңлыктан аның тәкәббер кыланышына һич тә игътибар итеп тормыйча:

— Лагерь командованиесе һәрвакыт офицерларның намусын мыскылларга гына тырыша, һәрвакыт кимсетеп кенә тора безне, — дип сүзгә керештем. Гауптманның кыяфәтендәгә тәкәбберлек кими төште — офицер намусын мыскыллау дигән сүз тәэсир итте ана. Ә мин, моны сизеп алып, һаман шуны кабатлай бирдем.

— Мин өлкән офицер! Һәм мин өлкән офицерларга карата сезнең лагерь кагыйдәләрендә әйтелгән бөтен өстенлекләр белән файдаланыр-

га — офицерлар эшелонында булырга тиешмез. Ә сез мине солдатлар арасына жиһәрмәкчә буласыз! Шунның өстенә, антларына хыянәт иткән кешеләр яшәгән йортка күчәргә дә теләмим мин! — дидем.

Тәржемәче минем бу сүзләремне тәржемә итеп бетергәннән соң, гауптман урыныннан торды һәм коры гына итеп:

— Бик кызганыч: сезнең үтенечне канәгатьләндерә алмыйм. — диде. — Әмма фюрерның, нинди дәрәжәдә булуларына карамастан, бөтен вак милләт вәкилләрен бергә жыеп махсус лагерьга озатырга дигән боерыгы бар.

Аудиенция шунның белән тәмам булды. Латиф белән мине конвойчы теге бер катлы йортка илтте. Анда да минем эсирлектә танышкан танышларым бар икән. Кайберләрен елдан артык белә идем инде. Әнә Башкортстан егете, элек укучы булып эшләгән лейтенант, бер үзбәк егете белән сөйләшеп утыра. Ә кара күзле, монсу йөзле Казан егете аларны тыңлап тора. Юк, сатлык жаннар түгел болар! Аларны да, Латиф белән минем кебек, көчлөп китергәннәр монда.

Кичен мине складка керосин алып кайтырга жиһәрделәр. Жаен туры китереп, шуңда барышлы элек үзем яшәгән казармага да кагылып чыгарга булдым. Килеп керүемә, иптәшләр сорау яудыра башладылар:

— Син ничек эләктен анда?.. Анда бит барысы да сатлык жаннар!

— Өстеннән берәрсе комендатурага язып биргән мәллә?.. — диделәр.

Үз агай-энеләремдәй якын күргән Северюхин, Прудников, Малышевларны күрү шатлыгынан жылыйсыларым килеп китте!..

— Беркем дә берин язмаган, иптәшләр. — дидем мин, ниһаять, үземне кулга алып. — Фашистларның гадәттәге провокациясе бу!..

Аннары иптәшләремә гауптман белән ике арабызда булган сөйләшү турында, бер катлы йортка көчлөп китерелгән солдат һәм офицерларның нинди тәсир калдырулары турында сөйләп бирдем.

— Немецлар берәр эшәкелек эшләмәкчедер дип уйлаган идем аны, — диде Прудников, нәфрәтләнеп. — Тәки шулай булып чыкты. Хәзер, фронтта эшләре начарлана башлагач, әлбәттә, ике совет офицерының үзләре теләп алар ягына чыгуы бик зур козырь булыр иде фашистлар өчен... Шуңа тырыша инде алар...

— Әйе, сезгә жинел булмаячак, — диде Северюхин, ана өстәп. Ныграк булырга тырышыгыз, Сәғыйт Абдуллович!

Полк комиссари Алексей Никифорович Солнцев (чын фамилиясе Солонцев) бер сүз дә дәмшичә булмада арлы-бирле йөрүеннән туктады да:

— Подполковник Северюхин хаклы, — диде һәм, хәлемә кереп, сүзен давам итте: — Бик кыен булачак сезгә, иптәш Тажетдинов. Монда, бу лагерьда, сез үзегездән өлкәнрәк, тәҗрибеләрәк һәм политик яктан чыныкканрак иптәшләр арасында яши идегез. Алар сезгә кинәш тә бирә, хаталарыгызны да вакытында төзәтергә ярдәм итә алалар иде. Ә анда, вак милләт вәкилләре — рядовой солдатлар һәм кече офицерлар арасында, чыныгыз белән дә, яшегез белән дә сез үзегезнең өлкән кеше булачаксыз. — Солнцев яңадан бүлмә буйлап йөрөнөп килде. Мәнә шушы хәл сезгә нинди җаваплылык йөкләгәннен аңлайсызмы сез, иптәш Тажетдинов? — диде аннары минем каршыма ук килеп. — Хәзер сезгә кинәш бирүче булмаячак, үзегезгә кинәшкә киләчәкләр; сез кешедән түгел, кеше сездән үрнәк алачак. Сезгә хәзер үзегез өчен генә түгел, башкалар өчен дә уйларга, кайгыртырга һәм җавап бирергә туры киләчәк! — Ишек әйбәт итеп ябылган булса да, Алексей Никифорович тавышын акрынайта төште. — Инчә мөһиме шул: үзегезнең беркайчан да коммунистлар партиясе члены, большевик икәнлегегезне онытмагыз... Бу кабахәт фашизм белән соңгы сулышыгызга хәлле көрәшәргә тиеш сез. Аңлайсызмы, соңгы сулышыгызга хәтле!..

Артык дулкынланудан мин ана берсүз дә эйтә алмадым. Тик беләм: анын бу акыллы кинәшен беркайчан да онытачак түгелмен. Алексей Никифорович кинәше миңа ничектер яна көч өстәгәндәй булды һәм, фашистларга беркайчан да бирешмәскә карар кылып, бер катлы йортка шактый тынычланып кайтып киттем...

Ә 1943 елың 4 мартында майор Латиф-заде һәм мине Шауляй лагеренә озаттылар. Андагы хәлләр Кальвариядәгедән күп тапкыр начаррак булып чыкты. Төрле лагерьлардан жыелган төрле милләт кешеләре жан өшеткөч дәрәжәдә пычрак һәм ягылмый торган салкын баракларда яшиләр. Ашарларына бирелә торган ризык шундый начар. Кальвариядәге баланда моның янында кунак ашы булып тоелыр иде. Шуңа ач, ярым ялангач һәм суыкта дер калтырап утыручы кешеләр янына тамаклары тук, өсләренә яна форма кигән, спирт салынган флягалар аскаң солдат һәм офицерлар — власовчылар бик еш килеп йөри. Алар эсирләренә немецлар оештыра башлаган милли легионнарга язылырга кыстыялар һәм легионерларга сугыш беткәч бик яхшы шартлар вәгъдә итәләр. Ә ул агитаторларның күбесе — власовчылар өйрәтүен үткән һәм эсирлектә генә офицер дәрәжәсенә күтәрелгән бәндәләр. Шуңа агитаторларга кулак малайлары да кушылып китеп, колхоз тормышының яман атын саталар һәм, янәсе, немецлар безне жингәч, аерым хужалык булып яшәчәкбез дип, шуңа тормышны үтереп мактыйлар.

Немецлар, эшкә максатларына ирешергә омтылып, икенче төрле провокация дә кулланалар. Анысы шактый нечкә, хәйләкәр эш, аны тиз генә сизүе дә читен.

Әйттик, безнең бүлмәдә, Тәүфикъ белән миннән тыш, тагын бер әрмән офицеры яши. «Фамилиям — Акоюн, хәрби дәрәжәм — майор» — ди ул үзе. Әмма аның майорлыгы да, Акоюн булуы да бик шикле. Аның каравы Акоюнның бер адам актыгы икәнлегә, фашистлар армиясендә хезмәт итәргә ризалык биргән сатлык жан булуы бик мәгълүм безгә. Ул безне дә легионга язылырга өнди. Язылырга кирәклеки менә болай дип дәлилли:

— Ничек шуны аңламыйсыз сез: легионга язылсан — корал аласың. Корал белән сугышка озаталар, шуннан Кызыл Армия ягына чыгасың! — ди.

Болай да кызу канлы Латиф-заде, бу сүзләренә ишеткәч, Акоюнның якасына ябышыр дәрәжәгә жите.

— Життеме, кабахәт, сина, юкмы? Ипи шүрлегенә менеп төшәм бит хәзер! — ди ул, подрыгын йомарлап. — «Кызыл Армия ягына чыгасың», имеш! Ә аңарчы ничек яшәргә? Совет офицеры власовчы булсынмы, фашист формасы киен йөрсенме? Рядовой сугышчылар ни әйтерләр безгә, нинди үрнәк күрсәтербез без аларга, ә? Мин юрамалай гына Власов армиясенә язылдым, беренче мөмкинлек туу белән үзбезнекеләр ягына чыгам дип маңгама алып куя алмыйм лабаса миң! Провокатор, сатлык жан син — менә шуңа!

Мондый бәхәсләр кайчакта чынлап торып тукмашуга әйләнен китә яза. «Майор»ның ипи шүрлегенә минем дә бик менеп төшәсем килә дә бит, тик ярамый — без өлкән офицерлар, башкаларга үрнәк булырлык кешеләр. Һәм мин кызу канлы Латиф-заде тынычландырырга тырышам. Аннары без Акоюнга байкот игълан итәргә карар кылабыз. Кадәлып китсен шунда! Аның ише эшкә жан белән берви бозып торасы юк!

Шуңа ук вакытта Акоюн белән танышылыкның файдасы да тиде безгә: аның аша без фашистларның тагын бер хәйләкәр тозагын сизеп алдык һәм Шауляй лагерендагы солдат һәм офицерлар арасында шуңа тозакка каршы агитация алып бара башладык.

Латиф-заде белән мин — чиннарыбыз белән лагерьда иң өлкән офицерлар. Шуңадыр, күрсен, эсирләр безнең яңа һәрвакыт кинәш сорарга, шикләрен әйтергә, уй-фикерләрен сөйләргә киләләр.

«Майор Акопьян»ның үгет-нәсихәтләре безгә тәэсир итә алмагач, Латиф-заде һәм мине (аерым-аерым) гауптманга — капитан Кохка чакыртылар. Мин килеп кәргәндә, гауптман янында обер-лейтенант чинындагы бер эсэсчы да утыра иде. Без сөйләшә торган бу зур һәм биек бүлмә фанер белән урталай бүлөп куелган. Ул бүлмәнең теге ягында нәрсә барлыгы миңа мәғлүм түгел һәм ул турыда уйланып торырга вакытым да юк: нервыларым соң дәрәжәгә житеп киерелгән иде — гестапога рәхмәт әйтү өчен чакырмыйлар лабаса! Гәптәшләрем үзләрен бик инсафлы тоткан булалар. Обер-лейтенант башта ипләп кенә минем кайда туганлыгымны белеште, Уралда бик салкынмы? — дип сорашты да лирик истәлекләргә бирелеп китте. Аңа беренче дөнья сугышы вакытында русларга эсир төшөп, эсирлеген Иркутск губернасында үткәреп туралган икән. Шактый матур зәңгәрсү-соры күзләрен каядыр еракка төбөп, беравык ниндидер татлы хыялларга бирелеп торгач:

— Әйе... Иске Россия юк инде хәзер. — Безнең бөек армиянең басымы белән жимерелде ул... Хәзер фашистлар каршында яңа Россияне төзү бурычы тора... — диде.

Аннары кыйммәтле мундштугындагы сигаретыннан чыккан төтенгә кызыксынып карап утырган капитан да сүзгә кушылды:

— Әйтегез әле шуны, зинһар: менә сез, хәрби академия бетергән офицер, килчәккә ничек карыйсыз... сугыш ничек тәмамлануга, эй-тик? — диде.

Мин дәшмәдем, фикеремне жыя идем. Шактый четерекле сорау бит бу, каһәр! Дипломатларча жавап бирергәме, әллә үзем уйлаганча тултуры әйтергәме? Эх, беткән баш — беткән! Алар кубызына биергә исәбем юклығын башта ук белгертеп куярга кирәк.

— Үзегез әле генә иске Россиянең (Совет Россиясенен дип аңларга кирәк) бетүен, аның урынына немец үрнәгендә яңа Россия төзөргә жыенуыгызны әйттегез. Мин бу мәсьәләгә берәз башкачарак карыйм... Ин элек мин шуна ышанам: Германия Советлар Союзын жинә алмаячак... — дидем мин.

Гауптман, гажәпләнеп, кашын сикертеп куйды:

— Нигә жинә алмаячак?

— Чөнки Совет Россиясе һәм аның союздашларының хәрби потенциалы Германиянең һәм аның союздашлары Япония белән Италиянең хәрби потенциалларыннан артыграк. Мәсәлән, кешеләр саны ягынан алганда гына да, безнең һәм союздашларыбызның халкы 500 миллионнан артыграк, ә сезнең союздашларыгыз белән бергә, нибары 185 миллион гына. Экономиканы алсак та, шул ук хәл: Германия һәм аның партнерлары экономикасына караганда безнеке күп тапкыр куәтлерәк. Бик тиз арада жиңеп чыгу сезгә төтәмәде, сугыш озакка китте... Хәер, фронттагы, бигрәк тә Сталинградтагы, хәлләрне сез миңа караганда күбрәк беләсездер... Безнең армия кыен хәлдән чыкты инде һәм сезнең кораллы көчлөрегезне кысыкый башлады. Февраль аенда сезнең офицерлар тикмәгә генә кара чүпрәк бәйләп йөрмәде бит инде... Шулай ук безне монда куып китерүләре һәм легионнарга кыстаулары да тикмәгә түгел.

Гауптман ачуыннан стенага сикерердәй булды:

— Сез — большевик! Коммунист! Сезнең әдәпсез сүзләрегезне тыңлыйсым да килми! Алып китегез тизрәк үзен! — диде ул.

Бу гадәти булмаган бәхәстән соң зиненемне жыйрга да өлгермәдем — безнең баракка берничә эсир килеп керде. Барысының да йөзләре ай да кояш, һәм һәркайсы:

— Рәхмәт сезгә, иптәш подполковник! Бик зур рәхмәт! — дип кулымны кыстылар.

— Ни өчен рәхмәт? Ни эшләвегез бу, иптәшләр? — дидем мин, гажәпкә калып.

— Без сезнең гестапочылар белән сөйләшүегезне тыңлап тордык. — диде озын ғына буйлы, өлкән яшьләрдәге әсир. — бүлмәннең теге ягында — немец офицерлары парикмахерскиенда идек без. Таныш буллык: элекке политрук, ә хәзер парикмахер. Дөресен генә айткәндә, без сезне үзегез теләп немец армиясендә хезмәт итәргә килгән икән бу дип уйлаган идек. Хәтта кайбер иптәшләр: «Подполковник булып подполковник немецлар ягына чыккач, ышаныч бетте инде алайса, безгә күптән вакыт икән», — дип сөйләнгәли башлаганнар иде инде... Ә сез әнә ничек өттегез немецларны!

Гестапочылар белән безнең арада булган «эңгәмә»не парикмахерлар башка әсирләргә дә житкерткәннәр булса кирәк. Мин моны шуннан чыгып әйтәм: соңгы көннәрдә әсирләр безгә бөтенләй башкача карый башладылар: очрашкан чакларда безнең белән бөтенләй исәнләшми, хәтта күрмәмешкә салынып китә торган кешеләр хәзер, әллә кайдан күрәп алып, елмаеп каршыбызга килә һәм, күптәнге танышларыдай, кул биреп исәнләшә торган булып киттеләр. Шуңа арада тагын менә мондый хәл дә булып алды.

Баладаны кухиядан ишек алдына алып чыгып өләшә торганнар иде. Без дә — Латиф, Аюпия һәм мин — шунда барып ала идек аны. Казан яныннан башланган чиратның ахырын күрерлек тә булмый: әллә ничәгә бөгелә-сыгыла, бик озынга сузылган була.

Үл көнне дә шундый ук хәл иде. Чиратның башы, шәт, ярты чакрымга сузылгандыр. Әсирләр, суыкка чыдый алмыйча, кайсысы баскан урынында тыпырдап, кайсысы тунган бармакларын сулышы белән жылытып, кайсысы колакларын угалап торалар. Минем итегем әле ык, бушлатым да ярыйсы ғына иде. Әмма салкын жил үзәкләргә үтәрлек. Тик ана карап торыр чак түгел — тамак ач. Ә тамак — төмүгә кертә. Фуражкамны колакларыма чаклы төшереп кидем дә чиратның ахырын эзләп киттем. Я, раббиги! Чиратта торучыларның карарга куркынычлары бар — шундый бетәшкәннәр... Ә монысы нәрсә тагын? Тукта әле, ялан аяк карда басып тора лабаса! Шинеле дә иңенә чак эләгеп тора!..

Күңелемнән: «Иван Андреевич моны күрсә, ни эшләр иде икән?» дигән уй йөгереп узды. Солищевны: «Үзегез өчен генә түгел, иптәшлэрегез өчен дә җавап бирергә туры килчәк», дигән сүзләре ишетеләп китте, һәм мин, ни эшләвемне үзем дә уйлап тормастан, фельдфебель янына бардым да:

— Нигә шушундый тәртипсезлеккә юл куясыз сез! Нигә кешене ялан аяк кар өстендә тотасыз? Әллә лагерь начальнигына рапорт язганы көтәсезме? — дип пыр тудырып ачуланып ташладым.

Фельдфебель, куркуга төшеп, минем якадагы команданы билгеләренә күз салды да пышылдап кына сакчыларның берсенә нидер боерды. Озак та үтмәде, сакчы кайдандыр шинель һәм ботинкалар алып килде һәм чиратта торган бөтен халык күз алдында теге мескен әсирне киендереп тә куйдылар. (Жәяләр эчендә генә булса да әйтеп үтмәм: Бикмөхәммәтов дигән фамилиялә татар кешесе булып чыкты ул. Сугыштан соң мин аның белән байтак вакыт хат та алыштым.)

Менә шуңа элгә халдан соң, әсирләр алдында безнең дәрәжә тагы да үсбәрәк китте һәм без аларны легионнарга яздырмау өчен тагын да унышлырак көрәшкә башладык.

...Латиф-заде белән икебез тултый баракка күчәргә карар кылдык, чөнки, беренчедән, безне Аюпия бик нык туйдырды, икенчедән, тулай баракта жылырак, өченчедән, әсирләр белән бергә яшәгәндә сатлык жаннарга каршы көрәшү нәтижелерәк булар төсәе иде.

Җаһәпкә каршы, комендатура да безнең бу үтенечебезне кире какмады — тулай баракка күчәргә рөхсәт бирде. Һәм без анда күчкән дә идек инде. Ләкин озак яшәргә туры килмәде. Без анда торсак, эшнен кая таба барачагын сизенеп алган фашистлар, тизрәк котылырга теләп,

безне тагын эшелонга утырттылар да яна лагерьга — Польшадагы Демблин лагерена озаттылар...

Шулай итеп, без Демблинда хәзер. Монда килү белән бер нәрсәне ачык аңладык: кыстап-көйләп тору заманы узып бара хәзер. Руслар әйтмешли, немецлар Латиф белән мине юып рәт чыкмагач, бөләкләп булса да легионерлар ясамакчылар.

Дахауга барышлый

Готик стильдә салынган биек, зур, ямьсез чиркәү ул. Аның янында кечерәк кенә каравыл йорты бар. Хәзер ул йортны карцер иткәннәр. Латиф-задә белән мин менә шул йортта ятабыз. Ишек тыштан бикле, тәрәзә каршында автомат тоткан сакчы йөрөп тора. Безгә моннан чыгу һәм башкалар белән сөйләшү катгый рәвештә тыелган. Кәефебез шәптән түгел. Әнә Латиф-задә, яңакларына таянган да ниндидер көй сузә. Ә мин, чуен койма белән әйләндереп алынган чиркәү ишек алдындагы карлы агачларга карап, аның моңлы көен тыңлап торам. Аннары, шаярып алмакчы булып:

— Тәүфикъ, син беләсеңме? Немецлар безне бер дә юкка гына бу изге урынга япмадылар бит инде. Менә күрерсез, тиздән күккә ашырачак алар безне! — дим.

— Әйе, шулайрак булып, ахры, — диде Латиф һәм, тәрәзә тирәсендә кешеләр тавышы ишетеп, тыңлап тора башлады. Тавышлар ул арада бөтенләй якынайды, безнең ишектәгә йозакка да кемнелдер килеп кагылуы ишетелде һәм, ишек ачылып китте дә бүлмәгә немец офицеры киенмә кигән егерме ике яшьләр чамасындагы чибәр генә бер кеше килеп керде.

— Элекке Совет Армиясе лейтенанты Архипов, — дип таныштырды ул үзе белән.

— Элеккеләр белән сөйләшмибез без, — диде ана Латиф, кырт кисеп.

— Гафу итегез, нигә тыңларга да теләмисез сез мине? — диде Архипов, үпкәләгән кебек, — мин дә татар бит, Казаннан. Фамилиямә карамагыз, минем әти керәшен булган. Безгә, татарларга, барыбызга да бергә берләшеп яна тормыш башлап жибәрергә кирәк хәзер.

— Сина моннан чыгып китәргә күптән вакыт инде, көчек! — дип Тәүфикъ, артык түзеп тора алмыйча, кычкырып ук жибәрде.

— Әйе, әйе, офицер эфәнде, исән-сау чакта чыгып китүгез хәерлерәк булып. Сатлык жаннари көндөз дә күрәсем килми минем, ә кычкырын бигрәк тә — я төшемә керерсез!.. — дидем мин.

Минем шушы сүзләремнән соң Архипов кызарынды-бүртенде дә ишекне шапылдатып ябып чыгып китте... Тәүфикъ аның артыннан төкереп калды һәм, аптырап:

— Каян чыга икән мондый пычрак жаннар, Сәгыйт Абдуллович? Совет мәктәбендә белем алган кеше бит үзе югыйсә, житмәсә актив булып йөргәндер әле!.. Кара елан да инде, бу кадәр кара елан булып икән!.. — диде.

Бу хәлдән соң берничә көн үткәч, безнең янга тагын чираттагы «агитатор» килеп керде. Фашистлар безгә легионга гади солдатлар гына түгел, бәлки культуралы, югары белемле кешеләр дә язылуын күрсәтергә теләгәннәр булса кирәк, — бу «кунак» сүзен менә болай дип башлады:

— Безнең сафларда шушындай югары хәрби чиндагы офицерлар булачагына мин бик шатмын. Мин — врач, һәм интеллигентлы кешеләр белән эш итүне бик яратам.

— Нигә алай шатлануыгызны аңламыйм, халык сезгә югары белем биргән, ә сез шул халыкка хыянәт иткәнсез. Шуңа шатланасыздыр, бәлки?

Латиф-задең бу сүзләрен ишеткәч, «агитатор»ның иреннәре калтыранырга тотынды:

— Харап икән — «белем биргән». Сөз безне, татарларны. Советлар Россиясендә ничек кимсеткәннәрен, борчыганның оныттыгызмыни?

Инде мин дә түзеп тора алмадым:

— Әйе, бик каты кимсеттеләр! — дип сүзгә кушылдым. — Бигрәк тә менә мине кимсеттеләр. Мине, татар баласын, авылдагы бер көтүчә мәләйне башта мәктәптә, аннары хәрби академиядә укыттылар. Подполковник дәрәжәсенә күтәрделәр, бик әйбәт эш хакы түләп килделәр... Әйтәм бит — бик-бик кимсеттеләр инде менә!

Латиф-заде кычкырып көлә башлады, врач, нишләргә дә белмичә, аптырабрак калды.

— Ләкин алай примитив аңларга кирәкми бит! Неужели сезнең Европа цивилизациясенә кушыласыгыз килми? — диде ул, вагазен дәвам иттерергә тырышып.

Әмма Тәүфикъ аңа жәлеп китәргә ирек бирмәде. Ялт итеп тегенең каршына килеп басты да, теш арасынан гына:

— Бар, болгатып йөрмә син монда үзеңнең цивилизацияләрең белән! — диде.

Врачка тиз генә чыгып таюдан башка чара калмады. Шуның белән безне агитацияләү һәм пропагандалау тукталды. Фашистлар башка методка күчтеләр.

...Тагын төн. Тагын йозак шалтыравы ишетелә. Менә бүлмәгә өстенә немец формасы, башына кубанка бүрек кигән иләмсез зур, таза бер бәндә ыргылып килеп керә. Аның күзләре шашынып ялтырый, авызынан спирт исе бөркелеп тора.

— Сөз — коммунистлар! — ди ул, эшәке, ямьсез тавыш белән акырып. — Лагерьларда халыкны болгатуыгыз гына житмәгән, монда да кәжәләнеп маташасызмы әле? Алдынгы татарлар кем артыңнан барырга кирәклекине күптән төшенделәр бит инде, ә сөз әле һаман үзәтләнеп торасызмы?..

Аның исерек кыяфәте һәм Советка каршы эшәке сүзләр әйтүе минем көсәсымны китерә башлады:

— Карагыз әле, әфәндем, — дидем мин аңа коры гына итеп. — Калдырыгыз әле безне. Без сезнең белән сөйләшәргә теләмибез.

— Әһә, шулаймы? — Таза бәндә ялт кына иттереп кыныннан озын пычак тартып чыгарды. — Сөз, кабахәтләр, коммунистлар, Мәскәүдә немец әсирләренен мангалларына һәм күкрәкләренә, тиреләрен кисеп, йолдыз ясайсызмы? Карап карыйк: үзегезгә ошармы икән ул ир-сә... — дип, ул ярып һәм пычагын тотып, минем өскә ташланды. Ләкин миңа зыян эшли алмый калды — Латиф-заде аның кулына сугып, пычагын бәрәп төшерде. Шуннан соң без ул эшәке жанның үзен сузып салдык һәм биштәр баулары белән аяк-кулларын бәйләп куйдык. Латиф-заде:

— Бар, дежурныйны алып кил... Бу хәлне аңлатып бир, — дип, тәрәз шакып, каравылчыга дәште.

Бераздан дежур эсәсчы килде.

— Алып китегез бу кадрыгызны, агитатор чыкмады — инде аннан, — диде аңа Латиф-заде.

Ә иртән лагерь начальнигы обер лейтенант Клаузевицка рапорт яздык. Без хәрби әсирләрне куркытып, көчләп легионга яздырырга тырышуларына каршы кискен протест белдердек...

Безмим, каян ишеткәннәрдер: теге төнне безгә килгән «кунак» белән булган хәл турында бер-ике көннән соң бөтен лагерь белә иде инде. Латиф-заде белән без кухняга баланда алырга барганда да, үзегезгә тиешле ярты сәгатенә тышта йөргәндә дә әсирләр безне очратканда ерактан ук елмаеп исәнләшә, хәтта «Урра!» кычкыргалап та үтә баш-

ладылар. Кайберләре исә, жаен туры китереп, безгә бер-ике бәрәнге, я икмәк кисәге дә тоттырып үткәлиләр иде. Аларның бу теләктәшлеге һәм ярдәме әллә ничек күңелне нечкәртеп жибәрә, күздән яшьләр китерә торган иде. Алар безгә фашистлар политикасына каршы көрәштә әйдәп баручылар дип карыйлар, шуна шулай якты йөз күрсәтәләр һәм кулларынан килгәнчә булышлык итәргә тырышалар иде булса кирәк.

* * *

Менә тагын бер яз килеп житте. Чиркәү бакчасындагы агачлар яфрак яра башлады, ә чөлтәрле чуен койма буендагы карт алмагач шул хәтле чәчәк аткан — ап-ак жәймә бөркәгәннәр диярсен! Ачык форточкадан яз исе, чәчәкләр исе бөркеләп керә. Ә без һаман эсирлектә әле. Мин йоклый алмый газап чигәм. Мондый яз көннәрендә иленне, туган-тумачаларынны, дус-ишләренне бигрәк тә каты сагынасың икән. Жанынны кая куярга белмисен. Хәер, шулай булмый хәле дә юк. Әйтүе генә ансат: инде менә ике елга якын семьям турында берни белмим. Балаларым, хатыным ни хәлдә икән, исәннәрме, исән булсалар — кайда алар?.. Ихтимал, минем эсирлеккә эләгүемне аларга хәбәр иткәннәрдер инде. Минем өчен бик борчылалардыр. Бигрәк тә улыма, Совет Армиясе лейтенанты Сәмикъка, кыендыр. Ярый, артык хафаланма, улым! Әлегә атаңның йөз кызартырлык нәрсә эшләгәне юк. Нык тора ул!.. Кыен, улым, бик кыен миңа, әмма чигенер урын юк. Атан — өлкән сугышчы, совет офицеры. Сайланып торырга туры килми аңа. Сайлар чама бик аз: я — үлем, я — көрәш. Өченче чара юк...

Латиф-задә дә йокламый, урынында борылгалап, көрсенгәләп ята. Күрәсен, ул да шул турыда уйлыйдыр...

Кинәт тышта мәхшәр куба: коточкыч шартлау тавышлары, кешеләр кычкырганы ишетелә башлый, — безнең самолетлар Демблинны бомбага тоталар икән.

— Немецлар безне онытты бугай, шайтан алгырлары! Үзләре качып беттеләр, ә безне монда ябылуда үлсәргә калдырдылар... Хәер, безнең өчен борчыла торган бәндәләрме соң алар! Без үлсәк — сөөнәчәкләр генә, — ди Тәүфикъ.

Иртәгесен безне крепость подвалындагы карцерга күчәрделәр. Монда юеш, дәм-караңгы — көнме-төнме икәннән дә аерып булырлык түгел. Кармалана торгач, берничә такта табып, шулар өстенә яттык.

— Бу жазаны ни өчен бирделәр икән безгә, Тәүфикъ? — дидем мин Латиф-задәгә.

— Ни өчен икәне билгеле инде: безнең самолетлар немецлар тылына узып, бомбага тоттылар бит!.. Шулай да шәп булды, әй! Күрәсен, фронтта безнең эшләр начар түгелдер... Бомбаларыбыз да, бомба ташлардай самолетларыбыз да житәрлектер... — диде Тәүфикъ.

— Тик менә разведка гына тиешенчә эшләп житкерми булса кирәк. Эсирләр лагерен бомбага тоту, йомшак итеп әйткәндә дә, — әйбәт эш түгел.

— Әйе! Буталчыклык килеп чыккандыр, күрәсен. Алай да була. Дөрес, куркытты куркытуын. Ләкин, шул ук вакытта, без авиациябезнең көчәйгәннән дә аңладык бит, Сәгыйт!.. Әйдә, йокларга тырышып карыйк әле. Ихтимал, сәгәт төнге икеләр булыр инде.

Кайчан йоклап китүебезне хәтерләним, әмма без икебез дә берьюлы ачыкч чылтыраган тавышка уяндык. Кемдер йозакны алып маташа иде... Төн уртасында камера ишеге ачылу әйбәт хәл түгел — гадәттә эсирне атарга булганда шулай итәләр... Менә, ниһаять, камера ишеге акрын гына ачылып китте дә, башта, кулына сукуыр лампа тотып, бер кеше, аның артынан тагын ике кеше килеп керделәр. Кара кучкыл битләренә, калын кара кашларына һәм кәкрә борыннарына караганда,

әрмәннәр булырга тиеш. Менә аларның озынрак буйлысы безнең янга ук килә башлады. Ул атлагая саен ниндидер тимер тавышы чынлап китә. Әллә... Дөрестән дә шулай: аяклары богаулы, шул богаулары чылтырый икән!..

— Бездән курыкмагыз, — диде арттанрак килүче берсе. — Без дә сезнең шикелле үк әсир кешеләр. — Аннары богаулыга ымлап: — Ул инде карцерда кырык биш көн утырды. Качарга жыенган, тотып утыртылар үзен... Ә без икәү эсәсчылар кухнясында эшлибез. Безнең ачкычыбыз бар... Сезне кисәтеп куярга дип килдек: үлемгә дучар ителгәннәр камерасы бу, — диде.

— Ләкин сезне бүген атмыйлар әле, — диде өченче әрмән. — Атыласы кешеләргә атасы көнне сәләмә киёмнәр кидерәләр, үз киёмнәрен алып китәләр.

Бу хәбәрләре өчен без аларны ачуланырга да, мактарга да белмәдек. Болки, ничек буласын бөтен ваклыкларына кадәр алдан белеп тормау хәерлерәктер? Тик шулай да безгә ике йомырка һәм бер кисәк шикәр алып килгәннәре өчен мең-мең рәхмәт ул әрмәннәргә.

Бер, ике, өч тәүлек үтте. Эмма безгә сәләмә киёмнәр алып килүче юк әле. Әллә шушында гына интектереп үтәрмәкчеләр микән? Безгә, ризыкны кыргый жанварларга биргән сыман, ишек ярыгыннан гына сузалар. «Нык бул, иптәш. Ике тапкыр үлсә түгел, ә берсеннән барыбер котылып булмаячак!» дип, үзбезчә бер-беребезне юаткан булабыз...

Ә карцерда ятуыбызның егерме икенче көнндә тагын бер тапкыр безне сындырырга тырышып карадылар.

Карангыга ияләшкән күзләрене кояш чагылдыра, ачыктан һәм язгы саф һавадан башлар әйләнә. Бик зур ишек алдына солдатлар һәм кече командирлардан торган Демблин лагере әсирләре тезеп куелган.

— Ахтунг! Ахтунг! — дип команда бирә комендант.

— Игътибар! Игътибар! — дип кычкыра төржемәче.

Сафлар тып-тып булып кала. Миңа берничә адым алгарак чыгарга боералар. «Нинди эшәкелек уйлап таптылар икән тагы? Ничек итеп сынамакчылар икән?» дигән уй кайный башта. Аркалар чымырдап китә, тәндәге төкләр тырпаеп чыга. Аяк, әйтерсез, чүен, кузгатырлык та түгел. Эмма үземне үзем зур кыенлык белән мәжбүр итеп, хәрбиләрчә нык басып, алгарак чыгам. Миңа башкача ярамый, чөнки миңа меннәрчә күз текалган. Кайберләре кызганып, кайсылары шикләнеп карый. Ә кемнәреннәр совет подполковнигының хурлыкка төшүен, куркып калуын бик күрәсе килә. Шушы минутта минем үз-үземне тотышым бик күпләрнең киләчәктәге язмышына йогынты ясавы мөмкин. Әйткн, мин хәзер куркып фашистлар агына авышам икән — моннан соң бик күп әсирләрнең легионнарга язлуы мөмкин. Подполковник булып подполковник фашистларга хезмәткә күчкәч, безгә күптән вакыт икән дип уйлаучылар аз булмас. Мин моны яхшы аңлайм, шуңлыктан соңгы көчемне жыеп, башымны гөрүр күтәрәп басып торам. Эсәсчылар һәм лагерь администрациясе вәкилләре арасында алсу янаклы, житдирәк кенә бер эсәсчы полковник та бар. Көнчыгыш фронтта легионнар оештыру начальнигы ул. Аның янында ул ни әйтсә — шуны үтәргә әзер булып төржемәче басып тора. Менә алар икесе төркемнән чыгып минем каршыма киләләр, һәм полковник кискен, ачык тавыш белән нидер сөйләп башлый. Мин, түземсезләнеп, төржемәченең төржемә итә башлавын көтәм.

— Подполковник әфәнде! — ди ул, ниһаять, үз эшенә керешеп. — Немец командованиесе сезгә Берлинга барып, анда штабта эшләргә — легион оештыру эшенә җитәкчелек итәргә тәкъдим итә. Сөз белемдә кеше, Россиянен җиңелүен аңлайсыз. Безгә яна Россияне төзүдә ярдәм итүче кешеләр кирәк. Эшегездә дә, тормышыгызда да сезгә бик яхшы шартлар булдырылачак, билгеле. Безнең фюрер бөек Германиягә фыйда иткән кешеләргә бик юмарт ул...

«Тагын шул ук балык башы! Куркытып жинэ алмагач, сатып алып булмасмы дилэр, күрәсен». Төржемәче, сүзен тәмамлаганны алатып, полковникка карый. Тегесе, ишарәләп, миңа жавап бирергә куша. Сафлар тораташтай катып кала, мәйданда киеренке тынлык урнаша. Артык дулкынланудан һәм ачудан тамагым бик кипкән, тавышым карлыккан булса да, сүзләрем бөтен ишек алдына ишетелерлек булып чыга:

— Полковник эфәнде! Кызыл Армиядә егерме биш ел хезмәт иттем мин. Совет иле миңа белем бирде, мине тәрбияләде. Мин Армиядә хезмәт итә башлаганда илемә турылыклы һәм гадел булырга ант иттем, — дидем мин һәм шунда тиз генә полковникның йөзенә күз төшөрөп алдым. Аның саргылт-соры салкын күзләре миңа нәфрәт белән карый иде. Зыян юк, эсәччы эфәнде! Кайсыбызның күбрәк нәфрәтләнүе билгесез бит әле! — Сөз, минем кыен хәлемнән файдаланып, миңа хыянәтче булырга, илемне сатарга тәкдир итәсез. Шуны беләсем килә: минем урында булсагыз — сөз үзегез ни дип жавап бирер идегез икән?

Бу сүзләрен ишеткәч, полковник шашыныр дәрәжәгә житте. Тик шулай да ул үзен тыеп калып, акырмый-жикерми генә кырт борылды да немец офицерлары басып торган төшкә китте. Шул вакыт бер әсир: «Урра, подполковник!» дип кычкырып куйды һәм сафлар умарта оясы кебек гөжләргә тотынды. Аниары сафлар бөтенләй таркалды, кычкыру, сызгыру, шау-шу китте. Конвойчылар «тәртип урнаштырырга» керештеләр, ә мине анадан теге подвалга таба сөйри башладылар. Мин, сонгы көчәмене жыеп:

— Хушыгыз, иптәшләр! Хушыгыз! Туган илгә кайта алсагыз, легионга язылмавымны әйтегез! Хыянәт иткәнче — үлүң артык! — дип кычкырдым.

Шунда каршыма гестапо капитаны килеп басты һәм, ачудан кыйшайган авызын зур ачып:

— Цүрюк, цүрюк! (Артка, артка!) — дип күкрәгемә төрткәләргә кереште. Аниары билемә асылган теге кадерле котелогымны йолкып алды. Аның эчендә берничә сохари кисәге бар иде.

— Бирегез котелокны! Ишетәсезме, бирегез! — дидем мин ачуланып. Чөнки ул истәлекле котелокны жаным кебек кадерләп саклай идем мин. Анда минем әсирлектәгә бөтен гомерем язылган бит. Ләкин башта этлек эшләргә дип кенә тотынган фашист, котелоктагы матур бизәкләргә күзә төшкәч, Көнчыгыш фронтның кызыклы сувениры диптер, күрәсен, аңа теше-тырнагы белән ябышты.

— Иңч югы сохариларны бирегез, — дип сорاپ карадым мин. Кая ул бирү! Конвойчы мине автомат түтәсе белән подвалга төрткәләп кертте дә ишекне шартлатып бикләп тә куйды.

Озакламый Тәүфикъны да карцерга кертөп ыргыттылар. Ул ни дип жавап биргәндөр — ачык әйтә алмыйм. Әмма, кыяфәтенә караганда, ул да минем кебек, хәтта кискенрәк тә итеп жавап биргән булырга тиеш. Ул бик ачулы иде, шактый вакыт тынычлана алмыйча арлы-бирле йөрөнде һәм:

— Хәшәрәтләр, кабахәтләр!.. Тез чүктөрмәкче булалар!.. Тәтемирәк торсын әле, фашист эфәндәләр! — дип үз алдына сөйләнде.

Икәнче көнне иртүк, пыр тузынып, карцерга лагерь начальнигы Клаузевиц үзе килеп керде. Шул хәтле безне «эшкартеп» тә, теләгән нәтижәсенә ирешә алмауга жене купкан иде анын. Менә ул рус сүзләрен вата-жимера, бөтен подвалны дер селкетеп акырырга тотынды:

— Рус дунгызлары! Этләр! Немец армиясенә ярдәм итәргә теләмисезме? Дахауда тончыгырсыз! Ишетәсезме — Дахауда! — һәм куллары белән муенга элмәк салуны күрсәтте дә: — Менә шул булачак сезгә аңи-та-тор-лар! — диде.

Аниан соң да әле ул, төкөрәкләрән чәчә-чәчә, минем күкрәккә төрткәли-суккалай, шактый вакыт сүгенеп торды. Ипи шүрлегәнә менеп тө-

шәргә теләп, кулларым бик кычытып торса да, түзем, берсүз дә эндәшмәдем. Эндәшер идем — күзен дә йоммыйча, пистолетындагы бөтен обоймасын мангайга жиберәчәк! Үзләренә ошамаган кешеләрдән котылу өчен, алар юри шулай канга тоз салалар. Мондый чакта аеруча сак булырга кирәк. Шуна түзәргә туры килә. Шул вакыт начальнигга ташландырга бик кыжрап торган Тәүфикъны да күз карашым белән тыеп калдым...

Ә икенче көнне Латиф белән мине ерак юлга — Дахау концентрацион лагерена озаттылар.

...Менә без хәзер Ченстоховта. Монда берничә көн яшибез инде. Безнең этапка әле күптән түгел генә әсирлеккә эләккән офицерларны да куштылар. Монда да һаман немец армиясенә хезмәткә күчәргә кыстыйлар. Әле менә кичә генә лагерьдагы барлык әсирләрне Власов армиясенә язылырга өндәделәр. Берничә мең кешене плацка чыгарып тезделәр да, тәржемәчә:

— Сүз элекке Совет Армиясе полковнигы Зверев эфәндегә бирелә, — диде.

Полковник Зверев, «эфәнде» сүзенә бик күнеле булып, кукраеп кына саф каршына чыгып басты да нотык сөйләргә кереште. Аның ярты сәгатькә сузылган «иссихәтен» кабатлап тормастан, төп фикерен генә әйтеп китим: Зверевның сөйләвенә караганда, Совет Армиясе инде тармар ителгән, шуңлыктан Власов армиясенә язылырга кирәк икән.

Аның бу хәбәре һич тә башыма сыймады. Мин бит әле күптән түгел генә акгвардиячеләр газетасыннан безнең гаскәрләргә Харьковны азат итү өчен һөжүм башлавын укыган, ә үткән кыш Сталинград янында Паулюсның күп санлы гаскәре туздырылуын ишеткән кеше. Ә бу бәндә — әле шушы көннәрдә генә әсир төшкән полковник — Кызыл Армиянең жинелүе турында лыгырдал торган була! Монны ничек аңларга? Кайсына ышанырга?

— Юк, Зверев әйткәннәр дәрәс булырга тиеш түгел! — дидем мин Тәүфикъка, плацтан кайткач. — Аны шулай дип сөйләргә фашистлар мәжбүр иткәннәр. Атабыз дип куркытканнардыр... Зверевны ялгызын гына турлы китереп сөйләшеп карарга кирәк әле, бәлки, шуңда фронттагы хәлләргә дәрәс сөйләп бирмәсә? — дидем.

...Зверев полковник Койда белән бергә яши икән. Мин килеп кәргәндә, Койда ишекле-түрле йөрәп торса, ә тегесе койкасында сигарет тәтәтеп ята иде. Салкын гына исәнләштем дә, Зверевка мәрәжәгать итәп:

— Чинным һәм башкарган вазифам буенча мин сездән кечерәк, — дидем. — Ләкин партиянең күптәнге члены һәм унтутызынчы елдан бирле Совет Армиясендә хезмәт иткән кадровой офицер буларак, сездән чын дәрәслекне сорашып белергә хакым бар. Әсирлеккә эләгүегезгә күп вакыт үтмәгән әле сезнең. Шулай булгач, ачыктан-ачык әйтәгез әле: безнең илдә һәм фронтларда хәлләр ничек? — дидем.

Зверев яткан жиреннән калкынып һәм сүзсез генә беравык мине тикшереп торды.

— Дәрәслекне беләсегез киләме? — диде ул аннары. — Сез кичә минем докладны тыңлагандырсыз бит?

— Әйе, ишеттем. Әмма...

— Бернинди «әмма» юк! Совет Армиясе Харьков тирәсендә тулысынча тармар ителде. Һөжүмгә күчәр өчен бернинди дә объектив мәмкинлекләр юк. Армия хәлсезләнгән, техника бик кызганыч хәлдә... Артиллерияне үгезләр жигеп тарттыралар, ә пехота я ялан аяк, яисә теге... ничек әле... э, әйе! — чабата киел йөри. Ә тылда нинди тамашалар диген? Халык ач, хөкүмәттән риза түгел, бөтен жирдә Совет властена каршы баш күтәрәләр...

— Әйе, әйе! — диде Койда, Зверевның шушы кабахәт сүзләрен рас-

лап. — Хәл чыннан да шулай. Россия сугышны оттырды. Совет дәүләте төмам таркалу алдында тора...

Зверевлар бүлмәсеннән ничек чыгуымны да хәтерләмим. Күнел шул дәрәжәгә житкән — тот та күзгә чалынган беренче чөйгә асылын. Башымны түбән иеп, атлар-атламас кына кайтып килә идем. Кинәт каршымда бер кеше пәйда булды һәм шундук:

— Панов, Илларион Андреевич, — дип, үзенен исемен әйтөп миңа күрешергә кулын сузды. Аннары: «Әсирлектә күптәнме?» — дип сорады.

Әсирлек кемнән кем булуын бер күрдә үк абайлап алырга өйрәтә икән. Пановның ышанычлы, әйбәт күнелле кеше икәнлеген күзләребезгә карашып кул кысышканда ук сизендем мин һәм ана үзем турында барысын да сөйләп бирдем. Аннары Зверев сөйләгәннәргә бик нык кайгыруымны әйттем.

— Әллә шул сатлык жанның сүзенә ышанасызмы? — диде Илларион Андреевич, гажәпкә калып. — Үз тиреләрен саклау өчен бернидән дә тартынмый торган хәшәрәтләрнең берсе бит ул!

Аннары миңа әлегә Зверев белән Койданың элек дивизия командирлары булуын сөйләде. Безнең гаскәрләр Харьковны фашистлардан азат иткәч, Зверев шул шәһәрнең коменданты итеп куелган булган. Ләкин, шәһәрне оборонага әзерлесе, гарнизонны көчәйтү хакында баш ватасы урында, Зверев эчүгә сабышкан, шикле хатын-кызлар белән күнел ачу мәжлеспәре оештырудан бушамаган. Ул «мәжлеспәрнең» нәтижәсе шул булган: немецлар, бөтенләй сугышсыз диярлек, Харьковны янадан басып алганнар.

— Әнә шуңа күрә Зверев Совет властена пычрак ата! — диде Панов, пәфрәтләнеп. — Әнә шуңа күрә фашистларның табанын яларга, вла-совчыларга кушылырга атлыгып тора! Минем һич башыма сыймый: шундый офицерларга ни уйлап дивизия хәтле дивизия ышанып тапшырылалар икән?.. Ә безнең эшләр яхшыра бара хәзер! — диде Илларион Андреевич, берәз тынычлана төшкәч. — Сталинград янындагы жинү — сугышның безнең файдага борулуы ул...

Аның бу сүзләре мине беркадар рухландырып, тергезеп жибәрде:

— Рәхмәт сезгә, Илларион Андреевич! Бик зур рәхмәт! Сөз миңа чүлдә су эчергәндәй иттегез... — дидем.

...Вагонда кымшаныр урын да юк — шыгрым тулы. Бик бөркү. Параша чиләгә янында төнлө үлгән бер офицер мәете ята. Вагон катырак селкенеп киткән саен, мөлдәрәмә тулы параша чиләгеннән аның шинеленә сасы сыекча агып төшә. Әмма мәетне аннан алып куяр урын юк: нарларда да, идәндә дә кеше — тере мәетләр. Аларга хәтта ятып барырылык та урын юк. Чиратлашып йоклыйлар. Кыскасы, озаккарак тукталганын көтәргә туры килә инде. Анда ашарга бирәчәкләр. Шул вакытта мәетне дә вагоннан чыгарырга, парашаны да түгәргә булыр.

Тәүфикъ белән мине иптәшләр нарга, тәрәзә буена урнаштырдылар. Егерме дүрт көн карцерда ятып, без шундый хәлсезләнгәнбездә — күз аллары караңгыланып, каршыбызда бөтен дөнья әйләнеп тора.

Кечкенә тәрәзәләр тышкы яктан эшermә капкак белән томаланган. эчтән чәнечкеле тимер чыбык тотылган. Шулай булса да капкак белән вагон арасындагы тар ярыклардан яшь үлән һәм яшь яфрак исе кереп, борыннарны кытыклай...

Кичә, чираттагы тукталышта, без рус телендә басылган ниндидер газета кисәге табып алган идек. Шул уч төбе кадәр генә кагазь кисәге безгә әйтөп-сөйләп бетерә алмаслык зур шатлык китерде. Шул газета кисәгенә эләгеп калган берничә юл сүздән совет гаскәрләренен Харьковны янадан азат итүләрен белдек.

...Сызлавык чыкканга муенын чүпрәк белән бәйләгән бер капитан идәндәге комга карта сыза. Аның янына тагын берничә кеше чүгәләгән. Нидер исәллиләр, өметле нәтижәләр ясыйлар.

— Ә Харьковтан Днепропетровскига ерак түгел бит, — ди өлкән яшьтәге майор-украин.

Днепропетровск янындагы Синельников шәһәрәндә анын хатыны һәм ике баласы калган икән. Майорнын күзләрендә өмет чаткылары ялтырый. Әле дә ярый өмет дигән нәрсә бар! Ул да булмаса, кыен, бик кыен булыр иде монда — әсирлектә яшәү.

Чираттагы тукталышны Людвигсбургтагы штраф лагеренда, немецлар атаганча әйтсәк, бишенче шталакта ясадылар. Монда без Зеленскийны янадан очраттык. Беренче мәртәбә мин аны Ченстоховта күргән идем.

Майор Зеленский, бик рәхәтләнеп, үзенең Новосибирскидагы зур металлургия заводы директорынын улы булуын, 1929 елдан бирле армиядә хезмәт иткәнлеген һәм, партия Узәк Комитеты карары нигезендә, сугыш башлангач дошман тылында эш алып барырга жиһәрелгән политработник икәнлеген бөтен әсирләр алдында ачыктан-ачык сөйләп йөри торган кеше. Ләкин ул, барыннан да бигрәк, «Катюша», «Землянка» һәм «Изге сугыш» исемле рус жырларын бик яхшы башкаручы буларак минем хәтеремдә калган иде. Вакыт-вакыт без шулай бу сәйкемле майор тирәсенә жыелышып, башта анын жырын тыңлап монлана, хисләнгән торган идек тә соңыннан сөйләшеп китеп, бер-беребезгә бөтен серләребезне чишеп сала торган идек. Ник яшереп торырга — барысы да үз кешеләребез бит!

Әмма монда, шталакта, гестапочылар безнең әлеге жырчыбызны кинәт кулга алып, тиз арада аны каядыр озаттылар. Без аны көн саен диярлек кызганып искә ала башлаган идек инде. Ләкин тора-бара бер нәрсә гажәпләндерә башлады безне: башка лагерьлардан китерелгән офицерлар да әлеге без яраткан көйләрне бик әйбәт жырлаучы майор турында сөйләләр иде. Бер-беребездән шул майор турында сораша башлагач, шул нәрсә мәгълүм булды: барлык лагерьлардагы жырчы майорларнын да тышкы кыяфәте ниндидер бертөсле булып (һәркайсы озын буйлы, асқыл сары чәчле һәм һәркайсынын сул янагында кечкенә генә кара мине бар), фамилияләре генә төрлесеңекә төрлечә иде. Без бары тик шуннан сон гына аның провокатор булганлыгын аңладык. Ә тагы да соңрак ул «директор малае»ның бернинди майор да булмавын, фамилиясе дә Зеленский түгеллеген, бәлки гестапо агенты, элекке Идеал бую немецы булуын белдек. Политработникларны һәм фашистларга каршы көрәш группалары башлыкларын фаш итү өчен, немецлар аны юри шулай бер лагерьдан икенчесенә күчереп йөрткәннәр булып чыкты. Аның аркасында бик күпләр концлагерьларга озатылды һәм дар ағачларына эләнделәр..

...Менә шталакта тора башлавыбызга да бер атна үтәп китте инде. Ул көннәрне Тәүфикъ белән мин гел госпитальдә үткәрдек. Безне анда температураларыбыз бик югары булганга салганнар иде. Күрәсен, вагонда тәрәзә буында барганда салкын тидергән булганбыз.

Госпиталь начальнигы — хәрби врач, милләте белән болгар иде. Ул безгә яхшы мөнәсәбәт күрсәтте, бик әйбәт дәвалады. Әмма, аның каршы килүенә дә карамастан, мине офицерлар группасына кушып, бүген Вельхайм төрмәсенә озатачаклар. Тәүфикънен хәле авыр әле, ул монда, госпитальдә кала. Тагын очрашырбызмы икән аның белән?..

* * *

Безне сәгать биштә йокыдан уяталар. Ә сәгать алты тулганда, ягъни бер сәгать эчендә, юынып, урын-жирне, бүлмәне жыештырып бетергән булырга тиешбез. Шул бер сәгатьнен яргысы зур ағач үтүк белән үзәк-безнең урын-жирне өтеләргә китә. Безнең урын-жирдә кечкенә генә жыерчык та калырга тиеш түгел. Калса — жәзә биреләр. Шунлыктан

безгә агач үтүк тимердәй кызганчы, ябык тәннәребез шабыр тиргә батып, күз алларыбыз караңгылана башлаганчы тырышырга туры килә. Калган ярты сәгатьнең егерме биш минуты савыт-саба юуга һәм үзгә беркетелгән эйберне чистартуға китә. Әйе, төрмәдә һәр кешегә нинди дә булса бер эйбер беркетелгән. Һәм һәркем шул эйберне идеаль чисталыкта тотарга тиеш. Мин үзем, мәсәлән, бәдрәф ишеге тоткасы өчен жаваплы. Инде мәнә өч атна буена мин аны һәр көн сабынлап юып, күн һәм сукно кисәкләре белән көзгедәй ялтыратканчы чистартып киләм. Мин ул тотканы шундый яхшы өйрәндем инде — күземне йомсам да һәр сызгы күз алдымда. Хәтта ул кыска ғына төнгә ял сәгатьләрендә дә минем төшемә кереп аптырата.

Монда, Вельхайм төрмәсендә, безне иртә-кич һәм көндөз генә түгел, хәтта төн уртасында да (уникадә яисә өчтә) кереп барлыйлар. Бу төрмә — юлына аркылы куелган упкын сыман. Образлы итеп әйтсәк, монда әсирләрне тартып та, сузып та сыныйлар. Мондагы коточкыч тәртипләргә дә күнәксән, сине, сынауны тагын да дәвам иттерү өчен, коңшлагерьга озаталар. Түзә алмыйча хыянәтчегә әйләнсән: я Власов армиясенә, я легионга жиһәрүләрән, яки полицай итүләрән сорыйсың. Яисә... теге дөньяга китеп барасың.

Без, совет офицерлары, Вельхайм төрмәсендә барлыгы үнсигез кеше. Илларион Андреевич Панов, полковник Василий Ефимович Стрелков, подполковник Николай Павлович Борисенков һәм мин бер-беребезне яхшы беләбез, һәрвакыт бергәрәк булырга тырышабыз. Сүз белән дә, күз карашы белән дә бер-беребезнең күңелен күрергә омтылабыз.

Төрмәдә элекке испан интернациональ батальонында хезмәт иткән солдатлар (австралийлеләр, венгрлар, бельгиялеләр) да байтак. Алар барысы да совет офицерларына ничектер аеруча зур бер хөрмәт белән карыйлар.

Санап үтелгән процедуралардан соң иртәнге аш башлана. Ашны бүлүгә керешкәнчә, гауптман савыт-сабаларның чисталыгын, зондер-фюрер камерадагы тәртипне тикшереп чыгалар. Берәр житешсезлек тапсалар, бүлмәдәгә бөтен кеше (ә анда алты кеше тереклек итә) берничә көн буена 300 грамм икмәк паегыннан мәхрүм ителә. Мәнә шуна күрә, теләсән-теләмәсән дә бөтен жирне ялтыратырга туры килә. Чисталыкның немецларга сукуыр бер тиенлек тә кирәге юк, әлбәттә. Әгәр чыннан да чисталык өчен тырышсалар, тәннәре берничәшәр ай буена мунча күрмәгән әсирләрне мунча кертү, аларның керләнен каткан киенәрен юдырту турында уйларлар иде. Кыскасы, «чисталык өчен көрәш» — әсирләрне мыскыллау өчен өстәмә бер чара ғына ул.

Вельхайм төрмәсендә инде мәнә тугызынчы елын утыручы капо (бригадир) Франц:

— Бу төрмәдә чын фашист тәртипләре инде, капрадлар, монда кешедән автомат ясарга тырышалар! — ди.

Дахау коңшлагеренның ниндирәк нәрсә икәннен чамалау нияте белән, аның турында үзгә белән бергә ятучы чит ил әсирләреннән сораштырып карасак та, юньле-башлы жавап биргән кеше булмады. Без бары тик аның 1933 елда төзелгәннен һәм шуннан бирле коммунистларны һәм гомумән Гитлер режимына каршы булган кешеләрне ябу урыны икәнлеген генә белә алдык.

Русча яхшы ғына сөйләшә торган Франтишек — өлкән яшьләрдәгә чех:

— Дахау турында төрле фикерләр бар. Ләкин анда курорттыр дип уйламыйм мин. Нәрхәлдә, мондагыдан да кыенрагына әзер булып торыгыз, — ди.

Франтишек безгә барысын да әйтеп бетерми иде булса кирәк. Аның зур соры күзләрендәгә борчулы монсулык шуны сиздереп тора иде. Дахау, Дахау... Анда ниләр көтә икән безне?

Безгә һәр көнне берничәшәр сәгать яктырту өчен кулланыла торган карбид төрләрләп. Башта без ул карбид пластинкаларының һәркайсын аерым-аерым кагазьгә төрәбез, аннары аларны катыргы-кагазь тартмаларга тутырабыз. Венгрлардан карандаш кисеге белән берәз кагазь сорал алган идек. Шул кагазьне бик вак итеп кискәләдек тә менә шушы сүзләрен язып, карбид тартмаларына тыгып жиберә башладык: «Иптәшләр! Бу карбидны әсирләр төрдә. Рус солдатларын үтермәгез! Без сезнен шикелле үк хезмәт ияләре». Бәлки, безнең шушы листовкаларыбызның аз булса да файдасы тияр...

...Бүген иртән безне коридорга чыгарып тезделәр. Күрәсен, карбид төрү урынына бүтән бер эш кушмакчылардыр. Менә жирле фермерлар, шәһәр оешмалары һәм предприятие вәкилләре дә килеп керде. Әнә алар инде, сафлар буенча йөрөп, тәңләрәк, хәлләрәк әсирләрне сайлый да башладылар. Күнелгә борынгы Римдагы коллар базарында да шушылай булгандыр дигән уй килә. Хәер, Стрелков тагын да төгәлрәк чагыштыру тапкан икән:

— Америкада кол сату заманнарында негрларны сайлаган кебек сайлап йөриләр, — диде.

...Мине берәүнен цемент заводына цемент төяргә жиберделәр. Цемент белән эш иткән кешегә цемент төяүнен авырлыгы турында сөйләп тору кирәк түгел, ул эшне күрмәгән кешегә сөйләсәң дә барыбер аңлап бетермәс. Шуна күрә шунысын гына әйтәсем килә: эш бетәр сәгатьләр якынлашканда минем бөтен тәнем үтереп сызлый һәм күз алларым караңгыланып, башларым әйләнә башлый иде. Тире белән сөяктән генә калган әсир өчен чамасыз авыр булган бу эштә мине моннан соң да тагы берничә көн рәттән эшләттеләр әле...

31 июль. Төнге сәгать уникедә безне барладылар да камераны тыштан йозаклап киттеләр. Кагында буенча, камера эче тып-тын. Ләкин, сизәм: иптәшләрнең берсе дә йокламый. Хикмәт шунда: инде менә өч көннән бирле совет әсирләрне тагын каядыр алып китәчәкләр икән дигән сүз йөри. Без шул хакта уйланабыз...

Әмма, арыганлык үзенең иткән булса кирәк, ята торгач, мин йоклап киткәймен. Менә мин, кечкенә малай, үзбезнең авыл урамы буйлап кайтып киләм, имеш. Әнә безнең землянка да күренә башлады инде. Анда минем газиз әнием көтеп торадыр, менә землянка буена да килеп жиктем, ишек тоткасына да ябыштым. Ишек тоткасы... Соң аны чистартырга кирәк бит әле! Кояштай ялтырап, күзләрен чагылдырырлык ител!...

Кинәт шунда эт өргән, дөбер-шатыр килгән тавышлар ишетелгән кебек була. Һәм мин шундук сискәнеп уянам да сикереп торам. Йөрәк менә чыгам, менә чыгам дип, котырып-котырып тибә. Өнемме, әллә төшемме бу? Ничә тә аңлый алмыйм әле.

Әнә! Өнем икән. Әнә Франц та камерада утны кабызды һәм:

— Кемнеләр алып китмәкчеләр, ахры, ихтимал, сезнеләр, камаклар, — дип сөйләнеп куйды. Коридорда дагалы итек тавышлары, овчаркаларының һау-һау өрүләре ишетелә башлады. Аннары безнең күрше камера ишеген ачкан тавыш ишетелде. Обер-лейтенант Шток каты тавыш белән әсирләрнең номерларын кычкырырга жереште.

Менә безнең ишек тә каерып ачылды:

— Рус! Вон! — дип чинап акырды Шток, берничә кешенен, шул исәптән минем дә, номерны әйткәннән соң. Эчкә киенмәрдән генә коридорга тезеп куйдылар һәм унбиш минут эчендә киенеп-жыенып бетеп, машиналарга утырырга команда бирделәр.

Кичтән бик каты янгыр яуган булган икән. Күк йөзгә ямьсез болыт сәләмәләре йөзә. Алар, әледән-әле айны каплап, дөньяны бер яктыртып, бер караңгылатып торалар. Һәр ике машинада да, тугызар әсирдәр тыш, икешәр эт белән дүртәр әсәсны утырып бара.

Безнең машинаның өстө брезент белән капланган, э эчәндә кечкенә генә лампочка жемелди. Тышта ниләр барын күрөп булмый. Бары тик каршыга килүче машиналарның «гу-у-у» итеп үтөп китүләре генә ишетелеп кала.

Бер сәгать, ике сәгать барабыз, эмма машиналарның туктар чамасы күрүмнә элө. Кая алып баралар икән соң безне? Дахауга булса, ниңә төнлө икән? Әллө...

Минем шикле уйларымны раслагандай, машиналар кинәт олы юлдан төшөп, читкә, урман эченә таба бара башлады. Агач ботаклары чыж-чыж килеп брезентка ышкылып кала иде. Мин иптәшләргә күз салам. Эмма, якты бик аз булганга, аларның йөзләрен яхшылап күрөп булмый. Менә полковник Стрелковның кискен тавышы янгырап куйды:

— Аларның безне атарга хаклары юк!

— Сабыррак булайк, иптәшләр? — диде Панов, аны юатмакчы булып.

Машиналар, ниһаять, туктады. Безнең барыбызга да жиргә төшөргә куштылар. Карангы, төнгө урман. Безне кечерәк кенә бер аланда туктатканнар икән. Менә автоматлар, гранаталар асқан уңлап фашист, һәр секундта сине өзгәләп ташларга торган дүрт овчарка белән, безне урап алдылар. Фельдфебель, кесә фонаре утын берәм-берәм йөзөбезгә төбөп, барыбызны да тикшереп-барлап чыкты. Аннары безне монда табигый хәжәтләребезне үтәү өчен туктатканлыкларын әйтте дә:

— Юлның яртысын уздык инде, яктырганда тиешле урынга барып житәчәкбез, — диде.

«Көлө торган кеше»...

Нәкъ фельдфебель әйткән вакытка машиналар тиешле урынга килеп житте булса кирәк — машиналарны туктаттылар да төшөргә боерык бирделәр.

Автомат түтәләре эләккәләгәнче дип, тиз-тиз генә машинадан сикерешеп төштөк. Мин тирә-якка күз салгаладым. Я, рабби! Нинди матурлык һәм тынлык хөкөм сөрә монда. Пирамидаль топольлар, исциткеч хуш ислә үлән, төрлө төстәгә утлар. Бик күп утлар! Һәм алар бәйрәм көннәрендәгә шәһәр урамнарын, паркларны хәтерлэтәләр. Ә еракта, саф зәңгәр күк фонында — мәһабәт Альплар. Чыгып килгән кояш нурлары тау түбәләрен бик матур сыек ал төскә манган...

Илларион Андреевич миңа терсәгә белән төрттө дә шул тирәдәгә авыр тимер капка өстенә эленгән һәм немецча нидер язылган транспантка ымлап күрсәтте.

— «Хезмәт сезне иреккә итәр», дип язылган анда, — диде Борисенков шыпырт кына.

Мин ул сүзләрнең мәгънәсенә төшенергә дә өлгермәдем, безнең машинада килгән фельдфебель бер төркем немецларга (күрәсәң, лагерь башлыклары булгандыр алар) Совет Армиясенә уңсигез өлкән офицерын Дахауга исән-сау китереп житкерүен әйтә башлаган иде...

Аннары авыр тимер капка акрын гына ачылып, безне лагерь эченә йотты да тагын акрын гына ябылды. Без хәзер сап-сары ком сибелгән чиста сукмактан лагерь ишек алды буйлап барабыз. Эмма әсирләр кул көчә белән булдырылган мондагы тәртипкә, мондагы табигатьнең матурлыгына сокланып күп барырга туры килмәде. Русчаны ватып-жимереп: «Рус дунгызлары, Дахау концлагеры котлый сезне!» дип безне мыскыллап кычкырган тавыш күңелне шундук өшетеп жиһәрде. Эсәсчынның бу сүзләреннән шул тирәдәгә берничә сакчы, кыргыйларча кычкырып, эчләрен уа-уа көлөргә керештеләр. Ә берсе, тар-кысан мундир кигәне, чамадан тыш котырып китеп, яныннан үтөп барган Бочаровның янагына сукты, аннары жирәнгән булып, кулын ап-ак кулъяулык белән сөртөргә

тотынды. Бу хәлне берничә эсәсчы бик рәхәтләнеп, фотога төшереп алдылар.

Менә шулай итеп каршы алуларынан соң, кояшлы якты иртә шундук караңгыланып китте һәм тирә-яктагы табигать матурлыгы юри шулай безне тагы да мыскыллау өчен генә булдырылгандыр кебек тоела башлады.

Безне чишенү урынына алып килеп, анан тума чишенергә куштылар. Аннары бөтен киёмнәребезне жыеп алдылар. Шул чакта күзгә яшьләр килде: гади киёмнәр генә түгел, совет офицеры формасы иде бит алар!

Минем гимнастеркама Совет Армиясендә егерме ел хезмәт иткән өчен бирелгән медаль тагылган иде. Эсәсчыларның берсе, ишараләп, шул медальне бер кап сигаретка алмаштырырга теләвен әйтте. Мин риза булмавымны айланып баш селеккәч, ул янында торган ике эсәсчы белән нидер пышылдап-сөйләшәп алды да минем медальне йолкып-умырып алды. Минем, ачудан үз-үземне белештермичә:

— Кыргыйлар! Варварлар! Үзегезне югары раса дип йөргән буласыз тагы! — дип кычкыруым аларга көләр өчен тагы бер сәбәп кенә булды.

Көлеп арыганның соң, эсәсчыларның берсе кулына тырма алып, чишкәргә керә торган ишек төбөндәге комны тырмалый башлады. Без, шактый вакыт карап торсак та, аның ни эшләвен төшенә алмадык. Аның мәгънәсе безгә соңыннан гына аңлашылды. Яна әсирләр килеп, шул чишенү бүлмәсендә чишкәнгән сәен, немецлар бүлмә ишеге төбөнен кыйммәтле әйберләр эзлиләр икән. Ләкин безнең алтын пөзекләребез дә, алтын акчаларыбыз да юк иде һәм эсәсчыларның комны тырмаулары бушка гына булды.

Чишенү урынынан безне мунчага куып керттеләр. Анда безне, ялангач кешеләрне, тентергә тотындылар. «Ялангачларны тентү» дигән сүз бер караганда бик сәер янгырый кебек. Әмма фашистлар андый эшкә бик тырышып, жентекләп башкара беләләр икән. Алар синен авызыңны ачып, борын тишекләренне киереп, колакларыңны казып карыйлар... Һәм, кеше белән түгел, балки ниндидер хайваннар белән эш иткәндәй бик тупас тентиләр. Авызларында алтын тешләре булган офицерларны аерым исемлеккә теркәп баралар.

Безне шушы процедуралардан үткәргән арада, лагерь коменданты подполковник Вайс житәкчелегендә тагын берничә эсәсчы офицер килеп житте. Подполковникны күрүгә эсәсчыларның берсе:

— Ахтунг! Ахтунг! — дип акырды.

Вайс исә, безнең анан тума ялангач икәнлегемизне бөтендәй күрмәгәндәй, мыскыллы-тантаналы бер тавыш белән кычкырып сүзгә кереште:

— Лагерьга зур рус хәрби начальниклары килүе турында миңа хәбәр ителгән. Шулай ук сезнең бик пычрак икәнлегегезне дә әйттеләр. Мин сезне бик әйбәтләп чистартырга боерык бирдем, офицер эфәнделәр: безнең лагерьда идеаль чисталык икәннен белергә тиеш сез! Аннары тагын шуны да белеп торыгыз, офицер эфәнделәр: миндәгеләр барысы да эшлән. Лагерьда эшләмәүче кеше юк, — диде.

Шушы нотыктан соң, безне янә бер тапкыр күзләре белән тикшереп чыккач, Вайс, сакчыларын ияртеп, китеп барды, ә безне душка алып киттеләр.

Ике ел әсирлектә яшәү чорында керләнеп беткән һәм бет ашаудан туктаусыз эрнәп-борчып торган тәнне, ниһаять, бер тапкыр туйганчы юасым бар икән дип сөенеп, алдан ук рәхәтән татып душ астына килеп кергән идем — утка баскандай сикереп, шундук кире чыктым. Су бик кайнар булып чыкты. Ә таманларга мөмкин түгел, крап юк. Суну эзләп учыбызга алып кына юынырга туры килде. Миңа каршы яктагы

икенче душ янында Илларион Андреевич әйләнгәләп йөри, чөнки эссе парлы душ суына якын килерлек түгел иде. Пановны үзезбезнең рәткә килергә чакырдым, монда, ичмаса, пешү куркынычы азрак иде.

Илларион Андреевич тайгак, юеш идәннән хәлсез аякларын шудыра-шудыра гына минем якка чыга башлаган иде, шул вакыт безнең юынганны күзәтеп торган фашист бар көченә кизәнеп анын янагына сукты. Панов шундук цемент идәнгә ауды һәм колагыннан кан бөрөп чыкты. Йөгәрешеп килеп, аны күтәрәп торгызгач, фашист:

— Цүрюк! Назад! — дип, акыра-бакыра, безне кайнар душ астына төрткәләргә кереште.

Илларион Андреевич көч-хәл белән генә аягында басып тора, бер кулы белән колагын тоткан иде.

— Бик авыртамы? — дип сорады аннан Борисенков.

— Авырта... ул колагым берни ишетми.

— Кабахәт! Колак ярысын ярган булмагач, — диде Кайгородцев, нәфрәтләнеп.

Шулай итеп, рәхәтләнеп юынып булмады. Юыну урынына, унбиш минут вакытны кыен алып, пешүдән сакланып үткәргә туры килде. Аннары барыбызны да шул душ бүлмәсенә бер рәткә тезеп куйдылар һәм кинәт, лаклаган төсле ялтырап торган кара плащлар киеп, кулларына брандспойтлар тоткан ике эсэсчы килеп керде. Без болары нишләмәкче икән инде дип уйларга да өлгермәдек, өстебезгә боздай салкын су сиптерә башладылар. Зур басым белән сиптергән агымга түзә алмыйча, Стрелков белән Кайгородцев идәнгә егылып ук киттеләр. Без, яшьрәк, көчләрәк, бер-березбәгә сыенып, егылганнарны ышкылый башлагач, фашистлар, безне таратмакчы булып, уйларга-төпкәләргә керештеләр. Күрәсен, ана гына да канәгать булмыйчадыр инде, салкын суны юри безнең күзгә, авызга төбәп сиптерә башладылар. Ә үзләре, акылдан язгандай, шашынып-шашынып көләләр иде.

Аннары тагын бер эсэсчы килеп керде. Анысы кулына фотоаппарат тоткан иде. Менә ул фотоаппаратын боргаларга да бик эшлекле кыяфәт белән безне берничә төрле итеп рәсемгә төшереп чыгып китте.

Аннары безнең чәчләргә алдырырга алып киттеләр. Чәч алдыруга кадәр кешене мыскыллауга, кимсетүгә корылган! Эти белән көтү көткән чакларда без сарык йонын да боларныкынан күп үткән кайчы белән һәм болардан йөз тапкыр иплерәк, чистарак итеп кыркый торган идек. Ә болар? Ин элек маңгайдан алып баш түбәсенә кадәр өч бармак кичләге жирне чип-чиста итеп кырып төшерделәр, аннары калган чәчне кайчы белән безгә кырыккаладылар да шуның белән эш бетте! Соңынан белдек: бу — совет әсирләре «прическа»сы булган икән.

Чәчләребезне алгач, безгә буй-буй сызыклы пинжәк һәм чалбарлар, агач башмаклар бирделәр. Аларны кигәннән соң, жабул итү барагына алып киттеләр. Анда өч почмаклы кызыл калай кисәгә — венкельәр бирә башладылар. Миңа 51393 номерлы һәм «Р» хәрәфле венкель эләкте. Менә шушы калай кисәгә минем Советлар Союзы кешесе булуымны, милләтем буенча рус («р») икәнлегемне һәм бу концлагерьга политик жинаятчы буларак ябылганлыгымны белдерә инде. Һәр кешегә ике венкель бирелеп, берсе пинжәк күкрәгенә, икенчесе яннан чалбарга беркетелә икән.

Кемгә нинди калай тагылуын аерым исемлекләргә, карточкаларга теркәделәр. Әсирләрнең һәркайсыннан берничәшәр жиргә бармак эзләрен да бастырып алып калдылар.

Менә шушы эле сөйләгән хикмәтләргә башкарганнан соң, без инде Дахауның тулы хокуклы тоткыннарына әйләндек. Хәзер безнең фамилиябез дә, исембез дә юк. Аларның барысын да элгә калай кисәгенә алыштырдылар. Тәүлекнең теләсә кайсы вакытында да сиңең номерыңны әйтеп кычкыралар икән, син шундук «яволь» (әйе) дип җавап бирер-

гә тиешсен. Безне хәзер теләсә нишләтә: кыйный да, ачлык белән интек-терә һәм көч житмәс эшкә куша да, үтерә дә алалар. Болар — барысы да безнең өскә төшә торган бурыч. Безнең бары бер генә нәрсәгә — фашистларны артык борчымыйча, тизрәк теге дөньяга китәргә генә ха-кыбыз бар...

Илларион Андреевичның ул колагы тәки рәтләнмәде. Дәрәс, узган ике көндә аның шеше кайтты кайтуын, ләкин, әчтән зарарланган булса кирәк, аның ул колагы берни ишетми иде... Без хәзер карантинда. Мон-да тагын өч көн булабыз әле, аннары безне баракларга таратачаклар. Әсирләрне мондый аз вакытлы карантинда нинди максат белән тотула-рын һич тә аилый алмадык без. Кычу һәм шуның шикелле башка авыру-лардан өч көн эчендә барыбер тазарып бетеп булмый лабаса! Погышлы авыруларның да инкубацион чоры (тыштай билгеле булмаган вакыты), мәгълүм булганча, шактый озакка сузыла. Шулай булгач, бу карантин-ның ни мәгънәсә кала инде? Минемчә, аның мәгънәсә әсирләргә тәмуҗ ишек алды хезмәтен үтәүгә кайтып кала булса кирәк, чөнки шул каран-тин көннәрендә, тоткыннарның буйсынмау һәм каршылык күрсәтү көчен төмәм бетерү һәм аларны кешедән автоматка әйләндерү өчен, фашист-лар үзләре уйлап таба алган бөтен эшкә, кабахәт чараларны куллана башлыйлар.

Белмим, нигә кирәк булгандыр ул, әмма бүген иртән безне шактый вакыт сафка тезеп йөрттеләр. Атаклы «каз адымы» (аякны бөкмичә, жирдән шактый югары күтәрәп йөрү, ягъни строевой адым) белән йө-рергә өйрәттеләр. «Линке, ивай, драй, линке» дигән командалары кола-гында әле дә янгырап тора. Аннары кәжә тавышлы эсэсчы кушымтасы гел «ой-ли, ой-ли» дип тәмамлана торган ниндидер бик гайрәтле фашист жыры өйрәтергә тотынды. Ул жырының күп сүзләре инде хәтеремнән чык-кан, ләкин әчтәлегә якынча менә шушылайрак иде аның: еврейлар анда да, монда да йөрләр, янадан Кызыл дингез аша чабалар, әмма немецлар аларны һәркайда куып житәләр...

Иртән эшкә дә шушы-жырыны жырлатып алып баралар, кайтканда да шуны ук жырлаталар. Жырдагы немец сүзләрен дәрәс әйтүче бик аз, күбесе гел бер сүзгә кабатлап бара. Саташкан фашист жыры кемгә хажәт соң?

Яңа килгән кешеләргә алтысын, шул исәнтән Пановны, Стрел-ковны һәм мине, машинага ком төйргә билгеләделәр. Болай да шактый авыр зур сөскычы тимер көрәк белән каерып алган ком — кургашын булып тоела... Ә бит ул комны машина әржәсенә күтәрәп салырга кирәк әле! Машинаның һәр ике ягында өчәр кеше эшлибиз. Безнең эшлөгәнне фуражкасына баш сөгәгә рәсеме ясалган кокарда таккан эсэсчы күзәтәп тора. Эшкә керешкәнче ул бездән «офицермы?» дип сорады. Безнең кем булуыбыз, белмим, нигә кирәк булгандыр.

Машина әржәсә ярты булып килә инде. Сизәм: Стрелков аягында чак-чак басып тора. «Ял итеп алыгыз азрак, сезнең өчен дә эшли то-рырмын», — дидем ана пышылап кына. Башта комны үз көрәгем белән салдым, аннары аның көрәгенә тотындым. Әмма безне сакалап торган эсэсчы шул арада ялт кына яныма килеп житте дә автомат түтәсә белән авызыма сугып та жибәрде. Миләрем зынгылдап, күземнән утлар очты һәм авыз-борынымнан тозлы кан бәрәп чыкты. Аннары яныма Илларион Андреевич килде һәм, иллән кенә, авызымнан сугып сындырылган дүрт тешне алды, тынычландырырга тотынды. Минем жиргә утырырга чама-лавымны күрәп алган Стрелков:

— Утыра күрмәгез, Сәгыйт Абдуллоевич, түзегез, жадерлем, эшләве-гезне давам итегез, ул хәшәрәт көпшәсен сезгә төзәгән бит... атын екма-сын, — диде.

Яңак кабартмадай булып шешеп чыкты, авыз эче ут яна, уртлар чамасыз сыздый һәм кан һаман да туктамаганга, туктаусыз төкеренер-

гә туры килә. Шулай да мин ком төлдән туктамадым. Ә эсәсчынын, тычкан өстенә ыргылырга торган мәченекедәй, ике күзә һаман миндә. Әмма совет сугышчысы тычкан түгел шул сина, фашист әфәнде! Кыен, бик кыен аңа, ләкин ул сина үч итеп һаман аягыңда басып тора чак!

* * *

Борисенков белән мин Дахауға хәрби киёмнәребездән килгән идек. Чишенү урынына алып барганда тоткыннарның безне, совет офицерларын, ничектер ягымлы, хөрмәтле караш белән карап калганнарын сиңенгән идем мин. Шул әсирләр, ничектер жаен туры китереп, безгә хәтта берәр кап тәмәке һәм берничә кисәк икмәк тә тоттырганнар иде. Һәм алар безгә бик ярап куйган иде.

Ә бүген, иртәнге барлау вакытында, блок башлыгы Карло (ул немецның фамилиясә хәтеремдә калмаган) Николай Павлович белән миңа поляклар барагындагы бәдрәфне жыештырырга кушты.

— Кара син ул кабахәтләрне. Безнең совет офицерлары булуыбызны бик яхшы беләләр бит инде һәм шуңа, ничек итеп булса да, кимсәтергә тырышалар, — диде Николай Павлович.

— Чыдарга кирәк, иптәшләр! — диде Кайгородцев.

— Безнең бу хәлгә ачуыбыз чыкканны күргән Илларион Андреевич, ихтимал, берәз юатмакчы булыптыр инде:

— Балки, берәр төрле провокация генәдер бу... Һәрхәлдә, кушкан жиргә барыгыз, анда үзегез чамаларсыз әле. Алар кушканны үтәми калу яхшылыкка илтмәс, — диде.

Менә без поляклар барагында. Баракта беркем юк, барысы да эшкә киткән. Ун минутлап көтөп тә килүче булмагач, Борисенков, агач башмакларын шапылдатып, арлы-бирле йөрергә тотынды:

— Уйлап табалар бит эшәке жаннар! Бәдрәф чистартырга диген, ә?!

— Нинди бәдрәф ди ул, Николай Павлович, — дидем мин аңа каршы килеп. — Бәдрәф чистартырга булса, монда тотарлар идемени безне? Шундук көрәк һәм себерке тоттырырлар иде дә — әйдә!..

Шул ук вакытта ишектән безнең кебек үк буй-буй пинжәк кигән бер әсир килеп керде.

— Исәнмесез, иптәшләр! — диде ул русча. — Минем исемем — Франц Фрайхаут, милләтем — австрияле. Заманында Мәскәүдә югары партия мәктәбен тәмамлаган идем. Сезнең белән ачыктан-ачык сөйләшергә теләм. Коммунистлармы сез?

Без Николай Павлович белән күзгә-күз карашып алдык. «Провокация бу! Фрицка ышанма!» Безнең өчен бөтен немецлар һәм австриялеләр дә «фриц», ягъни дошман хәзер.

— Юк, без коммунистлар түгел! — дим мин.

— Просто әсир офицерлар гына без, — диде Николай Павлович.

— Кызганыч, бик кызганыч, — диде Франц, күнелсезләнә төшеп. — Мин сезнең белән якыннарак танышмакчы идем. Советлар Союзы турында жентекләбрәк сорашасым килгән иде... Мин бу концлагерьда 1938 елдан бирле утырам инде.

Мин аның мөлаем йөзенә, күнелсезләнеп киткән күзләренә карап, ул әйткәннәргә ышанырга да, ышанмаска да белмәдем.

Фрайхаут тагын берничә сорау бирде. Без бер-ике сүз белән генә җавап кайтардык.

— Күрәм, сез мичем белән сөйләшергә куркасыз, ахры, — диде ул аннары. — Мин сезгә үпкәли дә башлыйм. Ләкин кичен үз камерагыздагы иптәшләргә минем керүем турында әйтегез, үзара уйлашыгыз. Ә иртәгә, зинһар минем яңга өлкән политработнигыгызны алып килегез. Кичкә кадәр карантинга кайтмагыз, шушында ял итегез. Сез поляклар

барагында эштә исәпләнәсез. Төшкә ашны да сезгә шушында китерер-ләр.

Аннары Фрайхаут хушлашып китеп барды, ә Николай Павлович белән без аптырашта калдык. Аптырамаслык та түгел бит! Барыннан да бигрәк безгә шунысы алашылмый: «Шнель, шнель, рус!» дип акыру-дан башканы белмәүче блок башлыгы Карло безне ничек фронттагы хәлләр һәм безнен партияләме-түгелме икәнлегез без белән кызыксыну-чы алегә кеше янына жибәрде икән соң? Аннары ул Франц үзе кем, нинди-рәк кеше соң? Менә шуны ничек ачыкларга икән? «Өлкән политработ-нигыгызны алып килегез», имеш. Ярый, өлкән политработникны — Пановны алып та килдек ди. Шуннан?.. Аны тотарлар да атарлармы? Әйе, читен табышмак биреп китте безгә бу Фрайхаут!

Энә шул рәвешчәрәк фикер йөрткән идек без анын турында. Ә ул, Фрайхаут, Австрия коммунистлар партиясе секретаре, Коминтернның башкарма комитеты члены булган икән!

Кичен карантинга кайткач, иптәшләр безнен кайда булуыбыз, ниләр эшләвебез турында сораштылар. Без ниндидер «фриц» белән сөйләшүе-безне айттек, анын үтенечен сөйләп бирдек.

— Иртәгә мин дә сезнен белән барам! — диде Панов, бездән ныклап сорашканнан соң катгый карарга килеп. — Хәтерегездәме, Вельхайм төрмәсендә чакта Дахауда әсир чит ил коммунистлары күп дип сөйлә-гәннәр иде безгә. Ихтимал, Фрайхаут та шуларның берседер. Бәйләнеш-кә керергә кирәк.

Менә Илларион Андреевич белән Фрайхаут фронт хәлләре турында әңгәмә кылып утыралар. Әңгәмә барышынан минем күңелгә Фрайхаут фронттагы хәлләрне безгә караганда яхшырак белгән кебек тоелды. Нәрхәлдә, анын мәгълүматлары безнекеннән яңарак иде.

Аннары ул безгә Дахаудагы әсирләр тормышы турында сөйли баш-лады:

— Минем сезне куркытырга теләп әйтүем түгел, — диде ул, — әмма совет әсирләренә мөнәсәбәт башка милләт әсирләренә караганда ча-гыштыргысыз начар монда. Әйтик, испаннарны яисә инглизләрне берәм-ләп кенә юк итсәләр, русларны төркемләп-төркемләп кырып торалар. Хәтеремдә, кырык беренче ел ахырында бирегә ике меңләп совет әсирен китергәннәр иде. Шуларның барысын диярлек юк итеп бетерделәр инде. Аннары биш меңләп хатын-кыз һәм сизгездән ундүрт-унбиш яшькә кадәр булган малайларны китергәннәр иде. Алар да монда юкка чыгып бет-теләр...

Анын бу сүзләрен ишеткәч, тәйнәр чымырдап китте. Рославльдә һәм Могилевта үлгән уннарча мен кешене, әрдәнәләп өелгән мәетләрне күргән кеше инде мин. Әмма монда бу кадәр вәхшидек булып дип уйла-маган идем. Биредә дә шул ук хәл, тик әсирләрне «оешкан төстәрәк», кырлар икән.

— Иртәгә йөрергә чыккан вакытта мин сезне бер рус коммунисты белән таныштырыммын. Ул сезнең белән берәз гәлләшеп алып, — диде Фрайхаут, хушлашып киткәндә.

— Нигә безне анын белән очраштырмак була икән ул? — дидем мин Пановка, үзезгә генә калгач.

— Ә кем Фрайхаутны провокатор һәм «фриц» дип санады соң? Шулай булгач, анын да безгә ышанып бетмәскә хагы юкмыни?

...Йөрергә чыккач, әйтелгән вакытта безнен янга ялтыр коңгырт кара күзле, кара тут йөзле, уртача буйлы, житез генә хәрәкәтле бер кеше килде дә:

— Семен Маляров, — дип үзе белән таныштырды һәм кул биреп кү-решеп чыкты. Без дә үз фамилияләребезне айттек.

— Димәк, әсирлеккә байтактан элөктегез инде? — диде аннары Маляров.

— Мин күптән... Кырык беренче елнын октябрэннан бирле. Ә иптәш Панов фашистлар тырнагына күптән түгел генә капкан элэ.

— Сөз полк белән командалык иткән идегезме, иптәш Тажетдинов?— диде Маляров, миңа беравык игътибар белән карап торганнан соң.

— Әйе... Укчы полк белән...

— Партия членумы?

Мин әйе дип ияк кактым һәм шул секундта Пановның «әйтмә!» дигән карашын күрөп алдым. Ләкин соң иде инде, сүз авыздан ычкынды... Ярар, кадалып китсен!

— Партия тарихын өйрәнгән идегезме, иптәшләр?

— Өйрәнгән идек. әлбәттә. Ничек инде...

— Ярый, — диде Маляров, кинәт дәртләнеп китеп, — өйрәнгән булсагыз, әйтегез әле: идеализм материализмнан нәрсә белән аерыла?

Бу көтөлмәгән сораудан без аптырабрак калдык. «ВКП(б) тарихының кыскача курсы»идагы дүртенче бүлекне искә төшергән булдык. Эмма төгөл жавап бирә алмадык. Хәер, фашист гранатасы кыйпылчыгы тишеп киткән һәм лагерьларда яшәп түнгән башта күпме фәлсәфә калсын инде?

Пановның унайсызланудан янакларына кызыл тимгелләр чыкты. Моннан өч көн генә элек фашист сугып колагын гомерлеккә сангырауландырып калдырган Пановка да диалектика законнары турында фикер йөртү җиңел эш түгел иде.

Шактый вакыт көтел тә рәтле-башлы жавап ала алмагач, бездән күңелә чыккан кешедәй гафу үтенеп, Маляров тиз генә китеп барды.

Шушылай тиз арада гына булып алган бу очрашу күңелдә авыр тәэсир калдырды.

Ә берничә көннән соң безне иң авыр эштә — күмер базында эшләтә башладылар. Әсирләрне плацка жыеп барлаган чакларда Маляров та сирәк күренгәли башлады. Безне күргәндә дә яныбызга килми иде хәзер. Ә Фрайхаутны хәтта барлау вакытында да күргәнебез юк. Менә шулардан чыгып, алар безгә бик үк ышанып житмәгәннәр һәм тагын да ыклабрак тикшереп-сынап карарга булганнар ахры, дигән нәтижәгә килдек. Күңелсез, бик күңелсез хәл иде бу безнең өчен!

— Эш безнең хәтер калуда гына түгел, — диде Панов. — Шунысы кызганыч: чит ил иптәшләренен оешкан һәм, ихтимал, шактый көчле коллективы белән элементгә керә алмадык. Хәзер безне... ничек дип әйтергә икән... озаклап тикшерәчәкләр... Кайчан һәм кайда күрсәтә алабыз инде без үзезнең кемнәр булуыбызны? Безнең чын йөзөбезне ничек белә алсын алар?..

Бу унышсызлыкка безнең бүтән иптәшләр дә борчылалар иде. Тик зур тормыш тәҗрибәсе булган Василий Ефимович Стрелков кына безне тынычландырырга тырыша иде:

— Алай бик хафаланмагыз! — ди ул. — Без бер-беребезне беләбез, бер-беребезгә ышанабыз бит — шунысы да бик әйбәт аның! Килер бер көн, барысы да ачыкланыр. Маляров һәм Фрайхаутларның да хәленә керергә кирәк. Сөзнен коммунистлар булуыгыз һәм беркайчан да хыянәт итмәячәгебез маңгаегызга язылмаган бит! Ә алар бик сак булырга мәжбүрләрдер...

Карантин барагы белән рәттән салынган баракка изолятор һәм кранкенревир (санчасть) урнашкан. Шунда ятучы тоткыннар гадәттә төрәзә төбөнә кояшта жылынырга җыелалар. Могилевта да, Кальвариядә дә бик ябык, тире белән сөяккә генә калган әсирләрне күрөп туйган кеше инде мин. Эмма Дахаудагы кебек эштән чыкканнарын күрергә туры килгәнә юк иде әле. Аларның ябыклығы шул чиккә житкән, хәтта бит мускулларының ирен белән идарә итәр хәлдә дә калмаган. Шундуктан ул тоткыннарның иреннәре һәрвакыт ачык булып һәм теш уртлары күре-

Дахау крематориесының гомуми күрөшө.

неп, елмаеп торган баш скелетына охшый иде. Иөзлөрөнө карап кына аларнын ашме-картмы икэнлектарен белеп булмый.

Энэ шундый тере мээтлөрнөк берсенэ озак кына карап торганнан соң, Николай Павлович Борисенков:

— Гюгонун «Көлө торган кеше» исемле романын хатерлисезме? Анда компрачикослар кешенен битенэ нииндидер операция ясылар һәм аны бертуктаусыз елмаеп тора торган кыяфәткә кертәләр дии язылган. Э фашистлар беринди операциясез дә кешеләрне гел «көлеп» тора торган итә беләләр икән! — диде.

Дахау — бик зур концлагерь. Чит-читләрөнө топольлар утыртылган асфальт юлнын ике ягына унбишәр рәт итеп салынган бараклар параллель урамнар булып әллә кая кадәр сузылып житкән. Энэ шул аргы баштан жил еш кына бик тәмсез көйгән ит, янган май исе алып килә. Ул исе шундый көчле, хәтта ишә үлән хуш исен, яфраклар исен дә басып китә. Ниинди исе икән ул? Кухняда әсирләргә итле ризык пешермиләр. Әчегән тозлы кәбестә һәм башка шундый «жинел» азык кына әзерләр. Шулай булгач...

Үземне борчыган шул исе ачыклар өчен, бер көнне теге «көлө торган кеше»ләрнен берсенән сорап карадым. Башта ул минем соравымны аңламыйча, әлегә коточкыч көлгән кыяфәте белән миңа озак кына аптырап карап торды. Аниары, жил тагын теге күнел болгаткыч исе алып килгәч, мәсьәләне, ниһаять, төшенеп алды да:

— Дас ист¹... крематорий... яндыралар... — диде һәм, ишарәләп, лазаретта ятучыларнын да шунда элэгәчәген аңлатты.

Крематорий... Әйбәт урын түгел инде түгелен. Әмма Рославльдәге һәм Могилевтагы мает әрдәнәләрөнә яисә Кальвариядәге өстенә чак кына туфрак тибелгән уртак каберләргә караганда, ихтимал, яхшырактыр ул. Ичмаса, гәүдән, рисвай булып, ватылып-тибелеп йөрмәс.

Кичен йокларга яткач (яту дигәннән, парларга бары тик ян белән генә ятарга мөмкин), мин Пановка теге авыру әсир белән сөйләшүем

¹ Дас ист — бу.

турында айттем. Илларион Андреевич озак кына дашми ятты. Мин инде аны йоклап китте дип тә уйлаган идем. Әмма йокламаган икән.

— Синең кәфеңне кырасым килмәгән иде. Сәгыйт Абдуллович, — диде, кинәт сүз башлап. — Мин үзем дә монда күптәннән яшәүче бер кеше белән сөйләшкән идем... Крематорийда үлгәннәрне генә яндырмыйлар икән ич...

— Нәрсә? — дидем мин, аның бу хәбәрләре сискәнеп китеп.

— Әйе, әйе! Авыру һәм хәлсез кеше крематорийга мәт булганчы ук элөгөргә мөмкин. Дистрофикларны, «барып чыккан»нарны озак тотмыйлар монда. Фашистларга файдалы түгел ул. Аңлыйсыңмы, Сәгыйт Абдуллович, файдалы түгел! Аларны тереләй яндыру файдалырак. Фрайхаутның юкка чыккан биш мең хатын-кыз һәм балалар турында сөйләвен хәтерлисезме? Аларны — эшкә яраксыз, файдасыз жаннары — барысын да тереләй яндырганнар.

Әйе, Дахау галәмәтләре турында бик аз беләбез икән әле без. Әмма монда килгәннән соң берничә көн эчендә күргән хикмәтләр дә төнгә йокыны качыру өчен житеп ашкан!

* * *

Менә безне карантиннан баракка да күчерделәр инде. Барак, немцларча әйтсәк блок, бер катлы озын йорттан гыйбарәт булып, эчтән дүрт бүлмәгә — штурбарга бүленгән. Шул дүрт штурб ике йөз сиксән кешегә исәпләнгән булса да, аларның «планы» биш мәртәбә арттырып үтәлгән. Безнен унжиденче баракта, мәсәлән, мең дүрт йөз кеше тора. Без өчәр катлы нарларда йоклыйбыз. Һәр нар бер генә кешегә исәпләнгән булса да, монда ике кешегә бер генә нар туры килә. Шундый кысан һәм бөркү — төннәрән баракта тын алып булмый.

Дахау шартларына без шактый ияләшә төштөк инде. Качып булмас микән дип тә хыяллана башлаган идек. Әмма безнең ул хыялыбыз көннән-көн сүнә бара, чөнки лагерьны бер дивизия эсэсчы саклый. Бөтен лагерь алты метр биеклегендәге бетон баганалар белән әйләндереп алынган һәм ул баганалар чәчәкчеле тимер чыбык белән уратылып, алар аша көчле электр тогы уздырылган. Илле метр саен сак каланчалары тора. Һәр каланчада автомат яки пулемет белән коралланган сакчылар. Аларның һәркайсының көпшәсе билгеле бер объектка төбәлгән. Ә прожекторларның күз чагылдыргыч нуры төннәр буена лагерьның бөтен почмакларын «капшап» чыга. Килеп төшкән көнне миңа бәйрәм көннәрендәгә шәһәрне хәтерләткән матур утларның бәйрәмгә бернинди дә мөнәсәбәте юк, бәлки кызылы — көчле токны, сары һәм яшелләр — төнгә куелган өстәмә күзәтчеләрне белдереп тора икән. Койманың эчке ягында төбәнә буеннан буена чәчәкчеле тимер чыбык төргәкләре һәм «көрпә»ләр ташланган алты метр тирәнлектәгә канау бар — нәкъ бүре базы! Канау белән койма арасында — ун метр кинлегендә «нейтраль зона». Ул зонага эләккән әсирне каланчада торган сакчы кисәтүсез-нисез атып үтерә. Койманың тышкы ягы шулай ук алты метр тирәнлегендә су тутырылган канау белән әйләндереп алынган. Дахау гестапо һәм СА гаскәрләренен (Гиммлернең шәхси сагы) каты контроле астында тора.

Лагерь инструкциясе буенча, качып барган әсирне тоткан һәр эсэсчыга өч көнлек ял һәм качарга теләгән кешенен бөтен әйберләре бирелә.

Дахау капкасы өстенә эленгән «Хезмәт сезне иреккә итәр» дигән лозунг урынына Дантеның «Илаһи комедия»сендә сурәтләнган тәмүг ишеге өстендәгечә: «Монда кәргәндә бөтен өметләрегезне өзеп кереgez!» дип язып куя дәрәсрәк булып иде, әлбәттә.

Рус баракларының берсенә — ә алар барысы алтау — барак башлыгы итеп Володя дигән бер бик озын буялы, кәкрә борынлы әрмәнне куйганнар. Володя — сәүдәгәр малае, элекке патша армиясе офицеры бул-

ган, революциядан соң Совет Россиясеннән качып киткән ак эмигрант. Әйе, властыка менеп утыргач, фашистлар төрмәләргә һәм концлагерьларга хәтта ак эмигрантларны да яба башладылар. Алар эмигрантларның политик карашы белән исәпләшеп төрмәйлар, кулга алыну өчен кешеләрнең кайчандыр Россиядә яшәгән булуы бик жикән. Янадан үз хужаларының ышанычын казану өчен, әлеге Володя сыман ак гвардиячә ялагайлар ничек булса да фашистларга ярага тырышалар. Әле беренче очрашканда ук Володя, күзен дә йоммыйча: «Мин көн саен бер коммунистны үтерергә яисә гарипләндерергә сүз бирдем», — диде безгә. Һәм ул, чыннан да, сүзендә тора торган кеше булып чыкты: бик күп гөнаһсыз әсирләрнең башына житте. Аны бүтән телгә алып, сүз тәмен жибәрмәс өчен, тагын шунысын гына әйтеп китим: Володя барыбер янадан фашистларның ышанычын казанып бетә алмады — азат ителгән көнне үк Дахау тоткыннары ул палачының башына життеләр!

Бүтән бер баракта барак башлыгы булып торучы элекке патша армиясе офицеры, ак эмигрант Петр Иванович дигән бәндәнән дә язмышы Володяныкы кебек булып бетте.

Әмма эмигрантларның да, сирәк булса да, кешелек сыйфатларын югалтып бетермәгәннәре дә очраштыргалый иде. Әйтик, әлеге Дахауда тоткынлыкта тереклек иткәндә мин шактый вакыт лазаретка — авыру генерал Михайлов янына баргалап йөрдәм. Шунда рус әсире — князь Голицын-Маклаков белән дә танышырга туры килде. 1914 елгы империалистик сугыш елларында лейбгвардия полкында офицер булып хезмәт иткән ул Петербург аристократы революциядән соң Франциягә эмиграциягә киткән булган икән. Андагы бер университетның медицина факультетын тәмамлаган һәм хәтта ниндидер гыйльмән дәрәжә дә алган. Ә хатыны белән кызы безаз вакытка Советлар Союзында калып торган булган. Төрле делегацияләр составында Голицын безнең илгә дә килгәләп йөргән. Францияне фашистлар оккупацияләгәннән соң, Массоннар союзы, үзенең ышанычлы члены итеп, Голицынны Швейцариягә командировкага жибәргән һәм ана әлеге союзның фашистлар эләктерергә жыенган шактый зур суммалы акчасын Швейцария банкасына күчертү эшен юллауны тапшырган булган. Әмма Голицын ул операцияне башкарып чыга алмаган. Аны Бельгия чигендә тотып Дахауга озатканнар...

Лагерьдагы «тәртипләр» Голицынны шактый күп нәрсәгә өйрәткән булса кирәк. Мин моны шуңнан чыгып әйтәм: ул миннән еш кына: «Сугыштан соң туган илгә кайтсам — кабул итәрләр микән?» — дип сорый торган иде. Ләкин аның хыялы тормышка ашмыйча калды. 1944 елны ул лагерь лазаретында тифтән үлде.

Күмер базы

Дахау турындагы мәгълүматларыбыз көннән-көн арта бара.

Бараклар арасынан үткән зур урамны ирония белән «Ирек урамы» дип йөртәләр. Берәр нәрсә өчен «гаепләнгән» әсирләрне шунда сәгатьләр буена бастырып торалар. Кухнядан апельсина — әсирләрне жыя торган мәйданга асфальт юл сузылган. Шуң мәйданга жыеп, халыкны көненә ике тапкыр санап чыгалар. Санаган вакытта ялгышлык килеп чыкмаса, бу эш бер сәгатьтән артыкка сузылмый. Әмма санаучы ялгышып киткән чакларда кат-кат санап чыкканнарын көтеп тора-тора аяктан егылып халга килеп жикәбез. Әле юньләп кенә санасалар бер хәл иде, гуктаусыз сүгенә-орыша һәм резина таяк белән кыйный-кыйный санылар бит, кабахәтләр.

Эш көне беринди ялсыз һәм ашау-эчүсез ун-унике сәгать давам итә. Элек, тоткыннарның канын корытыр өчен, Дахауда аларга чоқырлар казып күмдерә, ком иләтә, зур-зур ташларны бер урыннан икенче урынга күчертә торган булганнар. Гитлер тарафыннан эзәрлекләнгән немец

коммунистларын, мәсәлән, шулай жәберләгәнінәр. Хәзер ул заманнар күптән онытылган инде. Хәзер рейхка эшче көчләр кирәк. Дахауда төрлө цехлар ачылган, яшелчә үстөрә торган плантациялар бар. Илларион Андреевич белән мин күмер базында эшлибез. Донбасс терриконнарына охшаш зур пирамидалар итеп өелгән күмерне вагонеткаларга төйбөз, аннары ул вагонеткаларны тар линияле тимер юл буенча этеп, лагерьга алып киләбез дә бункерларга тутырабыз. Һәр әсир берьюлы алты вагонетка этә. Каргалган баз, каргалган вагонеткалар алар! Әче көбестә баландасының көче болай да бик чамалы инде. Ә вагоннарны үргә каршы этәргә кирәк. Житмәсә тагын: «Темп! Темп!» дигән эсәсчы туктаусыз өрөп тора. Ул да түгел, нигәдер жөнләнеп китеп, дөньядагы ни эшкә сүзләр белән сүгенә-сүгенә автомат түтәсә белән аркана, инбашларына ора башлый.

Фашистлар үзләрен югары раса, ә безне, әсирләрне, «адам актыклары» дигән кенә йөртәләр. Алар хәтта овчаркаларын да әсирләрдән акыллырак дигән санылар. Ә күмер базында овчаркалар бик күп. Буй-буй сызыклы киёмнәрне яратмаса махсус өйрәтелгән ул этләр, безне күргәч, торсадорның кызыл плащын күргән үгез кебек ярсыйлар. Ай-яй, усал ялтырый аларның күзләре! Бер генә ишарә яса — хәзер өстенә ташланып, буй-буй киёмне һәм киёмчә белән бергә үзегне дә чөйнәп ташларга әзер торалар!

Монның шулай икәнлеген әле шушы көннәрдә генә миңа үз жылкәмдә татырга туры килде. Вагон этеп йөри-йөри күмер тузанына батып, тирләп беткәч, әлегә буй-буй пинжәгемне салып, юл чигендәге бер ташка куйган идем. Менә шул нәрсә эсәсчы мастерга ошамады. Кем белә, бәлки, анын берәз шаярып аласы килгәндер. «Адам актыклары»ның вагон эткәнән көннәр буга карап утыру да туйдыра торгандыр шул. Кыскасы, ничек булса да булды, мастер минем пинжәкне алып нейтраль зонага ыргытты һәм, ачуланып, миңа шуны алып килергә боера башлады. Ә нейтраль полосага аяк баскан кешене ни көткөнән алда әйткән идем инде мин! Шунлыктан мин пинжәк янына барырга ашыкмадым. Әмма бармыйча да булмый — фашистлар бер боерыкны ике тапкыр кабатларга яратмыйлар! Житмәсә, теге эсәсчы автомат чакмасына тотынырга да өлгиргән инде энә. Ә аннан берәз читтәрәк каравыл башлыгы белән берничә фашист үзәра гәпләшә торалар иде. Хәзер алар да безне күрәлди һәм бик рәхәтләнеп, нәрсә булыр икән дигән, кызыксынып карап тора башладылар. Нишләмәк кирәк! Рәхәтләнәгез, фашист әфәндедәр! Әйдә, көч сезнең якта вакытта кылашып калыгыз!

Күнеләмә шул фикер килгәннән соң, күп уйлап тормадым — нейтраль зонага кердем дә пинжәгемә үрелдем. Шул секундта ук өстемә фашист овчаркасы сикерде, һәм, күкрәге белән бәрәп егып, буй-буй сызыклы чалбарымны өзгәлөргә тотынды. Чалбарны ерткалаганда селәгәйлә, үткән тешләрен балтыр сечеренә (ите юк инде аның!) дә батырып-батырып алды. Мин кулларым белән муенымны капларга тырышам: кан исенә котырынып китеп, бугаздан буып алуы да бар бит! Әмма, күрәсеп, рейхка эшче көчләр бик кирәген һәм минем вагонеткаларны ярыпсы гына этүемне искә алып булса кирәк, фашист: «Фу! Фу! Тубо! Тубо!» дигән этен чакыра башлады. Эт теләр-теләмәс кенә мине калдырып китте.

Шул көннән бирле аякның рәткә кәргәнә юк әле. Эт тешләгән урындагы яралар һаман үлөкләп йөри, бөтен балтырым гөбедәй булып шешкән. Ә фашистларның шул чактагы акырып-акырып көлүе һаман колагым төбөндә янгырап тора.

Алар мондый «түләусез тамаша»ларны бик яраталар. Мин, ичмаса, исән калдым әле. Мондый хәлгә эләккән әсирләрнең күбесен я эт буып үтерә, яки каланчада торучы сакчы ата. Ләкин мондый тамашаның болай бөтүенә фашистлар һич тә шаккатмый, «качып

Крематорийга «чират көтүче» мәетләр.

барганда үтерелде» диләр дә шуның белән эшне бетерәләр. Аниары, мәетләрне хатта крематорий да «эшкәртеп» бетереп бара алмаганда, бер әсирнең үлүенә генә кем игътибар итсен сон? Әйе, крематорий мәетләрне көннискен көнгә кабул итеп бетерә алмый хәзер.. Аларны, бер рәт утын, бер рәт мәет, бер рәт утын, бер рәт мәет итеп, туп-туры урамда яндыралар. Без инде хәзер нинди әсирләрне яндырганны төтенгә карап та беләбез. Әгәр куе кара төтен булса, димәк, крематорийда әсирлектә эле озак яшәмәгән, тере скелетка әйләнеп өлгөрмәгән кешеләр эләккән. Әгәр төтен аксыл-сымек булса, димәк, «көлә торган», сөяк белән тиредән генә калган кешеләрне яндыралар...

...Кичә «Ирек урамы»нда күкрәгенә: «Качарга жыенган өчен бүген мине асачаклар», дигән язуды такта асын басып торучы бер әсирне күргән идек без. Хәер, аның инде болай да мәеттән эллә ни әрмәсы юк иде. Мин башта ул язудың мәгънәсенә тиз генә төшенә алмадым. Ә Семен Маляров тәржемә итеп биргәч, котым алынып торды. Әйтү генә ансат: үлемгә хөкем ителгән булу өстенә, кеше эле иптәшләренә карачкы булып, аларны куркытып торырга да тиеш!

Бүген ул әсирне без эшкә барганда үтеп йөрү торган капка янында асын куйганнар иде. Аны күргәч, Семен Маляров эле шушы арада гына үзе белән янәшә яткан күршесен дә башта күкрәгенә: «Ике бәрәңге алган өчен бүген төндә мине асачаклар», дигән язуды такта тагы, көн бус

«Ирек урамы»нда бастырып торуларын, аннары атуларын сөйләде.

Бу ләгънәт Дахауда бөтен тәртип кешене кимсетүгә, куркытуга, аны дер калтырап торучы жан иясенә әйләндерүгә корылган. Ләкин фашистлар бер бик мәһим нәрсәне исәпкә алырга онытканнар, минемчә. Күнелендә, жанында коллык сыйфатлары булган кешеләрне генә куркытып кол итәргә мөмкин бит! Әмма ирекле илдә үскән, коллыкның ни икәнән дә белмәгән кешеләрне куркытып колга әйләндерүе мөмкин түгел... Дөрес, берәүнен дә башта күкрәгенә такта тагып, иптәшләренә карачкы булып йөрисе һәм аннары баганада асылынып торасы килми, әлбәттә. Әмма фашистларга буйсынып, кол булып яшәүдән өстенрәк ул! Дахау белән күбрәк таныша барган саен, безнең күңелләрдә аларга карата ачу арта бара. Үзбез корбан булсак та, фашистларга каршы көрәшәргә кирәк дигән фикер ныгыганның-ныгы бар иде.

Дахау төрмәсендә инде күптәннән бирле утыручы һәм русча да әйбәт кенә сөйләшә белүче поляк Бугай миңа крематорий хақында шактый яна мәгълүматлар бирде.

Агачлар арасында утырган озын моржалы ул таш бинаны мин ерактан күреп кенә белә идем. Бугайның сөйләвенә караганда, бу крематорий элек бер агач бина гына булган. 1939 елда менә шушы кирпич бинаны салганнар. Аны алдан махсус өйрәнү үткән төрле милләт руханилары төзегән. Техниканың соңгы казанышы нигезендә эшләнгән бу крематорийның зур-зур дүрт миче бар икән. Мәетләрне махсус мәйданчыкка аркылы-торкылы өяләр дә (йөзәр мәетне бергә) мичкә эшереп кертәләр. Крематорийда, монда үлгән әсирләрне генә түгел, Дахауның башка филиалларынан китерелгәннәрне дә яндыралар икән.

— Яна крематорийда газ жайланмалары, камералар да бар, — диде Бугай.

— Нинди камералар? — дидем мин гажәпләнеп. Күнелемнән: «Фашистлар бөек «рационализаторлар» бит алар, әллә мәетләрне яндырганда чыккан газны берәр эшкә файдаланалар микән?» — дигән уй чагылып үтте. Әмма алай түгел икән. Поляк миңа иренмичә барысын да аңлатып бирде.

— Камера ике бүлмәдән тора, — диде ул, — шул бүлмәләрнең берсендә, юынырга тиешсән дип, фашистлар әсирләргә чишенергә кушалар. Икенчесе — душ бүлмәсе сыман бер нәрсә. Әсирләрне шунда кертәләр дә душны ачып жиберәләр. Ләкин торбалардан су түгел, ә сулышны буа торган газ ага башлый. Газ чыкмасын өчен, бөтен душ бүлмәсен эчтән калай белән каплаганнар. Чын-чынлап тимер читлек...

Аның бу сүзләреннән шаккатып калуымны күреп, Бугай мине тынычландырырга тырышты.

— Хәзер ул камераларга бик хәлсез кешеләрне генә кертәләр инде, — диде ул. — Фашистларга эшче көчләр бик кирәк. Ә элек йөзләргә сау-таза кешеләрне куып кертеп торалар иде. Совет кешеләрен һәм еврейләрне бигрәк тә күп кырдылар анда, — диде.

Әңгәмәдәшемнең төгәл җавап бирә алмасын белсәм дә:

— Анда безнең күпме кешене газ белән агулап үтерделәр икән соң? — дип сорамыйча булдыра алмадым.

— Кем белә инде аны... Ихтимал, фашистлар үз карточкаларында исәпләп баралар булыр. Әмма уинарча мең кеше үтерелүенә һич шик юк, — диде Бугай.

Немец халкының югары культурасы һәм бу варварлыклары минем башта икесе бергә һич тә сыеша алмады. Дар агачлары һәм Гейне, крематорийлар һәм Шуман, газ камералары һәм Бетховен, еврей геттолары һәм Гете... чыннан да акылга сыярлык нәрсә түгел бит болар! Сүз унаеннан әйтсәк, теге минем дүрт тешне сугып сындырган әсәсчы

да ирен гармоненда артистларча оста уйный белә бит, кәһәр! Кичә ярты сәгатьлек бродшайт вакытында, күнеле йомшап китеп, бик әй-бәт, моңлы көйләр уйнады ул шул гармоненда. Бродшайт дип 50 грамм икмәк, 10 грамм маргарин яки бер телем кан колбасасыннан торган иртәнге ашны атыйлар. Әнә шул бродшайтны безгә ундурт-унбиш яшь-ләр тирәсендәге Володя исемле бер малай өләшә. Ул зирәк һәм бик тере малай башка вакытларда да безнең баракка кәргәләп йөри. Мин бик яратам аны, чөнки үз малайларымны бик хәтерләтә ул... һәм го-мумән барлык тоткыннар буй-буй сызыклы озын киём киеп йөрүче ул кечкенә әсирләргә бик ягымлы мөнәсәбәт күрсәтәләр, чөнки туган илендә аларның да күбесенен шундый балалары калган бит.

Володя — Чугуев шәһәре янындагы хәрби санаторий начальнигы-ның малае. Сугыш башлангач, санаторийдагы авыруларны Урал ягына эвакуацияләгәненнәр. Алар белән бергә санаторий начальнигы — Воло-дяның әтисе дә киткән. Сугышның беренче көннәрендә үк ул жирләренә фашистлар басып алганлыктан, Володяның әтисе семьясын аннан алып китәргә өлгерә алмаган. Володяның әнисе белән апасын немецлар Гер-маниягә куып алып киткәненнәр, ә ул үзе, бер лагерьдан икенчесенә куы-лып йөртелә торгач, менә шушы Дахауга килеп эләккән.

Шушы үсмер малай күргән миһнәтләренә санап бетерерлек кенәме сон? Нинди генә кабахәтлекләренә күрмәгәндер аның соргылт елтыр күзләре! Ләкин ул малайның күнеле һаман бала күнеле булып калган, каты ташка әйләнмәгән.

— Абый, ниңә ашамыйсыз сон сез? — ди ул, ул сәгать эшләп, хәл-дән тәеп нарга кайтып егылуыма һәм баланда ашар өчен кашык то-тарлык та рәтем калмауга аптырап. — Ашамасагыз «барып чыккан»га әйләнерсез бит. Ә «барып чыккан»нарны ревирга салалар, аннары... Тиз генә баландагызны жылытып биримме? — ди.

Аның ихлас күнел белән әйткән шушы сүзләре, малайларча нечкә, янгыравык тавышы миңа бөтен дарулардан яхшырак тәсир итә. Һәм мин, кыймылдарлык та хәле калмаган, хәтта бөгелмәс дәрәжәгә жит-кән аякларымның һәм бөтен тәнменен оеп-сызлап торумын онытып, ба-ландамны ашарга тотынам.

Минем белән бергә күмер базында эшләп, Илларион Андреевич та бик арып кайта. Аңа һәм үземә карагач, күнелемә еш кына: «Әгәр безне һаман шушы базда эшләтсәләр, берәр айдан да артыкка түзә алмабыз», дигән куркыныч уй килә...

Саклап эшләтә торган әсәсчыбыз безне көннән-көн жентекләбрәк күзәтә. Күрсен, безнең тагы күпмегә чыдый алуыбызны чамаламакчы буладыр инде.

...Әйе, бик кыен, бик авыр иде безгә ул көннәрдә. Ләкин шул ук вакытта безнең өчен, бигрәк тә минем өчен, куанычлы хәлләр дә бул-мады түгел. Беркөнне безнең баракта торучылардан берәү:

— Ишеттегезме әле, Дахауга безнең ниндидер генералны китер-гәненнәр. Бик зур урындагы кеше булган диләр. Безнең баракка ур-наштырачаклар аны, — диде.

Кем булыр икән ул? Кайсы лагерьдан икән? Бәлки, әсирлеккә күп-тән түгел генә эләккән генералдыр?

Күмер базында эшләгәндә көн бие күнелне әнә шундый сораулар борчып торды. Ә кич эштән кайткач та Панов белән икәү карантинга, генералны карага киттек. Юлда безгә баһадир кыяфәтле Севастополь матросы — Николай Хризанто да иярде. Николай безнең бригадада бригадир сыманрак кеше. Безгә баландалар ташый һәм еш кына безнең камера кешеләренә берничә артык порция калдыргалап китә. Ә хәзер ул кулына ятырап торган штиблетлар һәм вак шакмаклы соры костюм тотып килә иде.

— Мондый һәйбәт киёмнәрне кая алып барасың? — дип сорадым мин аннан.

— Безгә генерал килгәннән ишеткәнсездер бит? — диде ул.

— Ишеткән идем ишетүен.

— Бу арурак киёмнәрне, шул генералга дип, склад мәдиреннән юнәттем әле, — диде Николай.

Блокка килеп кердек. Мин андагы кешеләрне күзәтә башладым. Бик дәртләнеп гәпләшеп утыручы тоткыннар арасында ниндидер таныш йөз чагылып киткәндәй булды. Мин тагы да текәлебрәк карый башладым һәм ни күзем белән күрим: Тәүфик¹ Латиф-задә ич бу! Шул арада ул да мине танып өлгерде һәм, сикереп торып, каршыма килә башлады.

— Ниндидер генералны китергәннәр дигәннәр иде, кайда сон ул? — дидем мин аңа, гажәпләнеп.

— Мин инде ул генерал! — диде Тәүфик, мине кысып качаклап.

— Нәрсә сөйләсез, Тәүфик? Кай арада генерал булдың әле? Латиф-задә күтәрмәгәннәрдер бит чинины?

Тәүфик, хәйләкәр күзләрен елтыратып, рәхәтләнеп бер көлдә дә: — Фашистларга ничек булса да тәсир итәргә кирәк бит, тоттым да үземне генерал иттем. Немецлар зуррак чинлы кешеләр белән ипләрәк сөйләшәләр ич! — диде...

Карантиннан соң «генерал»ны безнең камерадагы иң биск жиргә — нарын өченче катына урнаштырдылар. Мин бу очрашуыбызга шатландым да, кайгырдым да. Кайгыруым шуна: Латиф та иреккә чыга алмаган, минем кебек тоткынлыкта яшәгән икән. Инде менә Дахау концлагерена да килеп эләкте...

Тәүфикны аяк киёмнәре ремонтлый һәм эсэсчыларга яна ботинка, итеклар тегә торган эшкә җибәрделәр.

Безнең Капо¹ны барлык рус тоткыннары да Малинин дип йөртәләр. Ләкин бу аның чын фамилиясе булырга тиеш түгел, чөнки Малинин милләте буенча австрияле, ә аларда андый фамилия, белгән, бармы икән? Малинин — коммунист, заманында Испаниядә сугышкан. Фашистларга эсирлеккә дә шуңа эләккән. Русларны бик хөрмәт итүче бу кеше Дахауда сизгенче елын ята икән инде...

Көннәр һаман кыскара бара. Аяз көннәр азайды, болытлы көннәр күбәйдә хәзер. Еш кына ягырлар да яугалый.

Күмер базында эшләү читенләшкәннән читенләшә бара. Көч кими барганга шулайдырмы, әллә ягырга чыланган вак күмер бик авырмы, эмма вагонеткаларыны этеп йөртүсә бик кыен. Нигәдер үзбезнең өйне, туганнары һәм... газ камерасын төшемдә бик еш күрә башладым. Хәер, бүген безгә бөтенләй йокларга туры килмәде, фашистлар тентү ясап канны корыттылар. Бу тентү шулкадәр эшәке, тентү булган төнне генә түгел, икенче, хатта өченче көнне дә һәр кыштыраган тавышка сискәнеп китәсең, күзгә һич тә йокы керми.

Тоткыннар адәм чыдамаслык авыр эштән соң эреп изрәп йоклаган вакытта — төнге сәгать өчтә — кинәт дөбердәп тәрәзәләр ачылып китә дә, тәрәзә төпләренә ялтыравыклы кара плацдар кигән һәм шуның белән ниндидер женнәргә охшап калган фашистлар сикереп менә. Шунда ук бауларын өзеп, безнең өскә ташланьрга торган овчаркалар калын тавыш белән һау-һаулап өрергә керешәләр. Аларга фашистларның карлыккан-чәрелдек тавышлары өстәлеп, тирә-якта чын-чынлап

¹ Капо — камерада өлкән кеше.

мәхшәр башлана: без, тоткыннар, ут чыккандай дөбер-шатыр нарлардан сикереп төшәбез, «смирно» басып катып калабыз. Идән боз шикелле салкын, эмма аякка башмакларны кияргә ярамый. Кисәң, хәзер автомат түтәсе белән кундыралар. Әйе, без шулай тын да алмыйча басып торабыз, ә фашистлар безнең пинжәк кесәләрен, нарға жәелгән салам асларын, төрлө чүпрәк-чапракларны актарырга тотыналар. Башмакларны әйләндереп, идәнгә бәргәләп карыйлар. Нәрсә эзли алар? Кораллары, мылтыклары, акчалары, ашамлыклары юкмы дип тентиләр микән? Әллә просто үзләренә күнелле булсын өчен генә шулай итәләрме икән? Яки тагын бер мәртәбә куркытырга, үзләренек көчле икәнлекләрен, безне ничек теләсәләр, шулай кимсетә алуларын күрсәтергә тырышалармы?..

Алар бөтен жирне актарып чыгып киткәнче без шулай «смирно» басып торабыз. Эх, безнең нәфрәтле күз карашларыбыз шул фашистларны көйдәрә алса, ярты минут эчендә көлгә әйләнерләр иде алар. Ярты минут эчендә!.. Крематорийда яндырганнан да болайрак итәр идек без аларны!..

Покусыз төннән соң вагонеткалар тагы да авырая һәм алар безнең көчкә буйсынырга теләмиләр. Шулай да без, актык көчез без белән тырышып, аларны барыбер буйсындырабыз — этәбез. Шуңа ук вакытта бер-беребезнең күнелен дә күтәргә тырышабыз.

— Эш бетәргә өч сәгать чамасы калды, ничек тә түз, Сәгыйт! — ди миңа Илларион Андреевич.

— Әйдә, «Дубинушка» көенә этеп карыйк әле, — дим мин аңа, ничектер йөрәксенеп китеп. — Эх, дубинушка, ухнем...

Мондый жирдә иптәшләрнең әйбәт кеше булуы, синең хәлеңә керүе, жылы сүз әйтүе — бик зур ярдәм!..

Эштән кайтканда аякларны көч-хәл белән генә сөйрәп атлайбыз. Эмма анда да тынгылык юк. Конвойчылар арттан бертуктаусыз: «Шнель! Шнель!» дип өрөп кайталар. Һәм, житмәсә, үзләренек теге «ой-ли, ой-ли» дип төмамлана торган жырларын да жырларга кушалар әле...

Бүген баракта безне әлегә яшүсмер Володя каршы алды.

— Сәгыйт абый, Илларион Андреевич белән икегезне коткарыпмы, каршы килмисезме? — диде ул мин нарға килеп аугач кына. Аның күзләре бүген нигәдер артык ялтырый, йөзе дә гадәттөгедән житдирәк иде.

— Ничек «коткарасың?»

— Ә менә ничек: мин сезне жинелрәк эшкә күчерергә ярдәм итәм. Малинин белән берәз жайладык инде без.

Мин туңам, яралы аягым бик сызлый, кабарып чыкканнан соң сытылып суы аккан кулым да сыкрап тора. Бөтен тәнем ничектер тап кибек авыраеп калган... Эмма бу малайның сүзләреннән соң ничектер хәл кереп киткәндәй булды. Дөрөс, Володяга бик үк ышанып житим мин: шушындый фашист тоткынында нәрсә эшли аласын икән ул?

— Я, Сәгыйт абый, ризамы сез? — диде малай, һаман үзенең итеп. — Күмер базында харап буласыз бит...

— Ә син аны ничек эшләмәкче буласың соң, Володя? Андый эш өчен үзенә начар булмагае. Фашистлар белеп алса, үзенең жәзага тартырлар бит.

— Борчылмагыз, абый, барысы да уйланган! — ди бу.

Шулай дип, безнең яннан йөгереп чыгып китте.

Бу турыда Панов белән кинәшмәкче булдым. Ул да малай әйткәннәргә бик үк ышанып житми икән. Тик шулай да тәвәккәлләргә — Володяга рәхсәт бирергә кирәк. Ни булса да, күмер базыннан да эшә керәк булмас әле.

Володя белән сөйләшкәннән соң икенче көнне, иртәнге барлау

вакытында, мине кинәт бүтән бригадага кушып, «оптика цехы» дигән баракка алып киттеләр.

Озын гына буйлы капо — поляк Марьян — миңа бинокльләр, җаңгырлык үлчәү приборлары һәм башка шундый эйберләр таралып яткан озын өстәл артындагы урындыкка утырырга кушты да русча:

— Менә шушында эшләрсез. Шушы оптик приборларны ремонтларсыз, — диде.

Иләмсез авыр вагоннарны этеп йөрү белән чагыштыра торган эшмә соң инде бу! Боларны төзәтеп утыру йөз мәртәбә ансатрак лабаса! Кара инде бу Володяны, ә! Ничек эшли алды икән ул аны? Нинди юл белән монда күчәртте икән?

Әле Кальвариядә чакта, эсир украин һәм белорусларны өйләренә кайтарган вакытта ук, фашистларның юк кына нәрсәдән дә үзләренә файда алып калырга омтылучан, нәфесе халык булуын сизенгән идем мин. Фашистларга сәгәт, портсигар, май һәм башка шундый эйберләр бирсәң — украин яки белорус булмасаң да, иреккә чыгарга мөмкин иде. Минне бу цехка күчәртүгә сәбәпчәсе дә әлеге шул взятка булган, ахрысы! Минем аңлавымча, Володя бродчайт өлөшкән вакытта Малининга берничә кирпич икмәк һәм бригадага тиеш булганнан ике тапкыр артыграк маргарин биреп жибәргән булган. Ә ул икмәк һәм маргарин белән Малинин кирәк кешеләрне, ягъни мине бу цехка күчәртә алырлык эсәсчыларны, «майлаган» булса кирәк...

Оптика бригадасында барысы сиксәнләп кеше. Өлкән офицерлардан полковник Сергей Дмитриевич Медведев, полковник Иван Иванович Петров, хәрби инженер Александр Семенович Календаревлар да; яшьләрдән Володя Скобкин, Костя Семенов, Володя Поляков-Поспеловлар да монда эшли икән. Алар мине шатланып каршы алдылар. Күмер базында эшләүгә азагы кайчан да булса бер газ камерасына илтәсен барысы да бик яхшы аңлый алар, шуңа минем монда күчүгә куандылар.

Эсәсчы бригадир башта миңа сәгәт төзәтүчеләрнеке сыман күзгә беркетеп куела торган лупа тоттырды. Аннары бинокльнең зарарланган линзасын борып алды да аны ниндидер эремәгә чылатылган чүпрәк белән сөртеп, соры порошок һәм күн кисәге белән шомартып күрсәтте.

— Аңладыңмы? — диде ул башта немецча, аннары русча.

— Аңладым? — дидем мин һәм шундук эшкә тотындым.

Бинокль линзасына гади күз белән карасаң, ул бик шомат, бер дә зарарланмаган кебек күренә, ләкин лупа аша карасаң, аның өстә вак-вак сызыклар, төрткеләр белән тулганлыгы ярылып күренеп тора икән. Безнең бурыч — линзалардагы әнә шул төрткеләрне, сызыкларны лупа аша караганда да чип-чиста булырлык итеп ышкып шомарту.

Мондый вак һәм күз бетергеч эшнә оптика заводларында махсус станоклар башкара торгандыр, мөгаен. Әмма монда... Ун-унике сәгәт эшләгәннән соң синең артың көч килүдән кызарып, шешенеп чыккан күз кабакларыңда да, пыяла тузаны утырганга кымыржып-авыртып торган тамак төбегдә дә һичкемнең эше юк.

Безнең бу цехта поляклар, австриялеләр, немецлар һәм итальяннар да байтак. Аларның үзара сөйләшүенә кайчак мин дә колак салгалыйм. Алар һаман бернәрсә турында бәхәсләшәләр: немецлар яки союзниклар жинәрме, сугыш беткәч, Европада тормыш ниндиерәк булыр?

— Минемчә, америкалылар жинәр. Тормышның югары техник баскычына ирешкән прогрессив милләتلәр алар, — ди бер кара тут йөзле поляк. Үз-үзен тотышына караганда, ксендз¹ булырга кирәк.

¹ Ксендз — полякларда католик чиркәве рухани.

— Ай-һай булармы икән? — ди аның белән рәтән утыручы австрияле, каршы килеп. — Немецлар — менә кем бөек милләт! Америкалылар кулы астына элгәме соң алар?

Эсәсчы килеп кәргәч, поляк жавап бирергә өлгерми кала, мыгырдашып кына куя. Зыян юк, төйлә йокларга яткач — фашистлар тыңлап тормаганда — чын-чынлап бәхсләшчәк әле ул австрияле белән...

Менә сиңа, мә! Күп тә үтмәде, Илларион Андреевичны да оптика пехына күчерделәр. Шуңа күнне кич, Володя безнең баракка килеп кәргәч, мин, аны ябык иңбашларынан кочаклап алып, яхшылыгы өчен әллә ниләр әйтмәкче идем дә, артык дулкынлануымнан каушап китеп:

— Рәхмәт сиңа, бик зур рәхмәт, улым! — диюдән башка берсүз әйтә алмадым.

— Ярап инде, Сәгыйт абый, — диде Володя, унайсызланып. — Без берничә кешене шулай жинелрәк эшкә күчердек инде. Үләргә тиеш түгел ич алар анда!..

Безне Володя белән Малинин коткарды дип уйлап, шактый беркатлы булуыбызны бары тик байтак вакыттан соң гына аңладык без. Дахауда дүрт ай яшәү дәверендә яшерен үзәктә эшләүче интеллигентлар безнең провокаторлар түгелдеебезгә һәм безгә таянырга мөмкин икәнлеккә ышанганын да безне жинелрәк эшкә күчерергә карар кылганын икән. Ә Володя белән Малинин аларга бу эштә ярдәм иткәннәр. Ләкин бу мәсьалада төп рольне икмәк белән маргарин түгел, бәлки яшерен үзәк уйнаган.

Семен Малинов безнең баракка ешрак керә башлады.

— Ягез, дуслар, фронт хәлләрен сөйләшеп алайк әле, — дип, ул, күз кысып, шыпырт кына берәрсенен нары янына килеп утыра да сугыш хәлләре, лагерь яңалыклары турында сөйләргә керешә. Аңа башкалар кушыла һәм, шулай итеп, кызыклы гына әңгәмә булып ала.

Кеше лагерьда бер ай яшәсә, аның бөтен ягы ачылып бетә. Яхшы ягы да, начар ягы да беләнә. Һәм бу хәл безнең өчен файдалырак та була. Мин моны шуннан чыгып әйтәм: Малинов хәзер безгә бик дусларча мөгамәлә күрсәтә. Шулай ук чит ил тоткыннары да безне якынырак күрә башладылар.

Аяк үрә үлүең артык

Нинди милләт кешеләре генә юк бу Дахауда! Немецлар да, австриялеләр да, поляклар да, югославлар да, чехлар да, французлар да, голландиялеләр да, итальяннар да, испаннар да, бельгиялеләр да, албаннар да, болгарлар да, хатта төреклар, японнар, кытайлар, гарәпләр, корейлылар һәм негрларга тикле бар монда. Чын-чынлап интернациональ лагерь! Эмма поляклар, чехлар һәм руслар аеруча күп. Руслар үзләре генә дә (монда татарларны да, башкортларны да, үзбәкләрне дә, гомумән бөтен совет гражданнын «руслар» дип йөреләр) уң менләп кеше. Алты барак биләп торалар. Алардан тыш, немецлар һәм чехлар баракларында яшәүче руслар да күп әле.

Лагерьда немецлар да шактый. Монда инде күптәннен яшәүчеләр — Дахау ветераннары алар.

Күмер базында эшләгән чагымда рус телен әйбәт белүче карт немец коммунисты Навара Луигине бу лагерьның ничек бафлыкка килүе турында менә нәрсәләр сөйләгән иде.

— 1933 елның 21 мартында Мюнхен газетасында Гиммлер имзасы белән якынча менә шундыйрак белдерү игълан ителде: «1933 елның

22 мартында, чәршәмбе көнне. Дахау районында биш мең кешегә исәпләнгән беренче концентрацион лагерь ачыла. Бу чара илдә герман халкы интересларына туры килә торган тынычлык урнаштырырга ярдам итәр дигән ышанабыз, шуңа аны гамәлгә кертәбез». Канаулар һәм чәнечкеле тимер чыбыклар белән кат-кат уратып алынган бу лагерьга тиздән Гитлер Германиянең иң яхшы кешеләрен: нацистларга каршы актив көрәшкән коммунистларны һәм социал-демократларны бернинди судсыз һәм тикшерүсез тутыра башлады. Бу элекке лагерь түгел инде хәзер, Зогит¹. Элек бу бер баткаклык кына иде. Ә хәзер, күрәсез, күпме яшеллек, хәтта чәчәкләр дә күп моңда...

— Әйе, яшеллек күп моңда, анысы дөрес, — диде Навара, берәз уйланып торганын соң — Чәчәкләр дә күз явынны алырлык, чөнки үткән ун ел эчендә жәзалап үтерелгән меңнәрчә кешеләр каны белән ашланган бит бу җир! Эштән кайтканда капка өстенә язып эленгән сүзләргә игътибар иткәнгез бардыр. «Сүз тыңлау, тырышып эшләү, гаделлек, тәртип, чисталык, тыйналык, илгә мөхәббәт — сезнең тормыш юллашларыгыз менә шулар», — дигән анда. Күрәсезме, бездә нинди әйбәт сыйфатлар тәрбияләргә тели женле фюрер!.. Нинди оятсызлык, Зогит, ә? Безне, коммунистларны, семьяларыбыздан, яраткан эшләребездән, революцион көрәштән аерып, шушында китереп тыктылар да ач паекка утырттылар, бернинди мәгънәсезгә муштрадылар, кешелексез рәвештә жәберлиләр... Эмма алар бернәрсәне — коммунистны аңат кына тез чүктөрү мөмкин булмавын аңламыйлар...

Әйе, Лунгинс карт хаклы. Дахауда яши башлавыбызның беренче айларында ук немец һәм австрияле коммунистларның политик әсирләр арасында гына түгел, хәтта уголовныйлар арасында да авторитетлары зур булуын сизенә башлаган идек без. Ә соңрак, 1944 елда, моның шулай икәндәгән мин үз күзләрем белән күрдәм. Совет әсирләренен яңа төркемен китергәннәр иде ул көнне. Баланда өләшкән вакытта яшел венкелье (уголовник) штубенфюрер Рудольф Ковалев фамилияле яңа әсирнең янагына сукты. Ковалевның хәтта иягенә кадәр кыйгаеп китеп, авызыннан кан ага башлагач, мин шундук әлегә Лунгинс янына киттем. Картның башы һәм муены бәйләнгән — каты гына авырып ята иде. Ләкин ул, мин хәлне сөйләп биргәч, хәле кыен булса да, урыныннан торып киенде һәм миңа иярәп яңа әсирләр урнашкан баракка килде. Анда Ковалевның бик зур булып шешеп чыккан янагың карады да Рудольфны чакыртты. Аның, гадәттә, мөлаем йөзе кинәт карангыланып калды.

— Нигә совет кешеләрен кыйныйсың син, — диде ул, Рудольфның йөзенә ачулы карап.

Рудольф каушап калды. Хәтта кулларына кадәр калтыранып китте һәм ул, үзен ақларга теләп булса кирәк, борын астыннан гына нидер мыгырдана башлады.

— Житте, кабахәт! — дигән булдерде аны Навара. — Ул кешеләрнең кемнәр икәнен беләсезме соң син? Синнең белән минем кебек тоткынларны азат итү өчен меңнәрчә, йөз меңнәрчә совет солдатлары һәм офицерлары фронтта үзләрен корбан итүләрен беләсезме син, туймаңгай?.. Ә син шуларның берсенә кул күтәргәнсең! Хәзер үк совет офицерыннан гафу үтен! Аягына, аягына егылып, әшәке жан!..

Рудольфны чыннан да Ковалевның аягын качаклап гафу үтенергә мәжбүр итте Лунгинс.

Коммунистларның дөньяга карашы белән килешә торган диннәр һәм руханилар дөньяда юктыр, ихтимал. Кагыйдә буларак, руханиларның дөньяга карашы белән коммунистларның дөньяга карашы капмакаршы һәм алар һәрвакыт бу мәсьәләдә үзара конфликтка кереп яши-

¹ Сагыйт дигән сүзе.

лар. Әмма монда, Дахауда, бөтен диннәр руханилары да коммунистларга хөрмәт белән карыйлар иде. Егерме алтынчы һәм егерме сигезенче баракларда торучы тоткыннарга бер коммунист-санитарның тиф белән авырған кешеләренә ничек тырышып тәрбияләве, дәвалавы хакында католик дине священнигының чын-чынып дулкынланып, санитарны мактап сөйләгәне әле дә булса күз алдымда тора минем.

Руханиларның венкеле шәмәхә төстә иде. Аларның да Дахауда байтактан ятучылары бар. Поляк руханиларын 1939 елда ук монда китерә башлаганнар икән. Хәзер дә китереп торалар әле. Һәр яңа партия тоткыннар китерелгән саен, шуларның ничәсе рухани булуын, аларны кушкач хәзер лагерьда барлыгы күпме рухани булачагын немешлар радио аша белдереп торалар.

Шунысын да өйтергә кирәк, Дахауда руханиларга башка тоткыннарга караганда билгеле бер дәрәжәдә өстенлекләр дә бирелә иде. Аларга 1944 елда туганнарының ысымнар алырга рөхсәт ителә башлады. Төрле дини бәйрәмнәренә тиешле шартларын китереп үткәргә юл куелды. Күрәсен, фашистлар алар ярдәм белән Дахау тоткыннарына буйсыну һәм юзашлык рухы өрмәкче булганнардыр инде. Әмма аларның бу максатлары да барып чыкмады. Помшак рухлы бөндәләр дин булышлыгынан башка да жинүчеләргә күптән бирелделәр, ә көчле рухлыларның алланың булу-булмавына карата шикләре арта гына төште. Әгәр булса, әсирләрне генә түгел, хәтта бала-чагаларны һәм хатын-кызларны да йөзәрлән, меңәрләп крематорийларда, газ камераларында яндыруга түзеп тора алмас иде бит ул!..

Гажәп хәл: бу бинокльнең пыяласын моңнан ун-унбиш көн элек бер чистарткан идем бит инде мин! Шуңа бик яхшы хәтерлим, чөнки аның күненә нәкъ минем инициалга туры килә торган «С. Т.» хәрәфләре язылган иде. Ул бинокльнең мин әле күптән түгел генә бик әйбәтләп чистарткан һәм шомарткан пыялалары нигәдер тагын тоныкланып калган һәм анда тырналган эзләр барлыкка килгән иде.

Минем менә шул хәлгә сәерсенеп карап торуымны сизеп булса кирәк, күршем — чал чәчле немец — мык астыннан гына көлеп куйды да бик тырышып үз эшенә керешкән булды. Ә тәңәфестә яныма килде дә, рус сүzlәрeн вата-жимерә, без ремонтлаган бинокльләрнең пыялаларын складта эшләүче әсирләр индидер махсус май белән майлап юри шулай тоныкландыралар, сызыклар сызып бозалар икәннән аңлатып бирде.

Бу турыда кичен Илларион Андреевичка әйткән идем, ул да: «Мин үзем дә шулайрак сизгән идем аны, тәки дәрәс икән алайса! — диде. Аннары: — Син ул бинокльләрне тиз жыясыңмы соң?» — дип сорады.

Мин ул эшнең бик ансат булуын әйткәч:

— Ә син тиз генә жыя белмәгәнгә салыш, һәркайсы белән озаграк азапланырга тырыш. Чит ил интәшләре миңа шулай киңәш иттеләр, — диде.

— Күршемдә утырган немец та миңа шулай диде шул.

— Ләкин шуны исендә тот, Сәгыйт Абдуллович: моны бик оста эшләргә кирәк. Саботаж өчен үлем жәзасы бирәләр монда.

Дахауда жәзә төрләрeнeң тулы бер кагыйдәләр жыелмасы төзәлеп, әсирләр яши торган бараклар, эшли торган биналар каршына һәркемгә күренеп торырлык урынга элөп куелган. Менә ул кагыйдәләрнең кайберләре:

«§ 1. Уяту сигналы булу белән үк иардан сикереп тормаган яисә, торып та, урын-жирен жыеп куймаган кешеләр өч көнлек каты арест белән жәзалана...

§ 4. 1) Жалоба бирү нияте белән имзалар жыйган һәм 2) баракның үзе яшәми торган бүлөгeндә озаграк торган кеше сигез көнлек каты арест белән жәзалана...

§ 8. Лагерь начальнигы һәм лагерьдағы тәртипләрне яманлап сөйләгән, концлагерьда үзе күргән хәлләрне башкаларга әйткән кешеләр үндүрт көнлек каты арест һәм арестка алынганда егерме бишәр, аресттан соң егерме бишәр тапкыр сугылу белән жәзалана...

§ 11. Лагерь ишек алдында, эш урынында, кухняда, бәдрәфләрдә һәм камераларда бунт оештыруга, дошмани пропаганда өчен дәрәс яки ялган мәгълүматлар жыйрга, тышкы дөнья белән элемтә урнаштыруга һәм качарга ниятләнгән кешеләр, котыртучы буларак, асылуга хөкөм ителәләр...

§ 19. Арестка алынган кешеләр бер кешелек камерага ябылалар һәм аларга бары тик ипи белән су гына бирелә...

Өстәмә рәвештә таяк белән суктыру, ризыктан мәхрүм итү, баганга бәйләп кую кебек жәзалар да бирелгәргә мөмкин...

Әйе, жәза төрләре күп Дахауда. Эмма монда барысы да язылган икән дип уйлый күрмәгез. Башка чакта һәрнәрсәне бик жентекләп эшләсәләр дә, үзләренә кирәк вакытта игътибарсыз да була белә фашистлар. Әлегә кагыйдәләрдә, мәсәлән, тик торганда әсирләрне янаклау, аларны этләрдән талату һәм туктаусыз сүгеп тору хакында берни дә әйтелмәгән. Шулай ук арест сроклары да дәрәс күрсәтелмәгән анда: ул арестлар үндүрт көнгә генә түгел, егерме сигез көнгә дә, кырык ике көнгә дә сузылырга мөмкин! Бункерда жәзалау аеруча куркыныч. Бункер телефон будкасы сыман, эмма аннан бик күп тар кабина ул. Анда утырып та, хәтта кымшанып та булмый. Бункерга ябылган әсир өч тәүлек буенча ач килеш басып кына торырга тиеш. Бункерны ачып жибәргәч, аяклары тотып тора алмаганлыктан, ул нәкъ капчык кебек сьерылып төшә һәм күп вакытта нушын жуйган була.

Теге кагыйдәләрендә нигәдер газ камералары һәм душка керткәндә эссе су белән жәзалаулары турында да берсүз дә әйтмәгән фашистлар.

Яман аты чыккан немец төгәллегә хәтта кеше үтергән чакта да бик әйбәт чагыла: тоткыннарны үлем жәзасы белән гадәттә сишәмбе һәм пәнжешәмбе көннәрендә жазалыйлар. Эмма бу — планлы жәзалау булганда гына шулай. Фашистлар атнаның теләсә кайсы көнөндә, хәтта яшәмбе көннәрендә дә, тоткыннарны теләгәнчә кыйнап та, карөстендә ялан аяк йөртеп та, яңа аяк киemen сынатып та жәзалап үтерә алалар. «Бөөк» Германиягә күн товарлар житми. Менә шунлыктан алар әллә нинди күн алмаштыргычлар уйлап табалар да шулардан аяк киеме тегәләр. Аннары, чыдамлыклары нинди икәнән тикшерү өчен, аларны әсирләргә кидертәләр. Әсирләр шул яңа аяк киеме белән билгеле бер түгәрәк буенча әйләнеп йөрөп, биш сәгать эчендә кырык километр жир үтәргә тиеш. Ә эсәсчы рәхәтләнеп ыржаеп көлеп тора. Шулай булмыйча? «Темп! Темп!» дип чыбыркы белән тоткынга суккалап торып бик кызык лабаса аңа!

Густав Зорге исемен телгә алганда, Дахау ветераннарының йөзенә караңгылык йөгәрә. Фашистның да фашисты булган ул. Хәтта шундый кабахәтлеккә барып житкән — тоткыннарны, башларын гына калдырып, карга яки жиргә күмдәртә дә, атып үтерү белән янап, башка әсирләрне күмелгән кешеләрнең башларына тәрәт иттертә торган булган.

Бүрә дә үз корбанына кызык булган өчен түгел, бәлки ач булганга гына ташлана. Ә фашистлар, күрәсез, бүреләрдән йөз тапкыр эшкәрәк икән! Житмәсә әле, үзләрен югары раса дип йөргән булалар тагын!

Кагыйдәләр ничек кенә каты булмасын, Дахауга һәр яңалык бик тиз таралып өлгәрә. Лагерьның аргы башындагы итальян яки француз баракларында булган хәл бер сәгать эчендә бөтен тоткыннарда да мәгълүм була инде. Бүген бөтен тоткыннар бер полякның үзен-үзе үтерүе хакында борчылып сөйләшәләр. Нәрсә өчендер аңа фюнд үлү иванциг биргәннәр — егерме биш тапкыр чыбыркы белән суккан булганнар икән. Бик нык авырттыра торган һәм бик хурлыклы жәза бу.

Теге поляк егете, сугылганнан соң, аякларын көч-хәл белән генә сөйрәп, үз барагына кайтып киткән. Эмма кинәт, күрәсен, хурлануына түзә алмыйчадыр, кычкырып елап жибәргән дә ток үткәрелгән чәнечкеле тимер чыбыкка ташланган...

Әсәсчы эткә талатканнан соң үземнән башыма да әллә шул чыбыкка барып ябышыйммы дигән үй килгән иде. Шушылай кимсетелеп, жәберләнеп коточкыч тормыш белән яшәгәнче, тиз генә үз-үземне юк итү хәерлерәк булмасмы икән дигән идем мин. Эмма шул чакта Николай Островский һәм аның үзен-үзе үтерүчеләргә нәфрәт белән каравы хәтеремә килде дә ничектер тыелып калдым. Ә икенче көнне, шул миннән көлеп торган фашистларга үч итеп, ничек булса да түзәргә, чыдарга кирәк дигән карарга килдем. Могилевта, Кальвариядә һәм башка шундый «жәннәт»ләрдә чыдадым бит, монда түзәрмен әле!..

* * *

Бинокль линзасы күптән ялт итеп чистарган иде инде, эмма мин әле һаман аны күн белән ышкыган булам... Аннары, оза-а-ак итеп, ераклык билгеләү приборын жыйам. Бу эшнә булдыра алмаганга салынам. Әсәсчы, яныма килеп, минем ничек «азапланганны» карап тора да:

— Офицермы? — дип сорый.

— Әйе, офицер... Ә нәрсә?

Фашист мыскыллы итеп көлә һәм башта өстәлгә, аннары үзенен мангаена суккалап күрсәтә. Минне ахмакка санап көлүе инде бу аның.

Эмма минем аңа һич кеңә дә исем китми. Әйдә, тел икән — ахмак дип тә, надан дип тә уйласың! Миңа хәзер бинокльләремә мөмкин кадәр акрырак төзәтү мөһим. Аның фикеренә төкереп тә бирим...

Цехта тагын бәхәс башланды. Бу юлы философияне тикшерәләр.

— Кант философиясенә төп юнәлеше — «акылны чикләргә һәм ышануны арттырырга». Бөтенләе белән реакцион теория ләбаса бу! — ди Александр Семенович Календарев, тыныч кына итеп. Мондый бәхәсләр вакытында һәрвакыт авыр артиллериядән аткандай саллы һәм тәэсирле була аның фикерләре.

— Ләкин Кантның кайбер диалектика положениеләрен үстерүен кире кагып булмый бит, — ди аның каршында утыручы немец.

Александр Семенович — бик күп укыган, берничә чит тел белүче инженер. Миңа аның гадәттән тыш салкын канлы булуы һәм шүбһәсиз тоткынлык шартларында да, күңелен төшермичә, юмор кыстыргалап сөйләшүе һәм тыйнаклығы бик ошый. Яшьләр дә, аеруча 16—17 яшьлек тоткыннар, үлеп яраталар аны. Әнә хәзер дә аксыл чәчле, кызларныкыдай мөлаем, нурлы йөзле Костя Семенов, жый торган бинокль-лен онытып, Календаревка текәлгән. Философик тартышның нәрсә белән бетүен көтә ул.

— Әгәр Кантның идеалистик философиясеннән килгән зыян белән ул ачкан каршылыклар законы китергән файданы бизмәнгә салып карасаң, әлбәттә, беренчесе басарак төшәр иде, — ди Александр Семенович, Костяга дусларча елмаеп.

Александр Семеновичның тагын бер әйбәт ягы шунда, ул әдәби әсәрләргә бик күп белә. Ярослав Гашекның «Батыр солдат Швейк мажаралары»н баштан ахырына кадәр диярлек яттан сөйли ала ул. Һәм әнә шул Гашек әсәрләрендә сурәтләнгән хәлләргә искә төшереп, иң күңелсез вакытларда тоткыннарның кәсфен күтәрәп, көлдәрәп куя.

Тоткыннарны барлау — кызыклы хәл түгел. Эмма Календарев әле шушы көннәрдә генә иртәнгә барлау вакытында, тыела алмыйча, кычкырып көлеп жибәрде. Күрәсен, аның мондый һич тә кызык булмаган вакытта көлеп жибәрүен акылынан язса башлау билгесе дип уйталы

булса кирәк — сакчы Календаревка мыскыллы елмаеп карап кую белән генә чикләнде, автомат түтәсе белән ормалды.

Ул чакта кычкырып көлүенәң сәбәбен Александр Семенович безгә соңыннан менә болай дип аңлатты:

— Соң көлмичә түзеп буламы инде аннан, блок башлыгын әйтәм! Игътибар итмәдегезмени? Чын Швейк кебек итеп рапорт ясады бит: «Барлык егерме бише дә тезелгән. Кичә булган симулянт, бүген үлдә», имеш.

Календарев — Бохара еврее. Ул немецларга үзен я үзбәк, я иранлы дип йөри. Әгәр фашистлар аның үзләре тарафыннан дөнья йөзгәннән себереп түгелергә тиеш саналган милләт вәкиле икәннен сизсәләр — эше харап икәннен бик яхшы аңлый Александр Семенович. Шунлыктан аңа монда икеләтә кыенга туры килә. Әмма әлеге шул жорлыгы аркасында күнелен төшерми, бирешми ул...

Миңа инде Кальвариядән үк таныш булган Медведев та безнең пехта эшли. Бик культуралы, зур хәрби белемле офицер ул. Корпус артиллерия начальнигы булып хезмәт иткән. Ә анарчы, 1937 елда, репрессиягә эләккән булган. Шунлыктан миңа аңа шикләнбәрәк карый идем. Аннары аның ул чакта безнең фронтыгы хәлләргә, аеруча сугышның беренче айларына, карата сөйләгән тәнкыйть сүзләрен дә бик үк ошатып бетерми идем. Ә хәзер, инде ул көннәр тарих кына булып калгач, ачыкланды: Медведев ул чакта күп нәрсәләр хакында дөрес фикер йөрткән икән ләбаса! Һәм фашистлар белән беринди алыш-биреше булмаган аның, совет офицеры исеменә турылыклы булып калган ул. Моның шулай икәнлегенә аның Дахау концлагеренә элгүе дә ачык шаһит булып тора. Фашистлар Дахауга үзләренә кирәкле кешеләрне түгел, үзләренә каршы булган һәм һич тә бирелергә теләмәгән кешеләрне ябалар ич!

Кич кырын аеруча суытып жибәрде. Күк йөзгә аяз һәм сыек зәңгәр. Жилнең эсәре дә юк. Без — Панов, Медведев һәм миңа — әлеге атаклы «Ирек урамы» буйлап акрын гына атлап барабыз. Барыбызның да кулларыбыз артка куелган, агач башмакларыбыз асфальтта атлаган саен шақы-шоки итеп бара.

— Дахауда ун меңнән артыграк совет гражданны булуын беләсезме сез, иптәшләр, — диде кинәт Илларион Андреевич, ярым пышылдап кына сүз башлап. — Без — коммунистлар, офицерлар, азым-күпме тәҗрибә туплаган кешеләр. Шунлыктан безнең... ничек дип әйтсәң?.. Безнең ул тоткыннар язмышына битараф булырга хакыбыз юк. Нишләргә кирәк соң?.. Минемчә, хәзер иң мөһим эш шул — фронтыгы хәлләрен мөмкин кадәр күбрәк тоткыннарга житкерергә кирәк. Безнең армиянең унышлары турында сөйләргә, немец радиосының ачыктан-ачык ялган лыгырдавын фаш итәргә кирәк.

Панов сүзләрен дәлилләгәндәй, кинәт баганадагы репродуктор телгә килде, тузга язмаганның лыгырды башлады. Аның сөйләвенә караганда, немец гаскәрләре стратегик максаттан чыгып, ягъни русларның көчән йомшарту өчен генә чигенә; немецларның яңа коралы фронтыга мөҗизалар ясай; фронт сызыгы тигезләнә; герман гаскәрләре бик күп трофейлар һәм рус сугышчыларын кулга төшергән, имеш.

— Менә, — диде Панов, репродукторның кара тәлинкәсеннән музыка янгыры башлагач, — бу ялганны кайбер тоткыннар чынбарлык дип кабул итәләр бит инде. Шуңа күрә аларның ялган пропагандасына үзбезднең чын пропаганданы каршы куярга кирәк. Чит ил тоткыннарының радиоалгычлары бардыр, мөгаен. Алар белән бәйләнешкә кереп, фронт хәлләрен белергә дә тоткыннарга житкереп барырга кирәк.

— Һәм шунда ук үз комментарийларыбызны да ясап барырга кирәк булып,— диде Медведев, аңа өстәп.

— Әйе, әйе, шулай кирәк, әлбәттә... Аниары... Мәнә Тажетдинов белән мине жиңелрәк эшкә күчерделәр. Асылда, үлемнен саклап калдылар дигән сүз бит бу. Ә шундый ук эшләргә оешкан төстә без үз-без дә эшли алмыйбызмыни? Әйтик, асрата ябык совет тоткыннарына ризык белән ярдәм итү һәм аларны жиңелрәк эшләргә күчертүгә прешү кебек эшләргә эшли алып идек бит без.

Аниары озак кына уйланышып, сүзсез бардык. Уйланмаслык та түгел шул. Бу эшкә алыну — тормышынны кыл өстенә кую дигән сүз ләбаса. Моңы без һәркайсыбыз бик яхшы беләбез.

— Исегездә тотыгыз, иптәшләр,— диде аниары Панов,— берәүне дә көчләш юк. Бу — һәркемнен намус эше, партия членының намус эше.

— Без сугышчылар бит! — дидем мин аңа.— Төрле фронтларда сугышкан кешеләр. Сугышта теләсә кайсы минутта үлсөбез мөмкин иде безнен... Шулай булгач, нигә озак сөйләшеп торырга? Аниары мин мәнә нәрсә айтмәкче булам. Совет хәрби асирләре монда 1942 ел ахырында китерелә башлаган. Алар, һич югында аларның бер өлеше, үзара оешырга яки чит ил асирләре белән элемтә урнаштырырга омтылып ясамый калмаганнардыр. Семен Маляровны гына алайк. Хәтерлисезме, Илларион Андреевич, Карл Фрайхаут белән сөйләшкәнгә соң ничек капшап-тикшереп йөрдә ул безне?

— Фикерең белән тулысынча килешәм, подполковник, — диде Панов, ипләп кенә.— Әгәр андый оешма инде бар икән — бик яхшы... Элемтә урнаштырырбыз да бергаләп, бер фронт булып хәрәкәт итә башларбыз. Әмма алар безне үзләре килеп чакырганы көтеп ятарга ярамый. Коммунист буларак кына түгел, ахыр чиктә, дивизия комиссары буларак та инициатива күрсәтергә...

Илларион Андреевич сүзен өзәргә мәжбүр булды — каршыбызга эсәсчы килә иде. Әнә сигаретын кабып, дөңядан бик канәгать кыяфәт белән акрын гына атлап, яныбызга ук килеп житте инде ул. Без, читкәрәк тайпылышып, баш киёмнәребезне салдык, «смирно» басып, катып калдык. Ә фашист, безнен бу буйсынучанлыкка «кафе» килеп, безгә бөтенләй карамыйча да үтеп китте. Бар, бар, йолкыш! Әлегә без бүрекләребезне дә салабыз, бик юашбыз да һәм сезнең лагерьдагы кагыйдәләргә үтәүдән дә баш тартмыйбыз. Ләкин безнең халыкның «юаш юанайса — ишеккә сыймас» дигән мәкале дә бар бит әле. Юашлардан саклап, фашист!..

Семен Маляровны чын фамилиясе Миллер икән. Бүген озаклап сөйләшеп тордым мин аның белән. «Ирек урамы»нан кулга-кул тотынышып, зур, авыр башмакларны көчкә сөйрәп, кечкенә тоткыннар үтеп бара иде. Безнен сүз әнә шулардан башланып китте:

— Минем Юркам белән Милочкам кайда икән хәзер? — диде Семен, әлеге балаларга карагач, авыр сулап.

— Ничә яшьләрдә иде соң алар?

— Людмилаһы биштә, Юркаһы өчтә иде. Кайда икән инде хәзер алар? Анаһы Галина нишләде икән? Күз алдына китергә дә куркыныч... Исәннәрме икән әле алар?

Сугыш алдынан Семен Моисеевич округ кече командирлар мәктәбендә политрук булып хезмәт иткән икән. Ул мәктәп Гродно шәһәре тирәсендә, чик буеннан нибары жиде гәнә километрда урнашкан булган һәм 1941 елның 22 июнендә иртәнге сәгәт дүрттә фашистлар һөжүмен беренчеләренен берсе булып кабул иткән. Мәктәп курсантлары башта гаскәрләр чигенүен каплап торганнар, аниары, вак-вак группаларга бүленеп, чолганыштан чыгарга омтыла башлаганнар. Әмма төндә Минск янындагы бер кечерәк кенә авылда немецлар аларны урап

алганнар да әсир иткәннәр. Семен да шулар белән бергә әсирлеккә эләккән һәм аны 1942 елның октябрендә кадәр Маутхаузенда тотканнар. Семен анда авырып реверга — санчастька эләккән һәм «барып чыккан»га әверелә башлаган. Аниары, күрәсен, газ камерасында юк итү өчендер инде, аларның реверын Дахауга күчәргәннәр. Әмма ул монда рәтләнә башлаган. Чит ил коммунистлары оештырган өстәмә ризык ярдәм иткән ана...

Семен немец телен су урынына эчә һәм немецлар белән австриялеләр тора торган баракта яши. Аның тел төбөннән мин бүген шуны аңладым: лагерьда антифашистик группа оешкан икән инде.

...Менә безнең янга кара тут чибәр йөзлә яшә кенә бер кеше — хәрби инженер Сергей Пельман килеп туктады һәм исәнләште дә:

— Бер зур яналыкны ишеттегезме әле? — дип сорады. Аниары, безнең жавапны да көтөл тормастан, пинжәк жинсе путасыннан немецча басылган газета кисәге тартып чыгарды:

— Таптым инде шунда, — диде ул, газета кисәгенә гажәпләнеп карап торыбызны сизеп. — Аус-командада эшләүче егетләр алып кайтты.

Һәм ул әлегә газетадагы хәрби сводканы укып, магънәсен аңлатып бара башлады. Сводкада совет гаскәрләренә немец армиясен кысыклап Киевка якынлашуы әйтелгән иде.

Бу хәбәрне ишеткәч, Семен шатлыгыннан Пельманны кочаклап ук алды, мин дә каты итеп кулын кыстым.

Бик жайлы, сөйкемле кеше ул Пельман. Сугышка кадәр Идел буенда яшәгән. Әйе, Идел бие немецларының да төрлесе бар иде шул. Аларның кайберләре, менә шушы Пельман кебек, фашизмга каршы көрәшкә күтәрелде, ә кайсылары сугыш башлану белән үк фашистларга хезмәткә күчте. Шундыйларның берсе, Демблин лагеренда тәржемәче булып торганы, аеруча начар тәсир калдырды миндә. Кызганычка каршы, мин аның исем-фамилиясен онытканмын, әмма Советлар Союзына каршы сөйләгән сүзләрен бик яхшы хәтерлим. Германиянең Советлар Союзын җиңәчәгенә бик нык ышанып, үзенә бер төрле канәгатьлек һәм ләззәт белән әле сугышка кадәр үк безнең илгә каршы хыянәтчел эшләр алып барганлыгы турында оятсыз рәвештә ачыктан-ачык сөйли торган иде ул безгә. Сөйләве буенча, Саратовта шактый зур урында эшләгән ул һәм шул чакта, үзенә ярдәмчеләре белән бергәләп, налог түлгән колхозчыларга ялган квитанцияләр биреп барган. Ә безардан соң, Совет хөкүмәтенә карата нәфрәт тудыру үе белән, шул ук налогны колхозчылардан янадан түләткәннәр. Э икенче бер вакыт сельпога дип жиберелгән киём-салымнарның күбесен суга батыртуы турында да бик мактанып сөйләгән иде ул. Анда да шул ерак максатны — промышленность товарлары житмәүдән интегүче авыл халкында Совет хөкүмәтенә карата нәфрәт тудыруны күздә тотып эш иткән булган.

Мине ул тәржемәче эшләгән кабахәтлекләрдән битәр фашистларның контрразведкасы тирән тылда да агентларын урнаштыра алуы гаҗәпкә калдырды...

Шулай итеп, Дахауда чыннан да русларның антифашистик группысы инде оешкан һәм эшли булып чыкты. 1943 елның июнендә аппель-плацта йөрергә чыккан вакытта Семен Миллер, Сергей Пельман, Геннадий Нуретдинов, Василий Столяров, Алексей Ткаченко, Артем Марценюк, үзара килешеп, фашизмга каршы көрәшү өчен бергә оешырга карар кылганныр һәм үз алларына тоткыннарга мораль яктан ярдәм итү, саботаж ясау өчен мөмкин булган эшләрне ачыклау һәм аны тормышка ашыру, эшче командалардагы сыналган ышанычлы кешеләр аркылы антифашист чит ил тоткыннары белән ныклы элемтә урнаш-

тыру бурычларын куйганнар. Без Дахауга килеп эләккәнче үк бу антифашистик группа Лунгинс, Франтишек Зупка, Фрайхаут, Лаушерлар һәм башка кайбер чит ил коммунистлары белән танышкан булган инде...

Семен Маляров белән Сергей Пельманның немецча әйбәт белүләре безгә бик зур ярдәм итә. Алар аркылы без интернациональ Каршылык оешмасы белән һәрвакыт ныклы элемтәдә торабыз. Австрия коммунистлары — агалы-эиеде Фридрих һәм Иосиф Лаушерлар белән дә алар таныштырды безне. Баһадирдай зур, таза гәүдәле Фридрих шүбә башлыгы булып эшли, ә Иосиф — писарь, немецларча әйтсәк, блок шрайберы. Алар икесе дә русча бик яхшы беләләр, совет тоткыннарына хөрмәт белән карыйлар һәм, мөмкин булган һәр очракта, безнең хәлне ничек тә яхшырту өчен тырышалар.

* * *

— Сәгыйт Абдуллович, Борисенков белән сине Фридрих чакырды, — диде миңа Семен Маляров жиденче ноябрь көнне.

Эштән соң без австриялеләр барагына киттек. Безнең белән бер үк вакытта диярлек Рылеев, Орешников, Полянский һәм тагын берничә рус офицеры да килеп керделәр. Өстәлгә баландалы савытлар, икмәк кисәкләре куелган, шунда ук чөггендердән кайнатылган эрзап-сыра салынган кружкалар да тезелеп тора иде. Фридрих безне шатланып каршы алды:

— Утырыгыз, дуслар, ашагыз! — диде ул, кояштай балкып. — Лагерь ашыннан соң тагын әйбәт-әйбәт өч порция ашарлык урын кала бит әле безнең. Октябрь революциясенә еллыгын бу... «зуппе» белән түгел, юньләрәк әйбер белән билгеләп үтсә иде, әлбәттә... Ләкин мин чын күңелемнән ышанам: тиздән Гитлер тар-мар ителәчәк һәм шул чакта без жиденче ноябрьларны бөтен шартын китереп каршыларбыз! — Фридрих сырлы кружканы кулына алды да, тантаналы итеп. — Мин бу бокалны килчәк матур тормыш өчен, фашизмны жиңү өчен күтәрәм, иптәшләр! — диде һәм беренче булып кружкасын бушатып та куйды.

Беркайчан да һәм беринди вино да менә шушы куркусыз, тәвәккәл Фридрих Лаушер тәкдир иткән чөггендер сырсы кебек тәмле тоелганы юк иде әле миңа! Тосттан соң Фридрих безгә куанычлы яналык — әле кичә генә, ягын алтынчы ноябрьда, Совет Армиясенең Киевны азат иткәнлеген әйтте. Безне, фашистлар аеруча кыен шартларда тоткан совет тоткыннарын, лагерының иң яхшы кешеләре, төрле милләт вәкилләре чын-чынлап менә шушылай хөрмәт итүен тоеп торудан да зур, кадерле хис бармы икән? Бу мәжлесне оештыру өчен Лаушер белән Лунгинс үз өлешләренә тигән ашны, икмәкне апызларыннан өзеп жыеп килгәннәр ләбаса! Әгәр фашистлар сизенеп алса, эшләре бик яман булачагын да бик яхшы аңлый бит алар. Әмма, шулай да, рус дусларының байрамен билгеләп үтүне кирәк тапканнар һәм тәвәккәллек иткәннәр! Рәхмәттән башка нәрсә әйтсәң инде аларга?!

Фашистлар совет әсирләрен аеруча кыен шартларга куялар дип тикмәгә генә әйтмәдем мин. Дөресе шулай аның. Әйтк, кайбер француз һәм бельгияле тоткыннар Кызыл хәз тарафыннан жибәрелгән посылкалар алгалап торсалар да, безгә ул нәрсә рөхсәт ителми. Тәмләрәк ризыгы булган кешеләрдән калган баланда гына эләккәли безгә кайчакта. Күбесенчә французлар бирә аны. Әмма баланда — баланда инде ул, бер чиләк эчен бетерсәң дә, эч күңтерүдән бүтән файдасы юк аның, чөнки коры су белән берничә кисәк кәбестә яки шалканнан башка шайтаны да юк. Менә шуна күрә безнең олырак яшәтгә иптәшләрдән полковник Стрелков, майор Рылеев, полковник Трофимов һәм полковник Кайгородцевлар ахыр чиккә жипеп ыбыктылар инде. Ә газ камерасы һаман эшли һәм крематорий моржасының да төтене һаман чыгып тора бит...

Хәлсезләнган иптәшләрнең язмышы бик борчый хәзер безнең группаны. Семен Мәляров Лунгине, Лаушерлар һәм башка чит ил тоткындары белән әлеге үлөп бара торган кешеләргә ярдәм оештыру турында бик житди сөйләшүләр алып бара башлады.

— Сәғыйт Абдуллович, — диде Панов бер көнне, кичке аштан соң яныма килеп, — сиңа бүген берәз икмәк, май, бәрәңге китерерләр. Семен сиңа аларны ничек бүлсәң һәм кая куярга икәнне әйтәр.

— Нинди ризыклар соң ул? Каян алдыгың сез аны? — дидем мин.

— Нужа калач ашата диләр бит. Посылка алган чит ил тоткындары берәз өлөш чыгара. Аннары... төрлечә була инде... Ләкин кара аны. Сәғыйт Абдуллович, бик сак була күр. Боларның берсен дә үзгә өлөшмә. Яшырәк офицерларның берәрсенә куш. Бу ризыкларны тиешле кешеләренә эш вакытында яки эштән соң алар тапшырсын.

... Продуктларны киём шкафындагы чүпрәкләр арасында саклыйм мин. Шкаф ишеген ачкан саен борынга икмәк исе шундый тәмле булып килеп керә — башлар әйләнеп китә! Аеруча абыккан тоткыннарга юка гына бер кисәк икмәк һәм бармак башы кадәр май бирсәң. Әйтсәң дә юк, күп ризык түгел инде бу. Әмма, лагерь рационына кушылгач, шул бер кисәк икмәк һәм бармак башы хәтле май да тоткыннарны ачтан үлдәп, димәк, газ камерасына элөгүдән коткарып калырга ярдәм итә.

Тик шунысы бик кыен, әлеге алтын бәясә торган өстәмә колорияләрне табу өчен, үзеңне эллә нинди куркыныч тәвәккәлләкләргә дучар итсәң туры килә!

Лагерьдан чыгып йөри торган командада, немецча әйтсәң, аус-командада Ян Малиновский дигән бер кеше эшли. Ат жигеп йөри ул. Мәнә шул кеше арба тәртәсенә яшерен тишек ясаган. Лагерьдан читкә чыгып эшләргә туры килгән вакытларында, шул тишеккә тутырып, нинди дә булса ашарга яраклы ризык алып кайта ул. Башкалар — башка төрлө чарасын таба һәм, шулай итеп, аеруча хәлсез тоткыннарга өстәмә азык булдырыла...

Соңгы вакытларда лагерьда производство травмалары артык күбәеп китте. Колбаса цехында эшләүчеләрнең еш кына бармаклары киселә, башка цехларда эшләүчеләрнең кулларын тиз генә төзәлми торган ямьсез чир каплай башлады. Болар һәммәсә дә план белән эшләнә, элбәттә. Саботажларның бер төре бу. Чөнки авыру кешедән эллә ни күп нәрсә таләп итсә авыр. Әмма бу чараларны теләсә кайда түгел, бәлки цехларда эшләүче төрле милләт кешеләре арасында үзара дуслык булганда гына тормышка ашырырга мөмкин. Соңгы вакытларда авыруларның болай күбәеп китүе хәтта берәз өркәтә дә башлады безне. Немецлар эшнең асылын сизеп алмагач дип борчылабыз.

...Григорий Прокопьевич Сидоренков элек очучы булган. Зур гәүдәле, калын, яңгыравык тавышлы һәм бик көр күңелле ир ул. Башта ул безнең белән оптик приборлар ремонтлауда эшләгән иде, ә хәзер аны безнең цехта чыккан эзәр продукцияне төрүче һәм төяп жиберүче итеп куйдылар. Ул бу эшне чех Ян Жижка, поляк Станислав Бенковский, югослав Антон Новак һәм австрияле Алекс белән бергәләп башкара. Төрле милләт вәкилләре булуларына да карамастан, алар бик тиз үзара дуслашып киттеләр. Ящикларны машиналарга төягәндә шундый итеп селкәтеп төйи алар, болай да ташка үлчимрәк төрелгән приборлар шундук бөтенләй диярлек эшкә ярамаслык хәлгә киләләр. Ә кайбер ящикларны, төмән сытылып бетәрлек итеп, «ялгыш» та төшереп жибергәлиләр. Әмма монысы хәтәр эш инде. Сак булырга кирәк.

Дахауга китерелгәннә кадәр Сидоренков «Отгобрун» лагеренда булган. Анда аны жир асты аэродромы төзәлешендә эшләткәннәр. Мәнә шуннан качарга жыенган вакытта Григорий Прокопьевичның бу ниятен кемдер фашистларга житкәргән дә шуннан соң аны Дахау-

га озатканнар. Монда килгәч Григорий Прокопьевич үзенең полкташы Геннадий Нуретдиновны очратты һәм алар үзара бик дуслашып киттеләр. Ә аларны яшерен группага Иосиф Лаушер тарткан иде, ахры.

Аеруча ябыкларга өстәмә ризык итеп биру өчен, соңгы көннәрдә яна суйган дунгыз мае килә башлады. Шушы алсу-ак май кисәкләренә, әйтерсەң, тормыш үзе тупланган инде. Аны берничә грамм ашаса, тоткынның гомере, ким дигәндә, бер-ике көнгә озая.

Ләкин кайдан килә соң ул май?

Моңың серенә без берничә көннән соң гына төшендек. Хикмәт шуңда, Григорий Сидоренковны төяү командасыннан «Швайнесталь» га — дунгыз симертү пунктына күчәргәннәр икән. Хайванчылыкны әйбәт беләм дип Григорий юри әйткәндерме, әллә аның чыннан да зоотехника белән алыш-биреше булгандырмы, ничек булса да булган, әмма немецлар Сидоренковны дунгыз симертү пунктына алганнар, хәтта ниндидер башлык итеп тә билгеләгәннәр иде...

Ул дунгызларны тоткыннарга котлет яисә гамбургча сосискалар пешерү өчен симертмиләр, әлбәттә. Безгә алар каныннан пешерелгән вак-төяк колбаса кисәкләре генә эләккәли. Ә итләре-майлары барысы да безне саклаучы эсэсчыларга һәм башка шундый «саф кайлы» фрицларга китеп бара...

Григорий симертү пунктында эшли башлаганга нибары унбиш көн-өч атна үтте дигәндә, ниндидер «йогышлы» авырудан симертелә торган тугыз баш иң зур, иң таза дунгыз үлдә. Григорий тарафыннан эшлән-гән бик зур һәм куркынычлы тәвәккәллек иде бу. Дунгызларның нидән үлгән ныклап ачыклау өчен, лагерь начальствосы теләсә кайчан Мюнхеннан ветеринар чакыртып тикшертә ала бит! Ихтимал, моңнан ярты ел чамасы элгрәк алар нәкъ шулай иткән дә булырлар иде. Әмма хәзер заманнар үзгәрәп бара шул. Фронттагы уңышсызлыкларына кәефләре киткән фашистларның һәрнәрсәне элеккечә үк жентек-ләп тикшереп торырга вакытлары юк иде, күрәсән.

«Йогышлы» авырудан үлгән дунгызларның маен Сидоренков ил-ләп кенә кисеп алып яшереп куйган, ә түшкәләрен, дезинфекцион сыекка сибеп, бик кызганыч булса да, күмә барган икән.

Шулай да нидән үлгән соң ул дунгызлар? Безнең яшерен группага керә торган иптәшләрнең кайберләре тегү цехында да эшлиләр. Ә тегүченең төп коралы — энә. Менә шул гап-гади энәләрне азык белән бергә йоткан дунгызлар нәкъ чума белән авыргандагыдай итеп авы-рыйлар һәм үлэләр икән. Шулай итеп, «чума»дан үлгән дунгызлар мае безнең дистрофия белән авыручы күп кенә иптәшләребез өчен бик ях-шы дөва булды!

Дахау ветеринарларыннан Лунгинс, Фриц Лаушер һәм Франтишек Зупка безгә бик кыйммәтле магълүматлар биреп торалар. Тора-бара мин лагерьның ничек саклануы турында да яхшы гына белешмә ал-дым. Моңарчы мин белгән һәм инде укучыга сөйләгән нәрсәләрдән тыш, лагерьның тышкы ягында алты метр биеклегендәге бетон стена да куелган һәм аның буеннан-буена шактый зур киндлектәге полоса бик ныклап миналанган; миңа полосасыннан соң янә бер канау ла-герьны уратып алган һәм шул канауның буеннан-буена һәр йөз илле метр саен дзотлар ысалган икән. Шулар өстенә, лагерь эчендә, барак-лардан чак кына читтәрәк, «Үлек баш» дигән тулы бер дивизияләре тора иде. Менә шул тикле сак астыннан качып кара инде син!.. Әмма без әле һаман өметне өзмибез...

Кичке аштан соң йоклар вакытка тикле лагерьда ишек алдында сакланып кына йөрергә мөмкин. Менә шул чакларда лагерьның эчке сагы ничек урнашканын күзәтәм мин. Иптәшләр миңа бер карандаш кисәге дә табып бирделәр инде. Әмма кәгазен кайдан алырга соң? Лагерьның сак схемасын кәгазьгә төшерәсем, шулай итеп, безнең нин-

ди дошман белән эш итүебезне иптәшләргә ачыграк сурәтләп бирәсем килә минем...

Теләк булса — кәгазе дә табыла икән. Көннәрдән бер көнне безнең баракта лампочка янып чыкты. Яшел венкелье (профессиональ жинаятьче) электромонтер ул лампочка урынына яңаны борып куйды, ә аның кәгазь кабын чүплек савытына ташлап китте. Бик куанып шул кәгазьне барып алдым да, суда жебетеп, сырларын тигезләдем. Әйбәт кәгазь түгел инде, билгеле. Ләкин ни хәл итмәк кирәк? Шул сары кәгазьгә лагерьның бөтен сак схемасын билгеләп-сызып чыктым һәм аны Медведевка күрсәттем.

— Әйе! — диде ул, исе китеп. — Пәрәвез оясыннан да болайрак икән, каһәр! Әйтәм аны уника ел эчендә беркем дә кача алмаган моннан, барлык талпынып караучылар унышсызлыкка очраган — шуна икән!.. Дахауда иреккә бары тик төтен булып крематорий моржасы аша гына чыгарга мөмкин... Әмма бу юл безгә ошамый, шулай бит, Сәғыйт Абдуллович.

— Әйе, бу юлның хажәте юк безгә...

Лагерь һәм аның халкы белән танышлыгыбыз көннән-көн арта бара. Бу — антифашистик эшчәнлегебезнең азмы-күпме әйбәтрәк жайланган ягы. Төп игътибарыбызны индивидуаль тәртиптә пропаганда һәм агитация алып баруга юнәлтәбез. Теге яки бу тоткын белән үзара сөйләшкән чакта аның ниндирәк кеше булуын ачыкларга тырышабыз. Әгәр өметле булып чыкса, аңа фронттагы хәлләрне, лагерьдагы яналыктарны сөйлибез һәм, шул ук вакытта, үзөбез дә аңардан шактый гына кыйммәтле мәгълүматлар алгалыйбыз.

Әле шушы араларда гына Николай Хонич белән шактый озақ һәм чын күнелдән сөйләштек без. Лагерьда аны «Чәчле Николай» дип йөртәләр. Дахаудагы бөтен совет тоткыннарыннан аермалы буларак, Хоничның баш түбәсеннән маңгаена тикле арада өч бармак киндәге чамасы чәче китерелми калган.

Башта без аның белән тегене-моны гына сөйләшкәләп тордык. Шунда мин аның хәрби чины лейтенант булуын, үзе Жданов шәһәренекә икәнән сорап белдем. Без шулай сөйләшеп торган арада яныбыздан эсэсчы үтөп китте. Шул чакта без, лагерь кагыйдәсен үтәп, баш киёмнәребезне салдык (салмасаң — хәзер тешенне коялар) һәм, форсаттан файдаланып, гәптәшемнән:

— Ничек болай чәчеңне саклап кала алдың син, Николай? — дип сорадым.

Ул елмаеп куйды. Артык нык ябык булганлыктан, аның йөзе саргайган, килкән, әмма барыбер элекке матурлыгын югалтып бетермәгән әле. Болай карап торырга карт кебек күренсә дә, елмайган чакта үз халенә кайта — яшәрә икән.

— Чәчемне генә түгел, башымны да саклап калдым мин, — диде ул миңа, һаман шулай сөйкемле елмаеп һәм үзе тоткынлыкта булган лагерьларның берсендә бик эшәке бер барак башлыгын бәрәп үтергәнлеген айтте. Асарга яки газ камерасында яндырырга дип, фашистлар аны монда, Дахауга китергәннәр һәм үлемгә хөкем ителгән кешеләр барагына урнаштырганнар. Ә иртәгесен врач килгән дә эксперимент өчен үзенә ошаган кешеләрне сайлап алган. Шунда Николай да эләккән. Әйе, мондагы режир каршында эксперименталь бүлек бар. Анда тере кешеләр тәнендә төрле тәҗрибələr ясыйлар. Аларга төрле авырулар йоктырып, газлар иснәтәп карыйлар һ. б. Әмма ул тәҗрибələr гадәттә тоткынның үлүе белән тәмамлана. ...Николайны башта суга батырганнар да ул суны акрынлап-акрынлап 27° кадәр суытканнар. Аниары, ниһаять, анын жуя башлагач, эссе ваннага салганнар.

Эмма Николайның баһадир организмы анысына да түзгән. Бу хәлгә фашист врач бик нык гажәпләненп калган.

— Мин ваннада өнемә килгәндә, — дип сөйләде Николай, — яным-да ак халатлы берничә кеше басып тора иде. Шунда врач санитарга нидер әйтте. Санитар мензуркага спирт салды һәм аны миңа сузып: «Эч!» — диде. Аннары тәржемәчегә нидер сөйләп алды да тәржемәче миңа менә болай диде: «Синең чыдамлыгыңнан доктор эфәнде бик канәгать. Шуның өчен тормыш бүдәк итә ул сиңа. Һәм чәчәңне дә китәрмичә йөрергә рөхсәт итә». Менә шул бу чәчәң тарихы, иптәш подполковник! Аннары әле минем кулны да ниндидер бернәрсә белән яндырып карадылар, эмма анысы да төзәлдә... «Экспериментлар» турында жентекләрәк беләсегез килсә, лазаретта эшләүче Карл Шмидттан сорагыз. Аңа бөтен тәжрибәләрне фоторәсемгә төшертеп баралар. Ул үзе «яшел»¹, эмма фашистларны сөйми...

Берничә көннән соң Николай мине Карл белән очраштырды. Күңелсез, аз сүзле немец икән ул. Шулай да үзе төшергән экспериментлар фоторәсемнәре белән инде берничә шкаф тулганлыгын әйтте ул миңа.

— Ә нәрсәләр төшерелгән соң ул рәсемнәргә? — дидем мин.

— Әйтик, менә ялангач кеше салкын яки эссе ваннада утыра, ә санитар градусник белән аның температурасын үлчәп тора... Яки врач тоткынга ниндидер укол ясап торган вакыт... Яисә терсәктән югары ягы бәйләнгән әсир кулын төшерергә туры килә...

— Ә нигә төшертеләр ул кулны? Авыртамыйны?

Карл юк дигәнне аңлатып башын селекте дә:

— Бетләр... Бетләрнең рус канын ашап ничек симерүен тикшерә врач, — диде.

Минем күңелем болгана башлады.

— Нигә симертәләр соң ул бетләрне?

— Эксперимент... кем белә инде аларныкын...

Шмидт тынып калды, мин хушлашып «Ирек урамы» буйлап кайтып киттем. Дөнья тып-тын. Күктән ипләп кенә, ашыкмыйча гына ябалак-ябалак кар явып тора. Ерактагы тау итәкләре ап-ак юрганга каплаган. Бары тик зур һәм ябалдаш чыршылар гына каралып ул ак юрган-ны чуарлап торалар...

Башка сыймаслык хәл! Врачлар — иң кешелекле профессия вәкилләре — тере кешеләрне ничек итеп шулай жәберли алалар икән, ә?.. Әллә нацистлар партиясендә булу — кешедәге кешелек хисен бөтенләй юкка чыгарамы икән?..

* * *

Барак корт оясыдай гөжлән тора. Тоткыннар авыр яралыларын һәм авыруларын алмашу турында Советлар Союзы белән Германия арасында булган килешүне тикшерәләр. Исемлекләр төзиләр, ул исемлекләргә беренче чиратта кемнәрне кергү хакында бәхәсләшәләр. Блок башлыгы Стрелковны язмакчы. Бик зур гәүдәле Стрелков азык житмәгәнлектән коры сөяккә генә калган инде. Ләкин ул үзен исемлеккә кертерергә теләми.

— Немецларга ышанмыйм мин, ышанмыйм! Алар бөтен «барып чыкканнар»ны яндырачаклар гына... Беринди алмашу да булмаячак! Алдыйлар гына, аңлыйсызмы, ал-дыйлар гына алар! — ди.

Эмма тоткыннарның күбесе үзләрен исемлеккә кергүне үтенәләр...

Кайчакларда мин үземне лагерьда дип түгел, балки куркыныч төш күрү, саташып яткандай хис итәм. Чөнки монда нәкъ төштә генә

¹ Яшел — яшел венкель тагылган.

булырга мөмкин хәлләр бик еш булып тора. Өнне төштән, төшне өннән аера алмый башлавы да гажәп түгел. Кичә иртәнге барлау вакытында барлаучы минем номерымны кычкыргач, «яволь» дип җавап бирүем булды — артымда торган эсэсчы резина таяк белән башыма китереп тә сукты. Күземнән утлар чәчрәп китте. Ә бер дә алай гаеп эш эшләмәгән идем югыйсә. Тыныч кына басып тора идем. Менә шуңа бик нык ачуым чыгып, үз-үземне белештермичә.

— Нигә кыйныйсың, үлэт! — дип кычкырып жибәрдем мин. Әле ярый чамасыз нык усалланган чакларымда татарча сөйләшә башлыйм мин. Бәхеткә каршы, бу юлы да шулай булды. Югыйсә ул сүз өчен «фюнд-унд-цванциг» эләгәсен көт тә тор иди.

Кичен, бер жаен туры китереп, теге эсэсчыдан миңа ни өчен сукканлыгын сорадым.

— Пөхтә түгел син, аяк киemenә су тамган иде, — диде фашист.

Я, нәрсә әйтәсен инде ул жанварга? Әлбәттә, юнганда ялгыш башмагыма тамган бер тамчы су өчен түгел, бәлки совет офицеры булганга суккан бит ул миңа. Менә шундый чакларда үзеннән бернинди дә хокукың юклыктан, сине һәр минутта гаделсез, мәгънәсез үлем көтөп торудан күнелгә чиксез-чамасыз авыр булып китә...

Бер көнне без бик озаклап һәм бик кискен рәвештә поляклар белән бәхәсләштек. Аларның берсе 1941 елда булган менә мондый трагик хәл турында сөйләгән иде.

Кичке барлау вакытында бер кичне поляклар барагында бер кеше ким чыккан. Полякларны таң атканчы аппельплацта тезеп тотсалар да, файдасы булмаган — теге качкын табылмаган. Лагерь законы буенча, мондый чакта һәр ун кешеннән берсе атылырга тиеш. Әнә шул унынчы булып эләккән һәм атарга дип сафтан чыгарылган яшь кенә бер поляк, бу коточкыч хәлгә түзә алмыйча, жиргә тезләнгән дә үк-сеп елый-елый:

— Үтермәгез мине, зинһар! Ике балам, хатыным бар минем. Балаларым, хатыным ятим кала бит! — дип ялвара башлаган.

Аның иртәнге тынлыкта йөрәк өзгеч булып яңгыраган һәм үлем ачысы белән әйтелгән бу сүзләре, ихтимал, палачны да каушатып жибәрер иде. Эмма фашистлар аңа хәтта игътибар да итмәгәннәр. Менә шул чакта Максимилиан дигән бер поляк рухание:

— Аның урынына мине үтерегез, — дип сафтан чыккан.

Лагерь начальствосы башта бу хәлнең мәгънәсен аңламаган. Бары тик «гаеплеләрне», шуп исәптән элге рухани Максимилианны да, атып үтергәч кенә эшен асылына төшенгәннәр һәм полякларның «ахмак»-лыгынан кычкырып көлгәннәр.

Бер караганда монда сүз куертып торырлык урын да юк кебек. Эмма хикмәт шуңа, Максимилиан атакыйның теге яшь поляк урынына үзе теләп корбан булуын берәүләр төкрекләрен чәчә-чәчә болай дип аңлата: имеш, руханиның бу батырлыгы дини принциплярның тормышта гамәлгә ашуы ул. Максимилиан бары тик рухани булганга, чиркәү шулай кушканга гына үз-үзен корбан иткән, янәсе. Ә мин һәм бүтән коммунистлар башка фикерне яклайбыз: эш Максимилианның рухани булуында түгел, бәлки аның саф йөрәкле, гуманист кеше булуында дибез...

Дөресен әйтсә кирәк, безнең аргумент басарак төште бу бәхәстә. Динне яклаучылар һаман саен кими барды. Кайсыдыр лагерь начальствосының Мюнхенга системалы рәвештә гыйбадәт кылырга йөрүен, эмма аңа карап фашистлыклары тырнак очы кадәр дә кимемәвен әйткәннән соң, дини тоткыннар шып булдылар.

(Ахыры киләсе санда.)

Әхсән Баянов

Мин —

Егерменче гасыр кешесе.

Жир —

Кунак өе түгел,

Минем корабым.

Галәм океанында мин, анарга утырып,

Киләчәккә таба барамын.

Чал табигать энә башын ия:

— Бөтен серем,

Бар байлыгым — синең иректә. —

Шулай мәңге йөзәчәкмен төсле,

Хужа булып, мин бу кинлектә.

Кайчак уйга калам:

Бер ил яна... Аншан?..

Жир!

Кояш тирәсендә

Кечкенә бер атом икән ул.

Метеор кебек янып очар төсле.

Эндәшәм мин:

— Әй, Жир, тукта,

Төшәм синнән,

Жәяү китамен!

Мин —

Егерменче гасыр кешесе.

1962—1966

Язмыш ишек кага

Симфония...

Башы да юк, әллә азагы да?

Жиде төндә мине уяткан

Нинди моннар?

Шулай

Шарлавыклы

Дәрәя бугай агыла ерактан...

Якынлаша.

Хәзер.

Янда ғыла кемнен

Ишетәмен аяк тавышын?

Тавыш:

— Дәп-дәп! —

Кара төндә ишек кага шулай,

Ишек кага

Минем язмышым.

Язмышым!
 Бәлки миңа шатлык китергәнсен,
 Тик барыбер
 Кычкырам:
 — Кит, син, кит, тизрәк кит,
 Чакрыганда,
 Кирәк чакта килсән, һич кумам,
 Килмә ләкин болай караңгыда.
 Мин беләм:
 Бар гөнаһлар, жинаятьләр шулай
 Эшләнеләр качып-посып,
 Төн белән.
 Йөрмә төнлә.
 Кич белән дә килмә —
 Мәхәббәттән мине аерма.
 Чәчләреннән аның сыйпыйсым бар,
 Күргән чакта безне ай ғына
 Күзләренә карыйсым бар,
 Сулышын тыңлайсым бар,
 Шигырь укыйсым бар.
 Килмә кич белән.
 Таң белән дә йөрмә,
 Бүленмәсен аның
 Тыныч төшләре.
 Кил син көндөз —
 Бөтен илгә күренеп!
 Калдырып кил
 Гөнаһларны, яшерен эшләрне.
 Уртақ шатлык — зуррак һәм көчлерәк,
 Китер барысын.
 Күпме авыр булсын,
 Уртақ йөкне — бар ил кайгысын
 Күтәрергә мөмкин.
 Китер барысын!
 Төнлә түгел,
 Якты көндә кил син,
 Язмышым.
 Ә хәзер кит.
 Бар кит!

1966

Күбәләкләр куып йөргән чагым
 Йоклай монда кышын тын ғына.
 Көчен жуеп, Вақыт мәңгелеккә
 Туңып калган төсле тоела.

Күбәләкләр куып йөргән чагым
 Бәлки ялга туктап калгандыр?
 Кар астыннан яшел чирәм чыга, —
 Узганнар да шулай яңарыр?

Күбәләкләр куып йөргән чагым,
 Юк, күренми, жуйган жир аны.
 Жилләр түгел, монда Вақыт үзе
 Яфрақ итеп очыра елларны.

1966

Яклайсым килэ

Яклайсым килэ сине.
Саклайсым килэ сине.

Болытта — якты кояшын,
Салкында жылы өң
Буласым килэ сине.
Эсседә жилдәр буласым,
Күләгәле имән кебек,
Килә смендырасым.

Бәлки син мохтаж да түгел
Мондый ярдәм-назаларга,
Тик яклайсым килэ сине,
Кирәкмәсә, алдала.
Саклайсым килә сине.

Яңгыр, бозлар явар булса,
Чатыр булып каплар идем.
Аякларың таяр булса,
Житәкләп атлар идем.

Син басачак жирләрне мин
Киптерер идем өрөп,
Йөрәк утымын түгеп.

Кимсетү, бәхет чикләүнең
Искесе, яңасыннан;
Эчкеченен кочагыныннан,
Гайбатче ычрагыныннан,
Көңчеләрнен мактавыныннан,
Дусларың яласыныннан
Саклайсым килә сине.

Күтәрелсә тупас куллар,
Я үлем авызын ачып
Килер булса... синнән алда
Мин торсам иде басып.

Синең өчен утка карап
Китсәм Газинур кебек,
Минем ничек ташланганмы
Син торсаң иде күрөп.

Яклайсым килә сине.
Саклайсым килә сине.

1965

Ауга төшкән кош күк жилпенәсен,
Авыруңмы эллә, йөрәгем?
Без дөньяны, эйдә, гаепләмик,
Үзем, ахры, яши белмәдем.

Бар нәрсәне салдым, йөрәк, сина:
Туфрак тишеп үлән шытса да,
Балконыма күгәрченнәр оя
Корып, шунда бала чыкса да,
Безгә бәйрәм.
Яфракларга кырау,
Көя төшсә, чырай карала.

Кош үтерә алса яшь жилкенчәк,
Жиргә шәүлә, кайгы тарала.

Азмы жирдә рөхсәт сорاپ тормый
Йөрәк түренә узган матурамы?
Чатнамас таш булып синең калган
Катылыкны азмы татыдым?

Дөнья хәтле сөю сыйган сиңа,
Дөнья хәтле нәфрәт жыйган син.
Ярый әле артык кинәймисен,
Ярымыйсың, йөрәк, тыдамсын.

1966

Кеше күңелендә

Килеп кердең менә өемә,
Тукталдың да ишек төбөмдә,
Күпме байлык — күпме ток янган —
Күчереп куйдың саннар теленә,
Монтер дус.

Санын алган чакта син утның,
Сорамадың, — әллә оныттың,
Әллә инде вакытың житмәде, —
Күнелем күпме ялкын тукканне
Сорамадың миннән, монтер дус.

Ут янса да өйдә, сүнсә дә,
Күпме яна кеше, борчыла,
Күпме ялкын бирә дусына!
Деталь уйлый, төзи, жир сөрә,
Я сөюен жырга күчерә,
Кирәк иде моны үлчәргә,
Монтер дус.

Кертсәң әгәр шундый яналык,
Үпкәләмәс идем, монтер дус.
Кеше күңелендә яна ут.

1966

Унтугыз яшь

Уибәр иде егет, горур, көләч.
Сорадылар:
— Сина ничә яшь?
Әйтте егет дөресен:
— Унтугыз яшь.

Ана тулды бер мәл егерме тугыз,
Бар елларын тезгәч.
Сорадылар:
— Сина ничә яшь?
Егет шаян елмайды:
— Унтугыз яшь.

Еллар үткәч, инде чәчләрендә
Чал бизәкләр күргәч,
Сорадылар:
— Сина ничә яшь?
Егет тагы елмайды:
— Унтугыз яшь.

Күз дә йоммый егет шулай дигәч,
Сорадылар:
— Нишләп унтугыз?
Жавап бирде горур дустыбыз:
— Егет сүзе бер булыр!
Унтугыз.

1966

Сөйгәнемә гомер теләдем.
 Кәкүк әйтте: күпме?
 Ә мин әйттем: күп, күп!
 Кычкыр миңа, кәкүк.
 — Кәк-күк! Кәк-күк!

Сөйгәнемә гомер теләдем.
 Кәкүк тынды: житте!
 Әй, тукталма, кәкүк,

Кычкыр әле күп, күп!
 — Кәк-күк! Кәк-күк!

Сөйгәнемә гомер теләдем.
 Еллар житми калды,
 Кәкүк телдән язды.
 Жәйләр килер тагы:
 — Кәк-күк! Кәк-күк!

1966

Яңгыр, яу

Алдаи кем дә хабәр итмәде,
 Көтмәделәр аны.
 Көтмәсәк тә килде,
 Яуды яңгыр, яуды.
 Күнелле безгә, әй,
 Бу яңгырга карау.
 Яңгыр яу, яу, яу.

Сөярмен дип сине белмәдем,
 Сии көтмәден аны.
 Тик мәхәббәт килде,
 Янартып дөньяны.
 Дөнья — безнең өй шул,
 Ә болытлар — чаршау.
 Яңгыр яу, яу, яу.

Без торабыз һамаи, бу яңгыр
 Чакырса да көзгә.
 Таш яуса да, дуслым,
 Аера алмас безне.
 Күнелле безгә, әй,
 Бәхетезбезгә карау.
 Яңгыр яу, яу, яу.

1966

Синең өчен

Синең өчен чәчәк жыям,
 Кырлар ятлым исеминне.
 Дуслар ерак диләр сине,
 Дуслар минем чын сүзле.
 Ишетмим тик
 Син юк дигән сүзләрни.
 Килер әле, килер әле,
 Мөгжиза килер әле.

Килмәсәңне беләм, көтәм,
 Көтсән берәз ял була.

Синең өчен чәчәк жыям,
 Буламасаи да инымда.

Күрерсен, сөенерсен бит,
 Ерак булса да ара.
 Мәхәббәтем кавыштыр көңгә
 Чәчәкләр илтә бара.

Ишетмим дә
 Син юк дигән сүзләрни.
 Килер әле, килер әле,
 Мөгжиза килер әле.

1966

Сары күбәләгем

(Драмадан)

Очып уздым, сары күбәләгем,
Ымсынгандай карап калдым.
Көйдергәндәй булды күнелемне —
Ут идеме канатларын?

Күбәләгем, сары күбәләгем,
Сагыш юрап очма бер дә.
Сары төсөң калды күз алдымда,
Тик күчмәс ул хисләремә.

Юк, ышанмыйм, сары күбәләгем,
Юрасан да аерылышу.
Безнең сөю калыр шау чачәктә,
Жәйләр узмас, узмас монсу.

Ачуланма, минем сагыш тулы
Күзләр тагы сина төбәлсә.
Сорау бирмим, дустым, көтмим җавап
Һәм өмет та итмим бернәрсә...

Ачуланма, көчле җил чыкканда,
Айкала бит тыныч сулар да.
Хыял төсле күзәл булгач үзәң,
Гаепләме мин соң монарга?..

Ачуланма, күнелендә йөрткән
Энжеләргә мин бит кагылмам.
Мин түзәрмен, әйтмә тик авыр сүз —
Тик аерма татлы кайгымынан.

Көнләдеңме, эллә болай гына
Жай эзләдең сүзгә башларга:
Мәхәббәтем якты дәрәҗә кебек,
Ят суларга, дидең, ташланма.

Шикләнүең бәлки урынлыдыр,
Мин сина шул, дустым, кайчан да
«Ташламам!» дип антлар бирелмадым.
Утларыңда дөрләп янсам да.

Чит суларда, әйе, ниләр буламас,
Тик әйтмим, мин төшми түзәм, дип.
Мин упкынга әзер сикерергә,
Шул бәягә төрсә күзәллек.

Ләкин менә йөрмә исән килеш,
Һәм күзләр дә карыйм ахрысы,
Тик очрамый башны жуярылыгы.
Юк, мөгаен, синнән яхшысы.

Күпме йөрерсен син
 Жилгә ташлап
 Жиләк кебек пешкән чагыным?
 Аерылганга ничә ел узды бит,
 Үзәң бер иптәш тап инде.

Мин, үземне бәлки зурга куеп,
 Ялгыш уйда йөри торганмын.
 Ләкин сизәм, какмый саклайсың син
 Бергә узган юллар тузанын.

Син уйлайсың: һичкем белән аны
 Алмаштыру мөмкин түгел дип.
 Кирәк түгел мина табалмасам,
 Очратмасам аның тинен дип.

Кичке заллар,
 Төнгә урамнарда
 Ялгыз күрәп сине,
 Азакта
 Масаюлар белән чиктәш хисем.
 Кызгануга күчә, газәпка.

Ялгыз булмый синен кебек чибәр.
 Житәр, оныт узган кайгыны.
 Үртәп торса,
 Калган хатлар белән
 Расеменне утка як инде.
 Үзәң бер иптәш тап инде.

1965

Тып-тын урам

Төн.
 Тып-тын урам.
 Икәү кайтып килә,
 Житәкләшкән,
 Елмаялар, шундый шат алар.
 Күрәм,
 Икесенә
 Бер мәхәббәт табып кайталар,
 Сөенәләр шуны сизеп.
 Алда — бәхет,
 Яки бәхетсезлек.

Төн.
 Тып-тын урам.
 Атлый бер кыз.
 Күрәм,
 Башын игән.
 Сизәм,
 Тын почмакта

Мәхәббәтен
 Жирләп кайта ул кыз вакытсыз...
 Бәхетсез.

Төн.
 Тып-тын урам.
 Көндөз моннан,
 Портфель, китап тотып,
 Яшь егетләр,
 Альяпкычлы кызлар үттеләр.
 «Союз» сүзен
 Әйтергә дә оялалар,
 Мәхәббәтне уйлый,
 Эзли генә алар.
 Һәм көтәләр
 Китерер дип килер көннәр.
 Хәзер йоклайлар,
 Бәхетселәр.

1966

Дөнья төсле

Кырларымы,
Урманнары,
Бу күк йөзән —
Хыял төсле зәңгәрлеген анын,
Томаннары,
Яшен чатнап жиимерелергә торган чагын,
Беренче кат кайчан күрдем —
Хәтерләмим.

Кояш белән Айны,
Йолдызларның шаян жемелдәвен,
Әтиемне, әниемне
Һәм аларның
Табигать күк гади тавышларын
Беренче кат кайчан күрдем-ишеттем мин —
Хәтерләмим.

Авылымны,
Тып-тын урамнарда йөргән,
Мең кайгылы, мең сөөнечле
Танышларым-дусларымы
Беренче кат кайчан күрдем —
Хәтерләмим.

Кырдан кырга, авыллардан авылларга,
Таннап таңга күчә килгән
Гармонь чыңын, таныш жыры
Беренче кат кайчан, кемнән
Ишеттем мин,
Белмим,
Чыккан хәтеремнән.

Ләкин беләм:
Алар — минем жырым, мәхәббәтем,
Тудырып мине,
Терелгәниңәр,
Кабат туган алар шунда.
Мәхәббәтем яши
Үзем белән бергә.
Ләкин калыр,
Шушы дөнья төсле шаулап калыр
Миннән соң да.

1966

К. Рәхим

КӨРӘШ ЕЛЛАРЫ

Болытлар яна...

1918

мче елның азында жылсез, қояшлы һәм жылы көннәр атналар буена сузылды. Авылның чал сакаллы картлары да: «Без белә-белгәннән бирле мондый матур азының булганы юк иде әле», диештеләр. Алпазыт Жданов биләп килгән 4000 дисәтина жирне өләшәп булган көннәр ярлы, урта крестьяннар күңеленә мәңге онытылмаслык байрам булып кереп урнаштылар. Сафонов, Дворников, Белов, Пузанов, Гобәйдуллиннар көбәк алпазытларның да 5000 дисәтинәдән артык жирләре крестьяннарға жан башыннан өләшәндә бу язда. Дәрәс, алпазытлар жирен өләшүгә Байраҡа кешеләре 1917 ел азында үк керешкәннәр иде. Әмә ул чагында бу эшкә руханилар һәм «Милли шура»чылар көмәчаулык иткәнлектән, алпазытлар жиренә берәзы ғына һәм анда да солдатлар семьяларына ғына бүлөп бирелде.

Май ае керү белән азыл халкы арасында төрлө хәбәрләр йөри башлады: алпазытларға әмирән белән әгелчән памук бирә икән, ди. Сугышлар булачак, имеш. Вәли Жәббаров яшьләргә Кызыл Гвардияға ирекле булып китәргә өнди икән. Әхмәтзәриф Сәлахы белән Гарипов Тимергалиләр Беренче Май көнне үк доброволецлар булып азылырға Бөгелмәгә киткәннәр дә инде.

Хәбәрләр дәрәс булып чыкты. Ай ярым вакыт үтүгә, азылга ак чехлар бандасы килеп керде. Кызыл Армиягә ирекеләр булып азылырға теләп тә, ата-аналарыннан, сөйгән кызларыннан тиз генә аерылып китә алмаган яшьләр азылда торып калдылар, ә алданрак алдырган батраклар Бөгелмә партизаннары отрядына кушылдылар.

Азылга чехлар кергән көннең иртәгесен кешеләр урамнарға чыктылар һәм бер-береннән сораштылар:

- Вәли абый исәнме икән?
- Миршәриф Насыровка тимәгәннәрме?
- Сәгыйт Шакирын нишләткәннәр?

Азыл Советы председателе Шакир Сәгыйтов, чехлар килү белән, салам астына качарға мәжбүр булган. Ә Вәли Жәббаровның чехлар коменданты белән көлә-көлә нидер сөйләшәп торганын күргән кешеләр аптырап калдылар. Байраңда 1906 елгы крестьян күтәрелеше белән житәкчеләк иткән өчен 6 ел патша каторгасында газәпланган тимерче Вәлинең ақларға болай якты чырай күрсәтүе гәжәбрәк иде шул...

Байраң азылында элек-электән өч жир жәмгыяте яшәп килгәнлектән, өч староста сайлана торган иде. Революциядән соң да бу традиция дәвам итте: азыл белән өч председатель житәкчеләк итә иде. Вәли Жәббаров элеккеге старосталар белән азыл Советы председателләрен да чакыртты һәм аларны ақлар комендантына кайсын патша заманындагы, кайсын Керенский чорындагы старосталар дип таньдим итте.

Чехлар 1895—96 елда туган яшьларне сугышка мобилизацияларга керештеләр. Барлыгы 165 кешене авыл уртасындагы майданга жыйдыргач, комендант бик озак нотык сөйләде. Аның сүзе бетүгә, Вәли абыйдан башка кул чабучы булмады. Ул комендантка мөрәжәгать итеп:

— Аңламадылар, шуңар күрә кул чапмыйлар, татарчага тәржемә итү кирәк булып, — дип киңәш бирде.

— Үзегез тәржемә итегез, башка кешегә ышанмыйм, — диде аңа каршы комендант.

Вәли Жәббаров тамак кырып алгач, «господин комендант әйтә» дигән өч сүзне ныстыргалап үз фикерләрен сөйләп китте. Ул сүзләрен:

— Аныллы булыгыз, бердәм булыгыз! Кулыгызга корал эләү белән аны жир, хөрриятчеләргә каршы атмаса, а жирләрен, хөрриятне тартып алучыларга гына атарга икәннән хәтерегездән чыгара күрмәгез! Мин ышанам, безнең авыл кешеләреннән берем дә беркайчан да жир һәм хөррият бирүчеләргә, күпчелек яклы кешеләргә каршы атмас! — дигән җөмлеләр белән тамамлады. Яшьлар озак кул чаптылар.

Комендант яхшы тәржемә өчен Вәли Жәббаровның кулын нысты.

Мобилизацияләнган яшьлар икенче көнне бердәм урамга чыктылар һәм бер тавыштан җырлап җибәрделәр:

Без китәбез иртәгә,
Шинель салып жилкәгә,
Китмәс идек иртәгә,
Чехлар тия теккәгә.

Кичкә таба ломнар, арба кендекләре, кувалдалар ярдәмендә байларның келәт, кладовыйлары, сәүдәгәрләрнең кибет ишекләре бере артыннан бере ачылдылар. Күгарган перәнник, җимеш-җомыш, изелгән конфетлар урамнарга чәчелде. Никрутлар артыннан ялан аяклы малайлар төркөмә иярде.

Алынганнарны бик ашыгыч Самарага озаттылар. Комендант алардан «Народная армия» төзеләчәк, дип аңлатты.

2600 хужалыктан торган Бәйрәкә авылының контрибуцияга тартылган 14 кулагы белән кайбер руханиларның гына йортларында шатлык хөкөм сөрдә. «Ходай хәерлесен насыеп итсен!» дигән булып битарафлык күрсәтергә тырышучылар да күп түгел иде. Авыл кешеләренең иң зур күпчелеге алпавытларда ялланып эшләүче батраклар һәм ярым батраклардан, арыш иленә дә тамагы туймаган ярлы, урта крестьяннардан торганлыктан, кара кайгы барлык семьяларны да диярлек чолгап алды. Кая гына барсаң да, кемне генә тыңласаң да, бер үк кайгы, бер үк зар:

— Шулай ук безнең балаларыбыз да бер караңгыдан икенче караңгыга алпавытларда тамак хакына эшләп изелерләргә икәннән?

— 1906 нчы елны япон сугышынан кайткан солдатлар Жданов урманының бер почмагынан өй сипларлек бүрәнәләр кискән өчен генә дә жандармнар дүрт кешене атып үтерделәр, йөздән артык кешене каторгага җибәрделәр. Әгәр хәзер ул алпавытлар кайта калсалар, безнең барлы-юклы каныбызны шүреләп эчәчәкләр бит, — дип өметсезләннә бирелүчеләр дә шактый иде.

Шулай бер төнне Бәйрәкә кешеләре «Пожар, пожар!» дигән тавышка уянып киттеләр. Һәрбер уянган көше, ялан аяк, ялан өс тышка йөгереп чыга да, утның үз өендә түгеллеген күргәч: «Пожар!» дип кычкыра-кычкыра, киенү өчен, өскә көрөп ките иде.

Бик аз гына вакыт эчендә авыл кешеләре урамнарга чыгып беттеләр һәм биш урыннарда менеп күзәтергә керештеләр.

— Кайда соң янгын?

Янгын бөтенләй авылда да түгел икән. Яна торган каралтылар алпавыт Ждановның дүрт урындагы хуторлары һәм Сафонов, Пузанов, Горбуновлар кебек зур жир хужаларының именеләре булып чықты. Алар Бәйрәкә авылын дүрт яктан урап алганнар, авылга иң ерагы 7—8 километрда, якыны — Ждановның Бәләкәй хутор дигәне — авыл белән янаша генә. Янгынның иң көчлесе — Ждановның олы хуторында. Чөнки анда дистеләрчә сикләд, келәт, амбарларга һәм кирпеч заводының салам түбәле сарайларына да бер үк вакытта ут калкан иде.

Крестьяннар пожарның авылда түгеллегенә тамам ышангач, тынычланып киткеләр һәм кәефләнеп сөйләшә башладылар. Имеш, янгынны беренче күрүче хатын:

— Пожар! Болытлар яна! — дип кычкырган. Әйе, күктә болытлар көйрәгән күмерләр төсле булып торалар иде. Бер төн эчтә, хатта бер үк сағатта, 11 урында янгын чыгуның сәбәбен берәүнең дә тикшереп торасы килмәде. Тик күнтәге болытлар көйрәгәнгә карап күңелдәге болытлар кимегән кебек булды.

— Хуторлары булмагач, алпавытлар тиз генә кайтып кәре алмалар әле, — диешеләр иде кешеләр.

Чехлар коменданты икенче көнне Вәли Жәббаров белән Сәгыйт Шакирына ут төртүчеләрен табып каты чара күрергә кушты.

— Мөгаен, ат сакларга барган малайлар шаяргандыр, мин аларны чакыртып пешерермен әле, — дигән Жәббаров.

Комендантның бу мәсьәләне куертырга вакыты юк иде инде.

Мәчет манарасыннан күрәп...

Кыр эшләре тамамланды. Игеннәр җыелып, ындырларга, бәрәңге бакчаларына кайтарылды.

Нәзге чуак көннәрнең бере. Күк йөзгә иске бияләй кадар да болып кисәгә юк. Ындырларда көйгә салып дөпелдәгән чабагач тавышлары, тавыклар кытанлашуы һәм яшь атчлар, казлар кычкыргалавы гына тынлыкны боза. Аңлар кәргәннән бирле, авылга газета-журнал, хат кебек нәрсәләр килмәгәнлектән, кешеләр әллә кайда океан уртасындагы утрауда адашып калган кебек, дөнья хәбәрләреннән мәхрүм яшиләр. Мәнә беркөнне, кичкә таба, Бөгелмә ягында бик каты күп күкрәгән тавыш ишетелә башлады. Чалт аяз... Җиле дә юк, яшене дә күрәнми, ә күп күкри...

Еракта ишетелгән шул күп күкрәү тавышыннан солдатта булып кайткан олы кешеләр бик күп нәрсә аңладылар. Аларның йөрәкләренә курку катыш шатлыкны һәм дәртләндергәч хисләр тулды. Кичен шатлыкны хәбәрләр авыл өйләренә таралып та өлгерде.

— Чехлар җиңелгәннәр икән. Кичә безнекеләр Дымка станциясен алганнар! Безнекеләр бүген Бөгелмәгә акынлашып киләләр, ди.

Халыкның юравы дәрәс булып чыкты. Икенче көнне Бөгелмә ягындагы урманнан атлылар колоннасы чыгып килүе күрәндә һәм озакламый ул колонна олы юлдан авылга көрдә.

Аң казаклар ланылдаша-ланылдаша фатирларга таралыштылар. Моңарчы арыш игие белән бәрәңге, яфрак чай исеннән башка ис кәрмәгән өй эчләренә күн исә, тамак исә белән катнаш мәет исә көрәп тулды. Авыл төне бие тынмады. Этләр өрделәр, казлар куркышып каңгылдаштылар. Әледән-әле ярдам сорап ялварган хатын-кыз тавышлары ишетелде.

Иртәгесен бик күп киһәннәр сүтелгән иде. Казаклар солы көлтәләрен атларының алдына салганнар, ә бодай көлтәләрен, аларның төягына йомшак булсын өчен, аяк астына түшәгәннәр. Солдатлар көн уртасына кадар крестьяннарның казларын талап сую, тазарттырып пешертү белән мәшгуль булдылар. Алар барып кәргән йортта каз, үрдән, тавык калмады. Күпер башындагы кечкенә читән өйдә яшәүче Гарифа әбинең 12 баш казын һәм барлык тавыкларын суеп бетерделәр. Көңдәс казларга дип аткан пуля тиеп үлде.

Казаклар арасында татарлар да бар икән. Жомга көн Зәки мулла мәчетенә өч мәселман казак намазга килде. Араларыннан берсе корьән дә унып күрсәтте.

Жомга унып чыкканнан соң, мәчет картлары мәселман казакларга зарландылар:

— Җыен фәкыйрь-фонраны талыйлар, яше дә кәрмәгән кыз балаларыбызны көпә-көңдәз урам уртасында мыскыллыйлар...

Мәселман казак болай дип җавап бирде:

— Хәзәргә берни кылыр хәл юк. Офицерлар үзләре пример күрсәтәләр. Без большевикларны җиңгәнче генә болар белән... Большевикларны бетергәч, үзләренә каршы сугышачакбыз...

— Соры! — дип кычкырып жибәрде арттарак басып торучы Иосыф Сахабе дигән батрак. — Большевикларны жиңабез, дип хыялланмагыз да, алар артыгыгызга төшкәннәр бит инде. Кичә Бөгөлмәгә кәргәннәр...

Мөселман казак уң кулы белән сул як кабыргасын капшап куйды. Сахап сүзен давам итте:

— Үз мөселманыңның кызларын мыскыл иткәндә берсүз әйтерлек та хәлң булмагач, мәчет сасытып монда килеп йөрсегез да юк... Хак бит агайлар!

Зәки мулла күзәтү өчен мөселман казакларга мәчет манарасына менәргә рөхсәт бирде.

Казаклар авылның ике гена мәхәлләсенә таралганнар иде. Менә тагын үз составында авыр артиллерия полкы да булган чехлар дивизиясе дә кайтып кәргәч, авылның алты мәхәлләсе дә солдатлар белән тулып китте. Казаклар крестьяннарның каз-үрдәк ише йорт кошларын гына талыйлар иде, ак чехлар исә ярлы кешеләрнең бердәнбер сыерларына барып ябышырга да чирканып тормадылар.

Буйга жиктән кызлар, яшьрәк хатыннар базларда качып яшәргә мәжбүр иде.

Манарадан бинокль аша күзәтүчеләр өч чакрымдагы «Урманай Булагы» дигән урман буенда шикле кешеләр күрүләрен хәбәр итүгә, бер төркөм казак шул якка чыгып чапты. Озак та үтмәде, алар ике егетне кыйный-кыйный йөгертөп алып кайттылар. Егетләр чишендерелгән, битләре канга батырылган, танырлык түгел иде. Аларны штабта бер сәгатъ чамасы газәплагач, атарга алып чыгып киттеләр. Көн салкын булуга карамастан, бер кат эчкә киём белән гена калдырылган бу егетләр Бәйрәк кешеләре икән. Алар мобилизовать ителәп Самарага баргач, баш күтәргәннәр дә авылга качып кайтканнар булып чыкты.

— Бәхил булугыз, әти-әниләргә әйтөгез — безне аталар. Берәүне дә сатмадык, калганнарга киём-салым белән ярдәм итөгез! Без әулиялар сүзен тоттык. Ярамаган жиргә бер пуля да атмадык...

Шул көнне үн өсләренә кат-кат алама-салама киёмнәр киенеп, кулларына йөгәннәр тоткан ирләр берәм-берәм авылдан чыгып урманга юнәлделәр. Ә кичен башларына куян бүрек, өсләренә алама тун киеп «атларын таба алмыйча» урман агынынан кайтып килүчә ирләрнең саны ике-өч өлөш артык иде.

«Әулиялар» кушуы буенча...

Кызыл Армия частьларының Бәйрәнәдән 9 гына километрдагы Кәрәкәшлә авылына күрүләре билгелә иде инде. Шулай да аклар сер бирмәскә тырыштылар — авыл халкын талауны, жәберләүне давам иттерделәр.

Беркөнне иртән аклар бик күп кешенә мәйданга куып чыгардылар да, атлар жиктерөп, олау саен дүртөрлөп утырып Кәрәкәшлә авылына таба юл тоттылар. Ләкин, Кәрәкәшлөгә барып житәргә 3—4 чакрым жир кала, тунталдылар. Берәзә, алгарап чыгып, цепькә таралып ятты, бер ишеләре олаулар анында калды.

Олаучы булып барган крестьяннарга бик кыен туры килде. Солдатлар аларны тоткыннарны саклаган кебек сакладылар — кайтарып та жибәрмәделәр, ут агып жылынырга да рөхсәт итмәделәр. Ә көн бик суык иде.

Менә бер заман тау артынынан ниндидер бүрек хәрәкәтләнүе күрөндө. Аңнары ул бүрек бөләкәй арба тартып килүчә бер малайга әверелде. Күзәтчә булып киткән солдатлар шушы малайны тотып кайтып киләләр икән. Малай, арбасына бер пот чамасы бодай салып, Кәрәкәшлөгә тегермәнгә барган булган. Өстөнә кыршылып беткән тула чикман, башына бөтен бер куян тирәсен текмичә гәзә бүрек итеп кигән бу малайны офицерлар каршына китереп сораштырырга тотындылар. Ләкин малай русча бер авыз сүз белми икән. «Мало» дигәнгә «Мало», «Много» дигәнгә «Много», «Знаешь» дигәнгә «Знаешь», «Не знаешь» дигәнгә «Не знаешь», дип тик тора. Офицерларның берсе олаучылар арасына килеп күз йөртөп чыккач, Нәрим Хафизов дигән кешенә таржемаче итеп сайлап алды. Белмим, таза гәүдәлә, сипкеллерәк ак йөзлә, сары чәчлө бу кешенек офицерга кай жире ошагандыр? Олаучылар арасынан берничә тавыш берьюлы:

— Кара аны, әулиялар кебек дәрәс таржема ит! — дип кычынып калдылар.

— Кәрәкәшләдә кызыллар күпме? — дигән сорауга малай:

— Әллә тагын? Я бардыр, я юктыр, мин асылга кереп тормадым, чишмә тегермәндедә генә тарттым, — дип җавап биргән иде, Кәрим аны:

— Кызыллар бик күп, ди, господин офицер, саннарына чыгарлык түгел, ди. Менә шушы тауларны төшкәч тә тиран итеп чокырлар казып ятканнар, өсләренә барып менмичә күрерлек тә түгел, ди. Әллә ничә рәт булып тезеләп ятканнар. Рәтләрен санап бетермәле түгел, ди...

Офицер нашларын җыерып, кулындагы картасына билгә ясагандай итте дә, тагын сорау бирде:

— Кызылларның артиллериясә күпме икән, һәм малай аларны күргәнме? Күргән булса, саннарын әйтсен!

Кәрим малайдан ни тартуын һәм кайсы тегермәндә булуын сорашты. Төгесә үз тормышын, үз нужасын сөйләп бирде.

Офицерга:

— Артиллериянең санына чыгарлык түгел, алтышар ат җигелгәннәр дә, сигезәр ат җигелгәннәр дә берөзлексез Бегелия юлыннан килеп торалар, — дип тәрҗемә ясалды.

Офицер малайга карап:

— Бар кайтып кит, ялганлаган булсаң, тотып асарбыз! — дип янады. Кәрим малайга:

— Офицер әфәнде сиңа моннан болай бу киенмәнерне киеп урамга чыкмаска, тегермәнгә барганыңны кешегә сөйләмәскә куша. Бар кайт! — диде.

Офицерлар җыелып нидер киңәштеләр дә кире Бәйрәккә кайтырга булдылар.

Икенче көнне, таң беләнел килгәндә, кызылармеецлар, Бәйрәккә дүрт километрдагы урманга килеп җитеп, ан чехларның дозорын тетеп ташлаганнар иде. Шуннан сугыш кызып китте, ике яктан да пулеметлар такылдаша башлады. Оренбург казаклары, тревога булу белән, атларына бик ашыгыч атланып каядыр чыгып чаптылар. Шулай да фәтир хуҗаларының затлырак нәрсәләрен сыптырырга онытмадылар.

Авыл Советы председатели Сәгыйтов, аның ярдәмчеләре, совет членнары, урманга чыгып, кешеләрне пулялардан саклануырга өйрәтеп йөрделәр, базларга, таш, саман каралтыларга качарга киңәш бирделәр. Вәли Җаббаров әле үз өенә кайтып, әле авыл Советы урнашкан йортка, әле ванытлыча волость йорты булып торган элекке старшина Муса йортына кергәләп-чыккалап йөрде, йөрде дә арбаларына дүртәр солдат утырткан олаучылар янына килеп сүз башлады:

— Хәерле юлга! Ашыгып, суныр чебеннар шикелле, утның күзәнә барып кермәгез. Анда сөзгә әлбә пешереп куймаганнар. Нунаклар әйдегәнгә карап йөрмәгез, алданрак ычкыну җаен карагыз. Кайтканда туры юл белән кайтыгыз, Кәрәкәшләдән Бәйрәккә Митрој яки Урманай аркылы туры...

Башта чыгып киткән колонна урман эченә кереп югалган иде, а соңыннан киткән колонналарның солдатлары урманга җиткәнчә үк цельна таралып ята башладылар. Урман белән Бәйрәк арасында гына да 6 нәт цель булган иде инде.

Ул елны безнең олы атыбыз һәм әлегә тырмадан башкага җигелгәнә булмаган кырыкмыш табыз бар иде. Олы атны җиткәтеп әтине иртән үк олауга алып чыгып киттеләр.

Мин, әтием кайчан кайтыр, дип, аның өчен кайгырып әрле-бирле йөрөп торганда, ишек алдыбызга, көрт чаккан небен чабаланып, ике солдат килеп керде дә күршенең иске арбасына кырыкмышны җигеп та куйды. Мин сыңар аягыма чабатамны киенергә дә өлгермәдем, арбага чак-чак кына чыгып утырдым; солдатлар тайны күсәк белән кыйный-кыйный авыл уртасына таба чаптырдылар. Анда миннан башка да олаучылар күп иде. Яхшырак атлы кешеләрнең арбасына дүртәр әрҗә патрон төяттеләр, минем арбага өч кенә әрҗә салдылар. Безне шушы килеш сугыш кырына алып барачаклары билгелә булды. Җитмәсә, туплары да бөтенләй көлек төбәндә гөрелдиләр. Аларны мәчет артларына, зират, үләт базы тирәләренә куйганнар икән.

Без барыбыз йөздән артык олау булдық. Авылны чыгып бер километр кадар киткәнчә, безне атлы офицер озата барды. Алар ашыгалар, сүгенәләр, әле атларга, әле кешеләргә нәвеш намчылар белән сыдыралар иде. «Кәрәкәшлә түбәсе» дигән калку урынга җиткәч, атлылар туктап калдылар. Биредән сугыш кыры үч төбәндәгә небен

күренә. Биш мәчет, зират һәм үләт базы тирәсеннән атылган снарядлар күренми генә безнең өстән узалар да Кызыл Армия частьлары сафына барып ярылалар.

Олаучылар шуларны карый-карый үзара сөйләшәләр:

— Безгә борылырга вакыттыр инде...

— Әллә кайчан вакыт!..

Бу сөйләшүләренең төбөндә нәрсә ятканын солдатлар да сизенделәр булса кирәк: «Сөйләшмәскә!» дип кычкыра башладылар.

— Без сөйләшмибез, а аллага гыйбадәт кылабыз, — диде бер олаучы. — Без бит мөселманнар, чукуынмыйчы гына гыйбадәт кылабыз...

Кызыллар ягындагы урман артынан да туплар гөрселдәү ишетелде, аннан безнең якка таба снарядлар улашып килделәр да бик каты чинашып чехлар тезелеп яткан турыда бер-бер артлы ярылдылар, яшен яшнагандәгә кебек утлар гына күренеп калды.

— Безнекеләр дә салам кайтара башладылар, — диде арабыздан бер абзый.

— Сәламнәре минди әле, нәкъ өсләренә туры килде.

— Сукуыр чебеннәр кебек тагын да берәз барсак, үз түбәбезгә дә бирерләр әле...

— Сөйләшмәскә!

Шунда бер олаучы безгә юлның ике ягына дикънат итәргә кушты. Анда җәйге чөлгәдәгә кигәсеннәр кебек пулялар чыелдаша иде. Пулялар каты җиргә килеп бәрелгәч, чыелдап алалар да тагын рикошет ясап күтәрелеп китәләр, чирәм өсте тырма үткән җир кебек сырланып беткән.

— Кызыллар безне кисәтәләр, күрәсез, туры өстебезгә атмыйлар, — диде Гариф абзый.

Арттан алга таба арбадан арбага түбәндәгә сүзләр килеп җитте:

— Алдагыларга әйттегез, «Бәләкәй күпер»гә җиткән дәррәү генә борылып артка чабарга, бер генә әрҗәнә дә ташлап калдырмыйча үз йортыңа алып китәргә. Әүлиялар кушуы...

Ул арада урман артында бер-бер артлы берничә гөрселдәү ишетелде һәм түбәбездә җир селкетеп өч-дүрт снаряд ярылды. Безнең алда — 30—40 кына метр җирдә — кара төтен, тузан күтәрелде.

Безнең атлар, күз ачып йомганчы, артка борылдылар да, куганны да көтеп тормастан, кешнәп-кешнәп чабарга керештеләр.

Якында гына мылтыктан аткан тавышлар колакка керде, пулялар сызгырып очып уздылар...

Мин күчәрне ордыра-ордыра капкадан кергәндә, ати җигеп чыгып киткән арбаның ишек алдында торуын күрүп бик шатландым. Димәк, ати дә исән-сау кайтып җитә алган. Ул да арба тулы йөк белән кайткан. Аның арбасындагы чиләк сымән нәрсәләренә барып капшап карадым; телефон чыбыгы ураган катушкалар инән.

Без ати-әни һәм туганнар белән кар базында очрашып куаныштык.

Атышу тавышлары якынайганнан якыная барды. Пулеметлар безнең бәрәңгә бакчасында гына танылдашалар, а шрапнель снарядлары бөтенләй безнең турда гына ярылалар иде инде. Мин саклык белән генә баздан чыктым да тирә-якка күз салдым. Чигенүче чехларның арбалары белән урам тулган. Безнең бакчаның түбән башында Ислам бабайның өйләре, лапаслары яна. Су буйлап носилка күтәргән кешеләр узып баралар. Көчле «Ура!» тавышлары яңгырый.

Атышу тавышлары төн уртасында гына тынды. Кызыл Армиянең батыр сугышчыларын тизрәк күрәсә илә. Әни хәзинәдә булган яхшырак ашларын пешерә. Ләнин ул төнне безгә керүче булмады.

Иртәгесен мин бик иртә торып урамга чыктым. Урамда йөрерлек та түгел; һәр төрлө хәрби арбалар, кухня, пулемет ише нәрсәләр тулган.

Без Сөләйман исемле калай белән, арт яктан гына чыгып, сугыш булган якка йөгердек. Эрчү елгасы үзәккә буенча бер километр барган арада да дистәдән артык үлгәүдә очраттык. Бу сугышта акларның 170 кешесе үлгән дип сөйләделәр. Булгандыр. Аларны җыеп-җыеп шунда кырга күмделәр. Бодай кичүендә 17 солдат, Олы арчүдә 15 ө, тагын үләт базында күпмәсәдер күмелде.

Кызыллармеецлардан 18 кеше һәлак булган инән. Алар өчен Кәҗә тавы дигән урынга асрын зират ясалды. Бу зират хәзер туганнар каберлегә дип йөртелә.

Ул көнне бөтен авылда чын байрам булды. Авыл кешеләре урамнарغا булдыра алган кадар яхшырак кисенеп чыктылар. Мин кайтып кергәндә, өйдә әтинең туганнары, дуслары сөйләшә-сөйләшә чәй эчәләр иде.

Безнең әтинең энесе Әхмәтша — 12 ел солдатта булган кеше. Ул үзе турында: «Атлы тупчы булып хезмәт иттек», ди торган иде. Әхмәтша абый Кызыл Армия су-гышчыларын мактый:

— Искиткеч баһадирлык бу! Кызылларның бер батальон солдаты чехларның тулы бер дивизиясен, житмәсә Оренбург казаклары пулкын кысырыклап чыгарды бит!

— Ай-һай, бер генә батальон булмагандыр, Әхмәтша абый! — ди Вәкил Насый-ры, берәз икеләнә төшеп.

— Бер генә батальон. Первый Петроградский Рабочий дивизиянең бер батальон солдаты алды Байракәне. Дивизиянең комиссары Галиуллин дигән татар инән. «Байра-каларга рәхмәт, безнең жиңгә алар да бик зур ярдәм иттеләр. Акларны припассыз калдырып бик яхшы эшләделәр», дигән.

Кинәт сакаллы абыйлар пышылдап сөйләшүгә күчәләр.

— Әүлиялар шәп эшләде инде. Вәли үзе авылда ни барын, ни югын барлап, Кәрәкәшлөгә тегермәнгә баручылар артыннан кызыллар штабына хәбәр жиңбереп тор-ган. Вәлигә укытучылар да булышканнар. Дивизия комиссары, авылга керү белән: «Безгә ярлы крестьяннан чыккан бер грамотный кешегезне бирегез», дигәч, Вәли Жәббаров Габделхак Насыйрын күрсәткән. Насыйрны штаб дивизиягә алганнар.

— Алай, алай, бик шәп булган!

Шул көнне кичен йөкләргә яткач, мин әтидән әүлияларның кем булуы турында сораштым. Әти башта әйтергә теләмәде.

— Син әле балакәй, үскәч белерсең! — диде.

Ләкин мин һаман белергә теләп сагызлангач:

— Вәли — кеше исеме, бер Вәли дигән сүз. Әүлия булса, күп Вәлилар дигән сүз була. Аларның барысы да Вәли исемле булуы да шарт түгел. Вәли Жәббаров һәм аның иптәшләрен барын бергә әүлиялар дип йөрәбез, — дип аңлатып бирде.

Алтымыш олау патрон вакыйгасы

Алтымыш олау патрон вакыйгасы Байракә тарихына күңелле бер сәхифә булып ке-реп калды. Ул турыда кешеләр ун еллар буенча сөйләделәр һәм хәзер дә иснә төшәреп ала торалар.

Байракә авылынан акларны куып чыгарган Кызыл Армия частьлары шул көнне үк дошман артыннан куа киттеләр. Көн буенча Бөгелмә ягыннан обозлар, олаулар агы-лып торды. Ләкин берничә көн үтүгә, көтелмәгән хәл туды: ашыгыч тревога булды да авылдагы барлык кызыллармеецлар Бөгелмә ягына таба чыгып киттеләр. Әле яңа гына эшкә тотынган Авыл Советы хәрби йөкләргә Бөгелмә ягына озатырга йөздән артык крестьянны мобилизацияләде. «Кызыл Армиягә чигенергә приказ булган», дигән хәбәр таралды. Авылның активлары, карт солдатлар бу чигенүнең жиңеләп чигенү түгелле-ге, мондый хәлнең жиңүчеләр өчен дә табигый булуы турында аңлаттылар.

Продуктлар төгәл соңгы олауларның авылдан чыгып китүенә 1—2 сәгать үтүгә, икенче баштан аклар килеп керделәр һәм квартираларга таралдылар. Авылның Бөгел-мәгә чыгып китә торган урам башларына дөзөрлар куйдылар.

Көн кичегеп китә иде. Байракәдән Бөгелмәгә бара торган олы юл буйлап карван бара. Йөкләр абыр. Күп кешеләр арба яныннан жәлү атлыйлар. Менә зур карван ти-мер юл сызыгын кисеп үтте. Тагын жиде-сигез километр баргач, Чирково дигән зур рус авылы бар. Бу як кешеләре аны гадиләштереп Чиркәү дип менә йөриләр.

Йөздән артык олауны бары бер генә кызыллармеец озата бара. Ул олауларның әле теге башына, әле бу башына килә. Кешеләрне юата:

— Тагын жиде чакрым баргач, бер авыл булыр, шунда йөкләрегезне бушатып кайтып китәрсез.

— Ә төнлә кайтканда аклар очраса?

Чирково авылына таба тагын берме, икеме километр баруга, ике атлы кызыллармеец карванга каршы чаптырып килеп житте. Эшнәк ашыгыч һәм хәвефле икәнән барын тишкеләргә йөдрәк сыярлык булып, ухылдап торучы атлар ук аңлатып тора иде.

Килүчеләр карванны бер генә минутка тунтаттылар да озата баручы кызылармеец белән шыпырт кына сөйләшеп алдылар. Аннан соң карванны урап чыктылар. Аларның өчесенәң дә күзләре бер олауга — иң шәп атлы Фархетдин Шиһабына төкәлдә. Аны юлдан чыгардылар да йөгән бушаттырдылар. Карван кузгалып китте. Кешеләрдән аерылуына алтырап калган Шиһапка кызылармеецларның берсе кечкенә пакет тотырды һәм әйтте:

— Ма, бер минут торма, Байракага чап! Авылга кайту белән шушы пакетны Вәли Жәббаровка бир! Беләсәңме, советский старшина Вәли Жәббаровны?

— Беләм, ул бездән ерак түгел, — диде Шиһап.

— Өендә булмаса, канторага илтеп тапшыр. Онытма! Жәббаровның үзенә генә. Кеше күрмәгәндә генә. Пакет аклар кулына эләгә күрмәсен!

Кызылармеецлар Шиһаптан үз сүзләрен кабатлаттылар да атларына атланып карван артынан чаптылар. Шиһапның җитез атына чыбырны күрсәтеп торуның кирәге булмады...

Көн буена төньяктан кара болытлар нуып торган көчле җил кичкә таба берәз басыла төште. Авыл өстенә, кырларга, тау башларына төннең кара юрганы ябылды.

Тышкы тәрәзә капначларын япкан, эчкә яктан палас, чикмән ише нәрсәләр бер-калган дүрт тәрәзәлә өйдә сәке өстендә лампа дисәң лампа түгел, шәм дисәң шәм түгел бернәрсә тычкан утыдай гына яктысын таратып утыра.

Авыл активлары шушы ут яктысына Вәли Жәббаров боерыкларын тыңларга җыйелганнар. Ярты сәгать вакыт эчендә авыл Советы членнарыннан Әхмәт Мирсәетә, Типан Гарифы, Ташчы Гыйлай, Хәбиб Шәвәлиә, Мәслимә Әхмәтә, Титарай Нигъмәтҗаны, Самат, күзлекле Вәлиәхмәт һәм башка бик күпләргә Вәли Жәббаров:

— Авылыбызга тагын аклар керде бит, туганнар! — дип хәлне аңлатты. — Дәрәс, бу җиңеләп чигенү түгел. Шулай да революциянең язмышы хәл ителә торган айлarda яшибез. Революция безгә бик кыйммәт ул. Без, Байрака крестьянлары гына да, дүрт мең дисәтинадән артык алпавытлар җирен бүлеп алдык. Алпавытлардан алынган 300 баш ат фәкыйрьләргә өләшәнде. Әгәр дә аклар җиңә калса, бездән үч алачаклар. Шундый көннәрнең кабатлануын теләмәсәң, штаб дивизиянең минем аркылы сөзгә тапшырган поручениесен вәждән, намус белән үтәргә кирәк...

Авылга чехларның бер ротасы килеп Мәдьяр очына урнашты. Ирәгә алар бер полкка җитәчәк. Полк штабы Мәсгут мулла йортында булачак.

Бәла анда гына түгел. Төп нәрсә шунда: авылда кызылларның 60 олау патроннары һәм башка припаслары калган. Шуларны төяп Чирково авылына илтеп кайтырга кирәк. Мәнә вәт эш шунда. Алтымыш олауны табуы кыен түгел, аның чаклы гына безнең белән Николай төрмәсендә утырып чыккан кешеләрдә дә бар. Совет власте арнасында атлы булган 300 фәкыйрь крестьян арасынан 60 кына кеше табылып. Эш — секретны нык саклауда, сизгерлектә, үткенлектә, уяулыкта... Ярты сәгать эчендә 60—70 олау Фатыйх мулла мәчете янына шыпырт кына килеп җитсен! Арба шыгырдавы, тагармач тавышы булмасын, күчәрләргә дегет булмаса, сары май булса да сыларга кирәк...

Активистлар тиешле күрсәтмәләрне алып чыгып китүгә, ишәктән озын буйлы, кара кашлы һәм кара мыеклы тешсез Закир килеп керде. Тимерче Вәли аның белән бөтенләй яшерен тавыш белән генә сөйләште, үзә вакыт-вакыт ишәк янына, мич артына таба карангалап алды:

— Закир энем, сиңа аерым йомыш кушарга туры килә. Син төрек фронтында булган кеше. Синең турыда «Көн саен бер рота төрек солдатын пленга алып кайта торган булган», дип сөйләләр. Алтын крестларны сиңа юкка гына бирмәгәннәрдер?

— Арттыралар, Вәли абзый. Алай ук түгел. Мин үгетләп үз ягыбызга алып чыккан төрек солдатларының җыенысы бер рота була да торгандыр. Мин бит аларның окопларына барып йөри идем. Моңар минем төрек теле белүем файда итте.

— Без сине гаепләргә җыенмыйбыз, — диде Вәли Жәббаров. — Син патша армиясендә батырлык күрсәткән кебек Совет власте өчен тагын да зуррак егетлекләр күрсәтәрсен. Прядком буенча зур эшләр башкардың. Ул чагында сине Бегелмәдә

Гашек та бик мактады. Ә мена бүген тагын да зуррак гайрат сорый торган эш алга килеп басты бит.

— Нинди эш, Вәли абзый? Мин үзөбезнең очтан 12 олау жиктердем.

— Мена шул олаулар белән барыбыз да тимер божра эчендә бит әле. Тимер божраны езеп ташларга кирәк. Урам башларында чехларның каравыллары бар бит!

— Үзем генәме?..

— Кирәк булса бер-ике иптәш ал. Кемнәрне аласың? Тик тавышсыз гына...

— Ул надаресен яхшы беләм...

— Иптәшкә Миршәриф барыр...

— Юн. Аның белән булмый. Ул хәзер олыгайган. Монда жиңелрәк кеше кирәк. Карим Хафизов белән китәм.

— Бир кулыңны! Әмма озакламагыз. Каравылларны алыштырырга килүләре бар. Эшнең үтөлүен шунда ук әйтерсез. Без Фатыйх мулла мәчете янында булырбыз...

* * *

Төн үтә караңгы булуга карамастан, кешеләр бер-берләрен таныйлар: «Бу син-ме?» дип пышылдашулар сирәк ишетелә.

Мәчет артындагы утынлыкка эрдәнәлөп өелгән эржәләр өеме кырыктан артын олауга төялеп бетте. Кешеләр иркен сулыш алдылар. Кемдер чакма чагып ут көйрәтте. Якин тирәгә самасадның тынга кадала торган авыр исе таралып өлгерде.

— Эш бетте. Тагын кемне кәтәбез? — дип пышылдады берәү.

— Вәли абзый белән Габтелгали, Харис абзыйлар килеп жиктимпәр бит әле. Алар авыл уртасындагы нәжунный амбардан снарядлар төптә калдылар. Анда эшләр жиңел түгел.

— Әле олаулар тагын да буламыни?

— Тагын егермеләп олау.

Шулай сөйләшеп торган арада, Вәли Жаббаров белән Харис та килеп жикте. Озак та үтмәде, авыр йөклә егерме ат-арба да килеп тунтады.

— Вәли абзый, тагын нәрсә кәтәбез, ашыгырга иде, — дип куйды берәү.

— Сабыр, сабыр! Монда ашыга торган урын түгел...

— Вәли абзый, тыкрык башында сине бер кеше чаныра. Тавышыңнан танымарым.

Вәли Жаббаров жил-жил атлап тыкрык башына юнәлде.

— Кем?

— Төшсез...

— Ничек, булдымы?

— Каравылларны йоклаттык. Бөгелмәгә хәзергә теләсә кайсы урамнан китәргә була.

Жаббаров тагын олаучылар янына килде:

— Кузгалдык!

Олаулар бере артыннан бере юлга төштөләр.

— Хәерле юл, — дип озатып калды аларны Жаббаров, — үз жаагызны үзегез карарсыз, алдан дүртенчә олауда, арттан бишенчедә корулы таяклар бар. Барысы — унсигез. Чирковога барып жиктәч, урамның бу башыннан еченчә йортка тунталырсыз. Ак нәжәлгә йорт булыр. Штаб кешеләренә сәлам диярсез...

* * *

Иртәгесен берәз яңгыр сибәләп китте. Тузан басылды. Урамнар саргаеп коелган агач яфраклары, нәз йоннары белән чуарланып калганнар. Азылда хәрәкәт тунталды. Бары тик атлы офицерларның чабып узып киткәләүләрен, Бөгелмә ягынан анда-санда олаудан кайтучыларның арба шалтырауларын искә алмаганда, тынлыкны бозучы тавышлар ишетелми.

Вәли Жаббаров иртән иртүк өлөстә йортына килде. Ул бүген гадәтгәчә түгел. Өстендә — һайбат камалы тун, башына кырпулы бүрек кигән. Бу кыяфәтә белән ул авылның зур байларына охшаган.

Вәли Җаббаров үз янына элеккеге авыл старосталарын чакыртты. Патша заманында староста булып торган Шапи Исмағыйле, Гадәкә Исмағыйле, Озын Фәтхулла һәм Вакытлы хөкүмәт чорында староста булып алган Төмән Гарифы белән Самат көт-термәделәр, бик тиз килеп җиттеләр. Алар социаль чыгышлары белән урта хәллә, хәтта ярлы крестьяннар булганлыктан, Вәли Җаббаровны чит күрмиләр һәм аннан берәз шүрли дә төшәләр иде.

Җаббаров аларны эш белән таныштырды. Алай-болай тикшеренүләр булса, ничек җавап бирергә икәнлеген төшендерде.

Көндөзгә аш вакыты җитәрәк, камалы тун кигән Җаббаров, ике старостаны ияр-теп, чехларның полк штабына юнәлдә. Ул начальствога якты йөз күрсәтте һәм хәтта аларны табрикләп тә алды. Вәли үзен электегечә учредительначы итеп танытты, большевиклардан «зарланды».

Җаббаров көндөзгә ашка соңгарып кайтты. Тиз-тиз генә капкалап алгач, гадәтә буенча, берәз черем итеп алыым, дип сәкегә яткан иде, ике солдат кереп аны штабна чакырдылар. Вәли акрын гына, камалы тун белән кырпулы бүрәккә киеп, чыгып кит-те. Шишнәң яхшыга түгеллеген ул сизенде: юкка гына конвой белән килеп алмасылар...

Сизенүе дәрәс булып чыкты, штабта аны, чехларның дүрт солдатын үтереп, Кызыл Армиягә алтмыш олау патрон озатуда гаепләделәр. Җаббаров кичә караңгы төшкәндә генә кызылларның ике солдаты килен олаулар саравын, авылга чехлар килгәннен бел-мәгәнлектән, десантниклар аркылы олауга кешеләр тупларга кушуын, йөкләргә төялгән әрҗәләр эчендә нәрсәләр булганны үзенәң һич тә белмәвен сөйләп бирде.

Сорау алучы озын офицер чыраен бозып түбән карады һәм ишек төбөндәге солдат-ка карап:

— Күрше булмадәге крестьяннарны кертәгез! — дип боерды.

Өсләренә тун, аякларына чабата кигән ике кешенә алып керделәр. Аларның берсе зур сакаллы, өлкән яшьтәгесә Зариф Мөзминне дигән кеше иде. Элек-электән ярлы булып та, умарталары үрчү аркасында, революция алдыннан гына хәлләләнә төшкән крестьян. Икенчесе — бөтенләй ярлы кеше. Алар Чирководан кайтышлы, Нәранәшле-дәге туганнарына кереп кунганнар да иртән соңга калып кайтканнар һәм чехларның тикшерүчеләренә эләнкәннәр. Штабта кыса торгач, алардан төнге вакыйгаларны сөй-латкәннәр икән.

— Сөзгә ящиклар төяткән Вәли Җаббаров шушымы? — дип сорады офицер, кре-стьяннарга карап.

Тегеләр оялган сыман башларын иделәр, аннары:

— Да! — дип әйтеп куйдылар.

— Безнең приговор кыска булыр, үзеңне яклап берәр сүз әйтә аласыңмы? — дип сорады офицер Вәли Җаббаровтан.

Вәли Җаббаров үзен 58 яшьлек бай крестьян дип атады. Ике хатын белән торган өчен большевиклар тарафыннан «сүгелүен» әйтте. Моннан берничә ай элек Народная армияга шушы авыл яшьләреннән 184 егетне еештырып җибәрүен, авылга чехлар килгәннен белмәгәнлектән, кичә олаулар җиктерүдә үзен бөтенләй гаепсез санавын бел-дерде.

— Белабез без сезнең авыл кешеләренең Народная армиядә ничек хезмәт иткән-нәрен! Кулларына корал элгү белән Самарада ук бунт күтәргәннәр дә кызыллар ягы-на чыкканнар.

Вәли Җаббаров авыз эченнән «Бәракалла» дип куйды. Аны ишеткән офицер:

— Нәрсә, нәрсә? — дип сорады.

— Это не мощно, — диде Җаббаров, русча белмәгәнә салышып. Аны ишек алдына алып чыктылар. Анда Вәлинең якыннарыннан Вәлит Нәбие дигән кеше җигүлә эт янында басып тора иде.

— Сине дә алып килделәрме? — дип сорады Вәли.

— Юк. Мине Төмән Гарифы олаучы итеп җибәрде. «Берәр ярдәмәң тимәсә», диде.

— Капка арьягында кешеләр юкмы?

— Картлар байтак бар.

— Әйт әле, минем өйдә кия торган бишмәтне китерсеннәр, кесәләргә шүрлектәге шырпы капларын салсыннар.

Нәби, урам ягына чыгып, Валинең йомышларын тапшырып керде. Аны каравыл-лап торучы солдатлар артык кырыс булып чыкмадылар. Тышка йөреп килергә дә рөхсәт иттеләр. Аннары арбага утырып торырга үзләре куштылар.

Күп тә үтмәде, капканы кысып кына ачып, Валинең кыршылган бишмәтен суздылар. Җаббаров камалы тунны салды да Нәбига сузды:

— Бу аманәтне хуҗасына тапшыр, тегүче Шәйхелнене, кунанка барганда киеп торырга дип алган идем. Туңыбрак та торасың, киеп җибәр булмаса...

Нәби камалы тунны киеп алгач, Вали аңа кырпулы бүрекне дә кидерде, үзе Нәби-нең малахаен алып киде дә:

— Чиләгенә күрә капкачы булсын! — дип көлемсерәп куйды.

Берәздән бер офицер, бер солдат ияртеп, штаб начальнигы ишек төбенә чыгып басты һәм, кулындагы язуны офицерга тоттырып, нәрсәләрдер мыгырдап алды.

Офицер һәм солдат арбага менеп утырдылар. Вәлине уртага алып, дилбегә тоттырдылар. Капнадан чыгу белән, ат юыртып китеп барды. Капка төбәндәгеләрдән кемдер:

— Вәли, бәхил бул! — дип кычкырып калды.

Старосталар алдан җиктереп куелган бер ат-арбаны алар артыннан чыгарып җи-бәрделәр. Солдат, асыл башына җитәрәк, бер крестьян йортына кереп, тимер көрәк алып чыкты.

Кояш баеп килгәндә, Җаббаровны күзәтә барган кеше коточкыч хәбәр алып кайтты:

— Солдатлар Вәли абзыйны урман юлы белән эчкә алып кереп киттеләр. Берәздән мылтык шартлаган тавыш ишетелде. Солдатлар урманнан үзләре генә чыктылар...

(Ахыры бар)

XIX гасырда җыелган мәзәкләрдән

Азия халыклары институтының Ленинград бүлгесендә татар әдәбиятына, культурасына тарихи хәл-хәлдә килгән бу истәткәләр арасында әдип-ләребезнең доноры билгесез әдәби әсәрләре, хатлар, хатлар, һәм 3 жигити үрнәкләре очрый. Күптан түгел Ленинградта булганда, мин XIX гасырдан калган бер кулъязманы китәп белән таптым. Шуңа китәпнең 73 б—78 б битлә-рендә 38 мәзәк урнаштырылган. Сөн янында күп булачаклар да, алар аңла-шлы сөбә телдә янәшләре, бигрәк та мораль һәм социаль юнәлешләре белән мәтибәргә аңкалар. Шуңа мәзәкләрнең берчигасем укучыларга тәкъдим итәбез.

М. ГОСМАНОВ

1

Бер юлаучы бер йортна кунан булып кермеш. Йорт ияләре инмән илән суган ашап утыралар инән. Бу юлаучы да табынга утырмыш. Юлаучы:

— Кайда, ит-май нитерсана, балдан да хәбәрәң булсын, — димеш.

Йорт хуҗасы:

— Мәнә инмән, мәнә суган, хәлдән дә хәбәрәң булсын! — димеш.

2

Догалың сатучы бер фәһыйры:

— Кем дә нем ошбу догалыңны үз янында тотса, бик бай буладыр. аласана, бай абзый!

— Алып идем, ләкин үзеңнә кызганамын: үзең бик фәһыйры инәнсең, әүвәл үзең бай бул, андан соң безгә бирерсең...

3

Бер бин саран бай бар инән, мәңгеләрдә бер туктамый сөйләп мәнә утыра инән: шуңа бер шаян кеше мәңгеләстә:

— Әфәндем, синең аңчаларың авызыңда булып, телең несәңдә булса, бигрәк маңгыкул булачак инән, — димеш.

4

Бер дивана төн уртасында урамга чыгып әтәч булып кычкырмаш.

— Ни өчен кычкырасың? — димешләр.

— Ирәтә бик файдалы бер эш кылсам бар, тизрәк таң атсын өчен кычкырам, — димеш.

Партия и Стиль

Ә. Тажетдинов

КПССНЫҢ XXIII СЪЕЗДЫ ҺӘМ КУЛЬТУРА ТӨЗЕЛЕШЕ МӘСЪАЛӘЛӘРЕ

КПСС ның XXIII съезды идеяләре һәм карарлары миллионнарның эшен һәм омытышын айдәүче программа булып әверелде. Съезд партия һәм халыкка коммунистик төзөлештә яңа перспективалар ачты. Анда Совет халкының КПСС программасында күрсәтелгән иң әһәмиятле нәтижеләре үзенең чагылышын тапты.

КПССның XXIII съездында оештыру һәм идея-тәрбия эшләре буенча ленинчыл принцип тагы да үстерелде, киңәйтелде. Бу аңлашыла да. Партиябез массалар арасында идеологик эшчәнлекне көчәйтү мәсәләләренә данни рәвештә беренче чиратта әһәмият юнәтте. Чөнки халык хужалыгын үстерү һәм халыкның материал тормыш хәлләрен яхшырту буенча күрелгән чараларны тормышка ашыру иң элек барлык совет кешеләренен аңлы рәвештә бу эшләрдә катнашуына бәйле. Массаларның аң дәрәжәсе үскән сәен, илебездә коммунистик төзөлеш бурычлары уңышлырак үтәлә барачак. Коммунистик карашны үстермә, хезмәт дисциплинасын ыгытмый, социалистик милеккә сак мөнәсәбәтне көчәйтми торып, хезмәт житештерүчәнлеген үстерү дә, халыкның материал һәм рухи талапларын максималь тәмин итү дә мөмкин түгел. Хәзерге этапта идеологик тәрбия мәсәләләренен әһәмияте тагын шунда: коммунизмга күчү дөньяга, әйләнә-тирәгә фәһим карашлы, югары культуралы, мораль саф, физик яктан камил кешеләрне формалаштыруны талап итә.

Дөньяга фәһим караш, коммунистик мораль мәсәләләрен безнең партиябез интернациональ тәрбия эшләре белән тыгыз бәйләнештә алып бара. Күп милләтле совет халыклары арасында дуслыкны, бердәмлекне ыгыту тугандаш социалистик илләр халыклары, бөтен дөнья коммунистик партия-

ләре һәм хезмәт ияләре белән бәйләнешне үстерү — КПССның иң әһәмиятле бурычы булып тора. Съездда илебездән экономик һәм культура үсеше проблемаларын хәл иткәндә, ленинчыл милли политиканы тормышка ашыру, барлык совет кешеләрен пролетар интернационализм идеяләре рухында, СССР халыклары туганлыгына һәм дуслыгына тугрылык рухында тәрбияләүгә зур игътибар юнәлтү кирәклегә турында әйтелде.

Безнең көннәрдә коммунистик тәрбия мәсәләләре тагын шуна зур әһәмияткә ия: безгә әле озак вакытлар империализмның идеологик диверсиясенә каршы көрәш алып барырга туры киләчәк. Нәкъ менә шуна күрә дә съездда хезмәт ияләрен, беренче чиратта, яшьләрне идея ягынан чыныктыру, аларда югары сыйфый аңлык, коммунизм, коммунистлар партиясе идеяләренә тирән бирелгәнлек рухында тәрбияләү эшләрен яхшырту кирәклегә басым ясап әйтелде. Шулай итеп идеология эшенен коммунизм өчен көрәшкән беренче сафына күелүни тормышыбыз, чынбарлыгыбыз үзе талап итә. Кинь колчан белән коммунизм төзү чорында идеология өлкәсендәге бу төп мәсәләләр яңа культура формалашу процессында да әчтәлеген тәшкил итә. КПССның XXIII съезды культура төзөлешен буенча барлык бурычлар комплексын билгеләде һәм аларны гамәлгә ашыру юлларын күрсәттә. Аларның иң әһәмиятлеләре: халык мәгарифен барлык формаларын үстерү, һәрьяклап фәһим-техник прогресс, социалистик реализм әдәбияты һәм сәнгатьнең чәчәк атуы, культура-агарту эшләрен камилләштерү.

Культура төзөлешен тагы да киңәйтү төп максатка — коммунизмга бару юлындагы иң әһәмиятле бурычларның берсе. Бу

бурычыны хәл итү үзә дә коммунистик төзөлештә төп максатларын берсә булып тора.

Хәзерге вакытта дөньяда культура төзөлешенчә колланы, фәнни-тикшеренү эшләренчә масштабы, культура-агарту учреждениеләренчә саны, халык мәгарифенчә үсеше, китаплар, газета һәм журналлар чыгаруынчә, белгечләр әзерләүенчә, халык художество ижатының күләме буенча Советлар Союзы белән бер генә ил дә тигеңләшә алмый.

«Барлык совет милли республикалары, туганнарча ярдәмләшүгә, беренчә чиратта, бөек рус халкының ярдәменә таянып, үзләрендә хәзерге заман промшлыниостен, эшчеләр сыйныфының һәм интеллигенцияның милли кадрларын тудырыдылар, формасы белән милли, эчтәлегә белән социалистик культураны үстерделәр». (КПСС программасы.)

Безнең республикада халык мәгарифен үстерү буенча Совет власте елларында зур эш башкарылды. Сонгы егерме ел эчендә халыкка белем бирү аеруча тека күтөрелде. 1939 елда республикада югары белемгә кеше мен кешегә дүрт туры килсә, 1959 елда ундүрткә үстә, тулы булмаган югары һәм урта белемдәләр: 1939 елда 1000 кешегә — 61, 1959 елда — 238 кеше булды.

Хәзер бездә 3352 гомуми белем бирү мәктәпләре бар. Аларда 612 мен укучы белем ала, 660 озайтылган көн мәктәпләре һәм группалары эшләп килә. Белем бирүенчә һәм балаларның тәрбияләүенчә сыйфаты елдан-ел яхшыра.

СССР халыкларының социализм шартларында яшә буынны үз туган телләрендә укытырга мөмкинлек алулары зур аһамияткә ия. Узган уку елында 1475 татар мәктәбендә 170 мен укучы белем алды. Республикада яшәүче мари, мордва, чуваш, удмурт балалары да үз туган телләрендә укыйлар. Барлык мәктәпләрдә туган тел белән рәттән ирекле рәвештә рус теле дә укытыла. Бу гаять зур аһамияткә ия, чөнки, КПСС программасында күрсәтелгәнчә, милләтләр ара аңлашу чарасы булып әверелгән рус теле узара тәкърибә — уртакташуга, һәр милләткә СССР халыкларының культура казанышлары дәрәжәсенә ирешергә һәм дөнья культурасына үтәп керергә юл ача.

Кичкә һәм чиган торып уку да киләчәк алды. Һәр елны кичкә эчкә һәм аңыл яшләрә мәктәпләрендә 53 мен кеше укый. Хәзер шәһәр һәм аңыл кешеләренчә белем дәрәжәләре бер үк диярлек.

1958 елда безнең илдә мәктәп яшендәгә балалар өчен мәжбүри ситезсезлык белем алу кертелде. Хәзер инде хезмәт ияләренчә килә массасын бу казаныш кына каногатләрдерин, Шуна күрә яңа бишьеллык планда нигездә гомуми тулы урта белем алуга күчүче торышка ашыру, урта мәктәпләренчә эшен нык кына ашырту күзгә тотыла. Мәктәпләр алдына ныкмы белем бирү, яшә буында хезмәткә махсусбат, коммунизм төзүчеләренчә мораль коллексы тәлипләренчә хас сыйфатлар тәрбияләү бурычы куела.

Яңа бишьеллыкта шулай ук профессиональ-техник белем бирүне үстерүгә нык игътибар юнәлтелә. Бишьеллык ахырына профессиональ-техник училищеларда укучылар санын елга 1,7—1,8 миллион кешегә житкөрү күз алдында тотыла.

Татарстанда 25 ел эчендә промшлыниость, төзөлеш, транспорт, аңыл хужалыгы һәм халык хужалыгының бүтән тармаклары буенча уңнарча һәм йөзләргә мен квалификацияле эшчеләр әзерләнде. Хәзерге вакытта 72 уку йортында утыз менгә якын кеше һөнәргә өйрәнә. Яңа бишьеллыкта республикабызда профессиональ-техник училищелар халык хужалыгы өчен 120 менгә якын квалификацияле эшчеләр әзерләгәч. Моннан өчен өстәмә 16 яңа училище ачу күзгә тотыла.

Бездә югары һәм махсус урта белем алу да киләчәк алды. Революциягә кадәр Татарстанда 3 югары, 9 махсус урта уку йортлары булса, хәзер 11 югары уку йортында 55 мен, 45 махсус урта уку йортында 35 мен кеше белем ала. Югары уку йортларында укучылар саны революциягә кадәргә белән чагыштырганда, 15 тапкыр, техникумларда һәм махсус урта мәктәпләрдә укучылар 20 тапкыр артты. Аларда инженерлар һәм арылар, агрономнар һәм зоотехниклар, укытучылар һәм артистлар, музыкантлар һәм культура-агарту работниклары әзерләнә. Узган жылда ел эчендә республика югары һәм урта уку йортларын 75 300 белгеч тамамлады. Алар Советлар Союзының төрле почмакларында эшләнәр, 1000 кешегә туры килә торган студентлар саны буенча Татарстан Төркия, Пакистан, Иранга тыла түгел, Англия, Франция һәм Швейцария кебек көнбатыш Европа илләренчә дә узып китте.

КПССның XXIII съезды югары уку йортлары һәм техникумнар алдына белгечләрнең әзерләп дәрәжәләрен арттыру, аларны дөньяга марасистик-ленинчил караш, тирән теоретик һәм практик белемнар белән юраландыру бурычларын куды.

Фәнни-тикшеренү эшләре да киләчәк ала бара. Революциягә кадәр Казанда бары тик ике фәнни учреждение (Энгельсгардт исемдәгә астрономия обсерваториясе һәм геофизик обсерватория) булса, хәзер алар алтымышка өскен. Республикада 5 меңнан артык фәнни-педагогик работниклар, шулар исебеннән 78 фәннар докторы, 1400 фәннар кандидаты эшли. Академиклар А. Е. Арбузов, Б. А. Арбузов, СССР Фәннар Академиясенен член-корреспонденты А. Н. Пудовик, фән докторлары Г. Х. Камай, Л. М. Митропольский, Е. И. Тихвинский, М. Т. Нужиң, Х. М. Мөштәри, У. С. Салихов, Н. Г. Валидов, Г. Г. Тумашев, М. И. Абрахманов, Х. У. Усманов һ. б. ларның хезмәтләре совет фәннә үстерүгә зур өлеш керткәлар.

Киләчәк заман техникасының нигезе булгач күп кенә фәнни юнәлешләр буенча Татарстан Советлар Союзында алдынгы урынларынчә берсен алып тора. Мондый юнәлешләргә фосфор-органик кушылмалар, радиоспектроскопия, метеор агымларының

кире кайткан радио дулкыннарын файдалануга ыңгизлэнгән радиоэлементен яңа төрләрә буенча тикшеренүләр һ. б. лар керә.

Халыкның рухи тормышында әдәбият һәм сәнгать зур урын били. Совет әдәбияты һәм сәнгать хезмәт ияләрен коммунистик рухта тәрбияләүдә партиябезнен зур булышчысы булып тора. Соңгы елларда бездә коммунистик төзелеш пафосы, Ватаныбызның иңилеге һәм чәчәк атуы турында кайгыртучанлык белән сугарылган күп кенә талантлы әсәрләр тудырылды.

Язучыларыбызның, композиторларыбызның, художникларыбызның, артистларыбызның бөтен эшчәнлеге, КПСС программасы күрсәткән юнәлештә, халкыбыз алдындагы максатлар һәм ул тормышка ашыра торган бурычлар белән тыгыз бәйләнештә алып барыла. КПССның XXII һәм XXIII съездалары арасындагы вакыт язучылар һәм сәнгать кешеләренә ижади активлыгы һәм художество осталыгының тагын да үсүе белән характерлы. Художество ижатының жанр арсеналы да, тематик диапазоны да киңәйде, төрлеләнде. Татар социалистик культурасының СССРдагы бүтән халыклар култугалары белән якынаю һәм үзара йогынтысы процессы тирәнәя, аның интернациональ нигезе ныгып бара.

XXII съездан соң үткән вакыт эчендә Татарстан язучылары барлыгы 380 китәп, шулар исебинән социалистик жәмгыять кешеләрен рухи йөзән һәм характерын төрлө яклап ачкан 16 роман тудырдылар. Бу Татарстан хезмәт ияләре культурасының моңа кадәр булмаган дәрәжәдә чәчәк атуын күрсәтә торган зур казаныш.

Хәзерге Татарстан язучылары оешмасы 110 СССР язучылары союзы членнарын берләштерә, 120 яшь һәм башлан язучы белән эш алып бара. Композиторлар союзында 31 кеше. Художниклар союзында — 28 член һәм 23 членлыкка кандидат. Художество фонды 200 дән артык рәсем осталарын берләштерә. Республикабыз театрларында 500 гә якын сәхнә осталары эшли.

Безнең ижади оешмаларыбыз әдәбиятта һәм сәнгатьтә партиялелек һәм халыкчанлык турында ленинлык принципларга тугрыклык. Соңгы елларда басылып чыккан әсәрләргә хәзерге заман темасын тирәнрәк аңлау, Совет жәмгыятеңең экономик тормышы һәм социаль структурасындагы, культура үсешендәге үзгәрешләргә дөрөс итеп сурәтләү хас. М. Әмирнен «Саф күңел», Г. Әисәләмовның «Ак чәчәкләр», «Мәңгелек кеше», Ф. Хөснинең «Утызчы ел», А. Расихның «Язгы авазлар», «Ике буйдак» әсәрләре — әдәби тормышыбызның шактый зур әһәмиятле күренеше.

Композиторларыбыз татар совет музыкасын яңа, үзенчәлекле әсәрләр белән багыйшлар. Н. Жигановның «Алтынчәч», «Жәлил», Х. Вәлиуллинның «Самат», Ж. Фәйзиен «Ташырылмаган хатлар» опералары, Ф. Яруллинның «Шүрәле», А. Ключаревның «Гай акыяте», З. Хәбибуллинның «Раушан» балетлары Татарстанда гына түгел, аннан читтә дә зур популярлык казандылар.

М. Мозафаров, А. Вәлиуллин, А. Леман, А. Монасыпов, Б. Мулюков, А. Луппов һ. б. ижат иткән симфоник әсәрләр концертларда еш яңгырып. Музыканың бу катлаулы жанрын үзләштерү милли музыкаль сәнгатьнең үсешендә әһәмиятле күренеш булып тора.

Сыңлы сәнгатебезгә дә жигди ижади эләнүләр хас. Алар соңгы елларда республикабыз эшчеләрен, колхозчыларының, интеллигенциясенең героик хезмәтен, эчкә дөньясын һәм омытышын сурәтләп шактый полотнолар ижат иттеләр. Хәзерге вакытта рәсем осталары Совет властының 50 еллыгы уңае белән «Зур Идел», «Совет Россиясе» күргәзмәләренә катнашу өчен жигди әсәрләр өстендә эшлиләр. Шунысы күңелле: коллектив эшендә төп тенденция замандашыбыз образын гәүдәләндерүгә, Совет власте елларында барлыкка килгән үзгәрешләргә сурәтләүгә, туган ягыбызның байлыгын тасвирлауга юнәлдерелгән.

Хәзер, мөгаен, үзенең ижатында нефтьчеләрбезнең хезмәттәге батырлыгына, «кара алтын» чыга торган яклардагы чиксез байлыкларын гәүдәләндерүгә мөрәҗәгәт итмәгән художник юктыр. Бу өлкәдә бигрәк та Н. Кузнецов, В. Куделькин, С. Лывин, М. Усманов, Х. Хөйдәров һ. б. лар тырышып эшлиләр. Бөек Ватан сугышында совет халкының батырлыгын мәңгеләштерү өлкәсендә эшләүче художникларның эше дә мактауга лаеклы. Күренекле художникларыбыздан Х. Якуповның бу пландагы эшләре әеруча әһәмиятле.

Художникларыбыз ижатында революция темасы да зур урын алып тора. Бу теманы гәүдәләндерүдә А. Фаттахов әеруча актив эшли. Ул «Татар авылында Октябрь революциясенең беренче еллары», «В. И. Ульяновның Казанга килүе» һ. б. картиналар яза. Е. Киселева 1905 елгы революцион сәхифәләрен, Октябрь революциясә вакыйгаларын гәүдәләндерү өстендә уңышлы эш алып бара. «Аврора залпы», «Потемкинчылар» һ. б.)

Әле төгәлләп житмәгән хезмәтләргә бая бирергә иртәрәк, чөнки фикерне полотнода гәүдәләнгән образ итү өчен бик күп эшләргә кирәк. Ләкин шулай да Татарстан художникларының киренке ижат омытышларын уңай яктан әйтеп үтәргә тулы нигез бар. Партиябезнен совет сәнгатеңә, һәр художникның ижатына рухландыргыч тәсире нәтиҗәләре аларның әсәрләрендә торган саен ачыграк күренә.

Театрларыбыз да хезмәт ияләрен идея-политик һәм эстетик тәрбияләү буенча нәтиҗәле эш алып баралар. Узган ел республикабызның 9 театры хезмәт ияләренә 5416 спектакль, концерт күрсәтте, ижади кичәләр һ. б. чаралар үткәрдә. Театрларыбыз постановкаларын 1775,4 мең тамашчы (шуларның 499,3 меңе авыл хезмәт ияләре) карады.

Безнең илебездә әдәбият һәм сәнгать работникларына ижади эшчәнлек өчен бөтен мөмкинлекләр тудырылган. Иң яхшы әсәрләр өчен Ленин премияләре бирелә.

Шушы елдан башлап РСФСР Министрлар Советы тарафыннан иң яхшы дин табылган, хезмәт ияләрен коммунистик тәрбияләүгә ярдәм итә, социалистик реализм принципларына җавап бирә торган әдәбият һәм сәнгать эсәрләренә, башкару осталарына М. Горький, М. Глинка, К. Станиславский, И. Репин, бертуган Васильевлар исемнәрендәгә дәүләт премияләре биреләчәк. Татарстанда иң яхшы әдәбият һәм сәнгать эсәрләренә Тукай премияләре бирелә. Биек Тукай премиясә белән шагыйрь Х. Туфан һәм композитор Ж. Фәйзи бүләкләнде.

Татарстан язучылары, художниклары, музыкантлары, театр эшлекләре, КПССның XXIII съезды карарлары белән рухланып, ижади активлыкларын шактый арттырдылар. Ләкин әдәбият һәм сәнгать эшлекләренә барлык эсәрләре дә бердәй югары художество сыйфатларына ия дин әйтә булмый әле. Тормышыбызның иң әһәмиятләр күренешләрен гәүдәләндерә торган тирән эчтәлеккә эсәрләр аз языла. Яшьлар һәм балалар өчен яхшы китаплар, тирән эчтәлеккә пьесалар, кин популарлык казынырлык жырлар да күп түгел.

Үзгәннән-үзгә алмашыла: әдәбият һәм сәнгатьбездән коммунизм төзелешенә керткән өлешә, аның активлыгы торган саен ыргырга тиеш. Совет кешеләрен, аеруча яшь буынны тәрбияләү интереслары художество интеллигенциясеннән әдәбият һәм сәнгатьнең югары идея юнәлешә өчен халык алдында җаваплылыкны көчәйтүне таләп итә.

Ижади интеллигенциянең СССР халыклары арасында дуслыкны ныгыту өчен эшчәнлегә гаять зур әһәмияткә ия. Халыктар арасында туганнарча дуслык коммунистлар партиясенә һәм Совет дәүләтенә бөек казынышы, ул Ватаныбызның көчә һәм күәтенәң иңгезә булып тора.

Без һәр милләтнең чын-чынлап үсешә һәм шул ук вакытта житештерү сферасында да, культура өлкәсендә дә барлык милләтләренә якынаюу процессының шайнлауы булып торабыз. Милләтләргән шул рәвешләр үсеш процессы, социалистик жәмгыятебездән объектив закончалыгы буларак, даими яна эчтәлек белән байый. Милли формалар, социалистик эчтәлеккә татар культураның үсешә дөнья культураны һәм цивилизациясә үсешенә олы юлыннан чытта бер генә милләт тү үзгән рухы һәм материал культураны камилләштерә алмавын тагын бер кабат раслай. Һәр халык үзгән милли культураны, әккә мөмкинлекләренә таянган халда, башка милләтләргән казынышларын үзләштерә, аларны ижади файдаланып һәм төмүмиләштерә тудыра.

Культура алмашуның күп санлы фактлары социалистик милләтләргән үзгәрә уңышлы хезмәтләштерә, якынаюу, ижади катнашум турында сөйлә. Бер социалистик милләтнең тажрибәсә һәм казынышлары бүтән социалистик милләтләргән культура тормышына яна бизәкләр белән багта. Бу якынаю Советлар Союзындагы барлык халыкларның культура үсешенә, коммунизмның бердәм милли культураны формалашуына ярдәм итә.

Менә шуна күрә дә КПССның XXIII съездында художество интеллигенциясенә бөтен эшчәнлеген СССР халыкларының туганнарча дуслыкны ныгытуга, аларның экономик, культура һәм рухы элементләрен көчәйтүгә юнәлдерү тиешләрә басым ясап әйтәлдә.

Каләм осталары, музыкантлар, художниклар, театр эшлекләре үзләренә эсәрләре белән совет кешеләрен СССР халыкларының какшамас дуслыгы, барлык тугандаш социалистик ияләр халыклары һәм бөтен дөнья хезмәт ияләре белән дуслык рухында тәрбияләргә, милләтчеләк һәм шовинизмның барлык күренешләренә каршы аңусыз көрәшәргә чакырылган.

Бишеллык план буенча директиваларда совет культураны һәм сәнгатьне тагын да үстөрү бурычларын уңышлы үтәүгән материал иңгезә билгеләнгән. Хәзергә вакытта безнең республикада 1827 китапхана, 2545 клуб учреждениеләрә, 2 меңнән артык кино установкалары, түгыз театр, Татар дәүләт филармониясә, сәнгә музей бар. Калында профсоюзларның Культура сарае, Политмагариф йорты, Актерлар йорты, консерваториянең концертлар залы, цирк, Спорт сарае төзелә; химия-энергетика төзелешә Культура сарае, «Спартак» ирекле спорт жәмгыятегән спорт комплексы, «Хезмәт» ирекле спорт жәмгыятегән йөзү бассейны, культура-агарту мәктәбе һәм В. И. Ленин исемдәгә республика китапханәсә биналары салырга әзерлек алып барыла. Барлык театрлар, клублар, культура сарайлары, йортлары, китапханәләр, музейлар һәм башка культура-агарту учреждениеләрә чытлардә хезмәт ияләргән коммунистик рухта тәрбияләү эшенә, аларның культура дәрәжәсән күтөрүгә, халыкның таланты һәм сәләтен үстөрүгә ярдәм итә.

Билгелә булганча, ашыл хужалыгының артта калуы нәтижәсендә колхозлар һәм совхозларда мөһә кадр клублар, китапханәләр, кинотеатрлар, спорт корымалары чытларән кинәйтүгә мөмкинлек чамалы илде. Хәзер хал кискән үзгәрләр: колхозларда һәм совхозларда экономика ныгыды, ашыл хужалыгы производствосының рентабельләрә күтәрелдә.

Бөек Октябрь Социалистик революциясенә 50 еллыгы уңгә белән республикадагы колхозлары һәм совхозлары культура учреждениеләрәгән материал техник базасын ныгыту буенча өч еллык планнар төзеделәр. Шул еллар эшендә инициатива юлы белән 446 клуб, 119 китапхана салу, 850 культура учреждениесенә капиталә ремонт исау, 1500 клуб һәм китапхана тирәсен яшыландыру, 1000 гә якын гази спорт корымалары төзү билгеләнде, житезлек кадр мебель, музыка кораллары һ. б. жиһазлар булдыру планлаштырылды.

1965 ел йомгалары билгеләнгән планнарның уңышлы торышына ашым күрсәтте. Үзгән ел эшендә колхозларда һәм совхозларда 113 клуб, 31 китапхана салылды, күп мөһә культура учреждениеләрә капиталә ремонт үткөрелдә. Шунысы куанычы:

клубларның күбесе таштан салына; аларда киң заллар, үзешчән түгәрәкләр, спорт, киноустановкалар өчен махсус бүлмәләр бар.

Шулай да бу юнәлештә күп эш башкарасы бар әле. Күп кенә клублар типовой проект буйенча салынмый, авылларны, торак пунктларны яшәлләү, яхшыландыру бик акрын темп белән бара.

Клублар, культура йортлары эшчәнлеген камилләштерү, аларны хезмәт ияләренә яраткан урыны итү өчен дә күп тырышырга кирәк әле. Күльтура работниклары, җитимәгый оешмалар белән берлектә, барлык торак пунктларына, барлык производство участюкларына яхшы хезмәт күрсәтү өчен киң қолачлы эш алып барырга тиешләр.

Күльтура-агарту учреждениеләре өчен кадрлар әзерләүне дә канәгатьләнәрлек дигән булмый.

Авылларның культурасын күтәрүдә шәһәрләр зур роль уйный. Хәзерге вакытта авылга шәһәр ярдәменәң әһәмияте тагы да зуррак. Шәһәрнең төзү һәм проект оешмалары, иҗат союзлары, югары уку йортлары, театрлар, жирле промшшленность һәм көн-күреш хезмәте күрсәтү предприятиеләре авылның культурасын күтәрү буюнча зур эш эшли алалар.

Республиканың промшшленность предприятиеләре авыл хезмәт ияләренә шактый зур ярдәм күрсәтәләр. Бары тик 1965 елда гына да шеф предприятиеләре, оешмалары ярдәмендә колхозлар һәм совхозларда 50 хәзерге заман производствосы биналары салынды, 103 бина электрлаштырылды, күп кенә объектлар механикалаштырылды.

Күльтура-агарту учреждениеләре работникларына практик һәм методик ярдәм күрсәтү өчен ел саен колхозларга һәм совхозларга шәһәрнең утызга якын үзешчән сәнгать җитәкчеләре чыга. Күльтура сарайлары һәм йортлары каршындагы халык иҗаты коллективлары чочу һәм урын-җыю чорында авыл хезмәт ияләренә һәр елны 300 га якын концерт һәм спектакль күрсәтәләр.

Художество интеллигенциясе әкилләрен авыл хезмәт ияләре белән очрашулары сонгы елларда традициягә кереп бара. Киң халык массалары белән турыдан-туры аралашу, аларга карата әйтелгән жанлы сүз, күп милләтле совет сәнгатье пропагандалауда шәхси катнашу хезмәт ияләренәң идея-эстетик зәвыкларын үстерүгә ярдәм итә.

Совет культурасы практикасында күльтура университетлары һәм мәктәпләре, халык театрлары, һавәскәр киностудиялар, үзешчән сәнгать коллективлары зур роль уйныйлар. Халык күльтура университетлары үзенә тыңлаучыларына музыка, театр, сымлы сәнгать, әдәбият, фән һәм техника буюнча системалы белем бирәләр. Бу җәмәгатьчелек тәрбибәндәге уку йортлары эшчеләрен, колхозчыларны, интеллигенцияне эстетик тәрбияләү эшендә әһәмиятле звено булып торалар, совет кешеләрендә коммунистик өхлак нормаларын һәм гадәтләрен үстерүгә ярдәм итәләр.

Хезмәт ияләренәң иҗади инициативасы һәм рухи таләпләре үсүе тормышта халык театры кебек үзешчән сәнгатьнең яңа югары формаларын тудырды. Хәзерге көндә республикабыз шәһәрләрендә һәм авылларында 21 халык театры эшли. Профессиональ сәнгатьтәге кебек үк, үзешчән сәнгатьтә дә симфоник оркестрлар, хор капеллалары, халык опералары бар. Халык театры сәхнәләрендә классик һәм бүгенге әсәрләр профессиональ сәнгать югарылыгында куела.

ТАССРның X еллыгы исемендәге, җитен комбинаты Күльтура сарайлары каршындагы халык театрлары, Казан галимнәр һәм студентлар йорты каршындагы симфоник оркестр коллективлары халык арасында зур популярлык казандылар. Бөтенсоюз үзешчән сәнгать смотры йомгаклары буюнча Магидеңкын «Африка балладасы» операсы постановкасы өчен Медицина работниклары күльтура йорты каршындагы халык опера театры I иче дәрәҗә диплом белән бүләкләнде. Шушы елның январьда бу опера Кремль театрында куелды һәм башкала тамашачылары тарафыннан яратып каралды.

Кешеләрен сәнгать зәвыклары күп төрле. Шуңа күрә массовый хорлар, оркестрлар, театр һәм хореография коллективлары белән бергә кече вокаль һәм инструменталь ансамбльләрен, һавәскәр сүз осталарының, җырчыларның, шагыйрь һәм композиторларның инициативасын да һәрьяклап үстерергә кирәк. Мондый жанр төреләгә үзешчән сәнгатьнең халыкның төрле катламна йогынтысын арттырырга ярдәм итә, халык талантларын үстерергә киң мөмкинлекләр ача.

Радио, телевидение, матбугат һәм идеология эшенәң башка чаралары безнең тормышта зур әһәмияткә ия. Күльтураны үстерүенәң бу куәтле чаралары белән файдалануларга теләк хәзерге кешеләр өчен азык һәм киёмгә булган таләпләренә канәгатьләндерү кебек үк көчле дигән әйтсәк, һич артык булмас. Алар хезмәт ияләрен югары күльтура тормышына тарта, дөньяга карашларын кинәйтә, белемнән тирәнәйтә.

Г. И. Успенский үз заманында рус авылдагы крестьянның дөньядагы хәлләр, яңалыклар турында һичкыйдан һичниңдә сүз ишетмәвен һәм моңа күнеккән булуын әйткән иде. Хәзер инде мондый заманнар артта калды. Партиябезнең кайгыртучанлыгы нәтиҗәсендә Татарстанда радио һәм телевидение зур үсешкә иреште. Хәзерге вакытта республикабызда 700 мең радиопомп һәм радиоточка бар.

Татарстан территориясендә Казан һәм Лениногорск телестудиялары эшли. Аларның программасын республикабыз территориясенәң өчтән ике өлешендәге хезмәт ияләре карый ала. Һәр көнне эфирда 9 сәгатә буюнча телевидение программасы бара. Аның 3 сәгатен Казан телевидениесе күрсәтә.

Инде хәзер телевидение һәр семьяның тормышына, көнкүрешенә кереп бара. Татарстанда хәзер 130 мең телевизор бар. Ә 1959 елны бары 7200 генә иде.

Якын елларда Казан телевидение студиясенен материал-техник базасы тагы да ныгытылачак, камилләшчәк, телевизион тапшырулар диапазоны киңәйтеләчәк, 1966—1967 елларда телеүзәккә реконструкция кертелә, икенче программа жайланмалары монтажлана. 1966—1968 елларда Түбән Кама шәһәрində куәтле ретрансляцион үзәк, Төтештә, Сабада, Әлкидә һәм Аксубайда ретрансляторлар төзелү күздә тотыла. Шулар белән Татарстан территориясен тулысы белән телефикацияләү тәмамланачак.

Хезмәт ияләренен китапка һәм вакытлы матбугат басмаларына мохтажлыклары елдан-ел тулырак канәгатьләнделә.

Билгеле булганча, революциягә кадар Татарстан территориясində 13 газета басып таратылган һәм башлыча дини китаплар чыгара торган берничә типография булган. Совет власте елларында матбугат кини колач алды. Хәзер республикабызда һәр елны 5—6 миллион дана китап басыла, 5 республика газетасы, 8 журнал, 71 район газетасы чыга. Газета һәм журналларның бер номер тиражы 840 мең данәгә җитте. Вакытлы матбугатның таралуы 1000 кешегә 764 данә туры килә.

Халыкның рухи тормышында кинофильмнар зур урын алып тора. В. И. Ленин киноны сәнгатьнен иң әһәмиятле төре дип билгеләде һәм аның массаларны агартуда иң куәтле ысулларның берсе булуын алдан күрдө.

Хәзер республика хезмәт ияләре көнүрәшенә аерылмас будыл керде һәм ул коммунистик тәрбия эшендә гаять зур роль уйный. Шәһәрләребездә һәм авылларда һәр көнне 140 мең хезмәт иясе кино карый.

Халыкка кино хезмәте күрсәтү кино чөлтәренен нәтижәле үсешенә байла. Хәзерге көндә авылларда һәм шәһәрләрдә 2 меңнән артык киноустановка эшли. Соңгы елларда кино чөлтәре аеруча үсте. Мәсәлән, 1952—1958 елларда һәр елны уртача 17 киноустановка сафка кертелсә, 1958—1964 елларда ел саен 145 әр киноустановка өсталде. Авыл җирләрендә киноустановка­ларның 85 проценты стационар киноустановка­лар. Кино чөлтәре иң яңа апаратура һәм жиһазлар белән тәзмин ителә. Хәзерге вакытта 1400 киноустановка — кини пленкалы, аларның 37 се — кини экранлы. Казанда кини форматлы «Татарстан» кинотеатры эшли.

Болар барысы да кинофильмнар күрсәтүне, киносәһнәларга халыкның йөрүен үстәргә ярдам итә. 1958 елдан 1966 елга кадар кино карау һәр кешегә исәпләгәндә

елга: шәһәрләрдә 15 тән 22 гә, авылларда — 7,9 дан 13,6 га үсте.

Әлбәттә, эш кино караучыларның санында гына түгел. Киноның төп бурычы — яңа кеше тәрбияләүгә, коммунистик идеологияне пропагандалауға актив ярдам күрсәтү. Шуңа күрә репертуар планлаштыруның әһәмияте зур. Репертуар уз кинотеатрның йөзсә. Аларда кешенен акылына һәм йөрәгенә кинематографик тәсир юнәлеше чагыла.

Республикабыз кинолары репертуарында совет фильмларының зур урын алып торуын уңай факт итеп күрсәтәләр үтәргә кирәк. Шәһәр һәм авыл экранларында күрсәтелгән фильмларның 66 проценты Совет киностудияләрендә төшерелгән, 24,8 проценты — социалистик лагерь ияләрендә. Совет кино сәнгатьнен бүгенге иң яхшы асарларен караучы тамашачылар саны да артыккан арта бара. Узган елларның классик асарлареннән: «Балтика депутаты», «Хөкүмәт члены», «Чаплев», «Яшь гвардия», «Коммунист», «Райком секретаре» һ. б. бик күп фильмнар да уңыш белән бара.

Кинофикациянен материал базасын тагы да киңәйтү чаралары күрелә. Яңа бишьеллыкта Казанда һәм республикабыз районларында 25 яңа кинотеатр салыначак. Узактан ерак булган авылларда кино күрсәтү пунктлары булдырыла.

Совет киностудияләре һәр елны йөздән артык нафис, әч йөздән артык документаль һәм фәнни-популяр фильмнар чыгара. Хәзерге көндә республикабыз кинопрокатында 3500 исемдәге нафис, документаль һәм фәнни-популяр кинокартиналар бар. Бу фонд дакинн рәвештә тулылана бара. Коммунистик тәрбия интереслары кино сәнгатьнен бу гаять бай мәмкинлекләрен эффектлы файдалануны таләп итә.

Советлар Союзы Коммунистлар партиясенен XXIII съезды һәм аның карарлары халыкбызның тормыш хәленен куәтле үсеше, фән, техника һәм культураның гигант уңышлары өчен яңа этәргеч көч булып тора.

Илбөткә бүген дөньяга куәтле үсешенән мона кадар күрелмәгән уңышларын демонстрациялә. Совет культурасының казанышлары белән һәр совет кешесе файдалана ала. Кини колач белән коммунизм төзелеше чорында совет социалистик культурасы алдына яңа бурычлар — коммунизмның җиңүе өчен кирәк булган культура хәзинәләре иҗат итү бурычлары килеп баса.

Язугы трибунасы

Гомәр Бәширов

КАЛАМНЕҢ ЗУР КӨЧЕ БАР

I

Самолетыбыз Казан өстенә өзлексез яңгыр коеп торучы калын со-ры болытларны батырларча бораулый торгач, өскә үк менеп китте. Ка-расак, әйләнә-тирәбез — яп-якты. Хәзер безнең өстә куе зәңгәр күк тә эссе қояш, аста — жир өстенә — соклангыч дәрәжәдә пөхтә итеп жәел-гән ак болытлар тигезлеге.

Моторлар тынычландыргыч бер ритм белән тигез генә гүли, мәши-набыз, йомшак кына тирбәлгәләп, шул зәңгәр океанда оча бирә, пасса-жирлар, йомшак урыннарга көйләнеп китү алды ыгы-зыгысыннан соң, тынычланып киләләр. Яшәешнең бер кисәге үзенең куанычы һәм бор-чуы, омтылышлары һәм мәшәкатьләре белән артта калды, без, биш километр биекләктә, сәгатенә жиде йөз километр тизлек белән тор-мышның яңа күренешләренә, яңа вакыйга һәм очрашуларга таба оча-быз. Диңгез буендагы ул бай тарихлы борынгы зур шәһәрдә безне ни-ләр көтә икән? Азия һәм Африканың утызлап иленнән жыелган ул кү-ренекле язучылар һәм жәмәгать эшлеклеләре ни әйтәчәк? Бөтен иленә сугыш уты кабынган Вьетнам язучылары тагын нинди дәһшәтле һәм җан өшеткеч хәбәрләр алып киләчәкләр? Мин үземне шомлы шәүләсе бөтен дөньяга жәелгән әнә шул куркыныч сугыш янгынын сүндерергә баручыларның берсе итеп хис кыла башладым. Ләкин минем кулымда янғын сүндерү кораллары урынына нибары бер калам генә...

Минем белән янәшә утырган жыйнак кына гәүдәле, кара-кучкылт түгәрәк йөзле, кара күзле, ифрат та хәрәкәтчән яшь бер кызый иллю-минаторга текәлгән килеш, шатлыгын яшерә алмыйча, әйтеп куйды:

— Карагыз әле, абый, нинди матур күренеш! Искиткеч! Әгәр са-молетка утырмаган булсам, мондый матурлыкны күрми дә каласы икәнмен!

Баеп баручы қояш Астрахань далалары өстенә офыкның буеннан-буена алсу-кызгылт һәм зәңгәрсу нурлардан туңылган чиксез киң һәм озын чаршавын элеп калдырган иде. Бу гүзәллектән күзебезне ала ал-мыйча озак сокланып бардык.

Кызыйның йөзәндә мул булып яшьлек дәрте һәм чиксез куаныч балкып тора. Ул мондый мавыктыргыч биекләккә гомерендә беренче мәртәбә күтәрелгәнә, мондый иркен һәм мәһабәт яктылык һәм иркен-лек дөньясына беренче мәртәбә чыкканга охшый иде. Күрәсәң, аңа мондый табигать күренешләре дә, шундый соклангыч матур һәм зур самолет та, аның эчендәге йөзгә якын төрле-төрле таныш булмаган ке-шеләр дә — һәммәсе дә тансык иде булса кирәк. Кызый әле иллюми-наторга күз сала, әле күршеләренә сүз куша.

Казанның комсомол оешмасы аны Баку тирәсендәге халыкара яшьләр лагерена ялга жибергән икән. Алар диңгез буенда, яшел бакча-

лар, чәчәкләр эчендә ял итәчәкләр. Нинди генә илләрнең яшьләре белән очрашмас алар! Европа белән Азия яшьләре була да була инде, бәлки Африкадан да килерләр әле.

— Берәр Һиндстан, я фин егете шулай очырып кына алып китәр әле үзеңне! — дим.

Розалина, елмаеп, башын чайкый:

— Юк, алып китә алмаслар, абый!

— Нигә? Берәрсе белән яратышып куйсагыз...

— Юк, андыйны әнием рәхсәт итми. Аннары, безнең үз тирәбездә дә яшәү бик күңелле бит, һайбәт кешеләр дә аз түгел.

Бу кызылның куанычына шатланып шулай сөйләшеп барганда, ничектер үзеннән-үзе шушы кызыл төсле үк кара чәчле, кара кашлы Вьетнам кызлары күз алдына килде дә йөрөгем сулкылдап куйды. Алар да, Розалина шикелле яшьлек дәрте белән рухланып, иминлекнең рәхәтен татып, үз илләрендә үзләренчә тынычлыкта яшәргә телиләр. Аларның моңа мең мәртәбә хақы бар! Ләкин океан аръягынан килгән ак тәнле кыргыйлар аларны үтерәләр, яндыралар яисә имгәтеп гоммергә гарип итеп калдыралар.

Шунда татар язучылары исемнән очрашуда әйтелергә тиешле беренче фикерем оешты. Әйе, каләм зур түгел, үл кечкенә. Ләкин кешеләрнең жанын тетрәтерлек дәмшәтле көче бар аның. Мондый вакытта язучы Америкадан барган кеше үтерүчеләргә каршы халыкта ялкынлы нәфрәт уятырга, аларны хурлык баганасына кадаларга тиеш!

Самолет Астраханьга туктаган арада минем күрше кызыл матур тартмалы затлы күчтәнәчләр алып мине. Бактың исә, аның байтактан башланган тагын бер зур-зур куанычы бар икән әле. Баку аэропортында аны моңарчы бер мәртәбә дә очрашмаган жан дустан сагынып каршы алачак икән.

— Бер дә күрешеп сөйләшмичә дә шулкадәр дуслашып буламы икәнни?

Розалина, бик рәхәтләнеп, аңлатып та бирде:

— Була икән шул! Мин телефонистка. Галя да. Телефонда дуслаштык. Мин аның тавышын мең тавыш арасынан да таныйм. Аның ире бар, бер малае бар. Күрмәсәм дә, мин аның сары чәчле, озын буйлы матур ханым икәннән беләм. «Бер генә кич булса да миндә кун. Балам белән иремне күрерсең, төне бие рәхәтләнеп сөйләшеп чыгарбыз», диде.

Үземнең дә бик күрәсем килә...

Бу гажәеп дуслык мине ифрат дулкынландырды. Әллә кайдагы бер Галя белән яшә кенә шушы татар кызының, бер генә мәртәбә дә күрмәстән, бер-берсенә шулкадәр жан атып торулары кешенең тормышын ямьләндереп, аны бәхетле итүче бик тирән һәм бик кирәкле изге бер кешелек сыйфаты түгелме соң? Минемчә, шулай.

Шуңа кушылып, Казаннан очып китәр алдыннан язучы Хатип Усмановның, кулындагы калын китапны актара-актара, ашыгып озату бүлмәсенә килеп керүе күз алдына килде. Нәрсә шулкадәр хайран калдырган, нәрсә куандырган профессорны?

— Беләсезме, гажәеп бер хәл! — диде ул, китабын актырып.

Бик ерактагы шәрык илләренең, мәсәлән, Абиссиния һәм башка кайбер ил халыкларының макальләре арасында татар макальләренә охшаганнары бик күп. Менә алар, менә ничек бер-берсенә охшаганнар!..

Димәк? Димәк, халыклар бер-берсеннән никадәр генә ерак яшәмәсеннәр, бер-берсенә һәрвакыт дуслык кулы сузганнар. Үткән гасырларда Африкадан Идел буена, Россиядән Һиндстанга яисә гарәп илләренә сәяхәт никадәр генә газаплы булмасын, никадәр күп вакытны алмасын, халыклар барыбер йөрешкәннәр, сату-алу иткәннәр. Алай гына да түгел, берсеннән берсе рухи һәм үрнәк ала торган булганнар, берсен-берсе рухи баета килгәннәр. Аның шулай булуы бик табигый

да. Чөнки кеше — табигатьнең тажы, аның күрке, иң камил, иң акыллы бер заты лабаса. Нигә ул үзе шикелле үк кешенең канын коеп, күз яшен түгәргә, шәһәрләрен һәм авылларын җимертеп, хатыннарын тол, балаларын ятим калдырырга тиеш икән?

Ләкин, кызганычка каршы, уйлап карасаң, чәчләрең үрә торырлык. Кешелек җәмгыятьте алгарак киткән саен, кеше үтерү машинасы да өзлексез камилләшә һәм күбәя бара. Менә бит нинди парадокс! Ярым кыргый заманында кешеләр берсен-берсе таш яки күсәк белән бәрәп, берәмләп кенә үтергәннәр. Тора-бара, безнең гасыр башында, пулеметтан атып, унарлап, йөзәрләп кырырга остардылар. Ниһаять, Америка хәрбиләре атып та, яндырып та, агулап та хәзер меңәрләп жан киеп яталар. Бу хәл табигать һәм җәмгыятьнең барлык кануннарына хилаф килә торган, чиктән ашкан кыргыйлык түгелмени? Кешелек җәмгыятен өченче бөтен дөнья сугышына таба сөйрәүче шушы кансызлык һәм акылсызлыкка каршы язучының берни әйтми калуы мөмкинмени?

Азия һәм Африка язучыларының Бакуда булачак очрашуы менә шушы хакта үзенең фикерен әйтергә, сугышка каршы бөтен дөнья җәмәгатьчеләге ишетерлек итеп аваз салырга тиеш иде.

II

Ул көнне Бакуның бәйрәмчә бизәлгән филармония бинасында җир шарында яшәүче кара, көрән, ак һәм сары төнле халыкларның һәммәсенең дә вәкилләрен очратырга мөмкин иде. Күе кара чәчле, берәз кысыграк күзле, спай гәүдәле япон әдипләре, баштанаяк үз тәне төсле коңгырт тукуымага урлаган Цейлон дин хадиме, ап-ак чалма киеп, ак ефәккә төрөнгән, үзләренең сөөкле язучылары Рабиндранат Тагор шикелле мәһабәт ак сакаллы һинд шагыйре, Гвинея, Мали, Дагомей, Кения, Танзания һәм башка илләрдән килгән бөдрә чәчле, кара төнле Африка егетләре, күренекле гарәп һәм төрек язучылары, социалистик илләрдән, Көнъяк Америкадан һәм Кушма Штатлардан килгән кунаклар, шушы зур форумның һәрвакыт үзәгендә торсалар да, үзләрен һәркайчан тыйнак тотучы, акрын гына сөйләшүче, җыйнак кына гәүдәле Вьетнам язучылары һәм, ниһаять, Советлар Союзы халыкларының егермедән артык әдәбиятының җитмешкә якын үз вәкиле. Ниңә төрле халык, ниңә төрле тел, һәркайсының үз кыйбласы, үз традицияләре, үз мәнфәгате бар. Байтагысы Буддага табына, католиклар, мөселманнар, христианнар һәм берникадәресе безнең кебек коммунистлар. Залда, фойеларда бер-берсенә һич охшамаган дистәләрдә төрле телләр яңгырый. Шунда борынгы диннәр тарихынан Вавилон манарасын салырга җыелучылар искә төште. Алар шулай кырыкмаса кырык телдә сөйләшкәнгә күрә үзара аңлаша алмаганнар бит.

Билгеле, утырыш башланыр алдыннан бөтенесе дулкынлана, шуның өстенә, колакка төрле-төрле имеш-мимешләр, төрле гоманнар чалынып китә. Имеш, Америкадан килгән язучылар Вьетнамны якламаячаклар икән. Аларның берсе — Жон Стейнбек совет язучыларының берсенә әйткән: нигә сез сугышның бер яртысын гына гаепкә саныйсыз, нигә Вьетнам халкын гына кызганасыз да анда кырылучы Америка егетләрен кызганмыйсыз? Кайсыдыр илдән килгән ниндидер язучылар бу мәсьәләдә гомумән пессимистик карашта икән...

Билгеле, күңелләрдә борчу һәм шөбһә кузгалмыйча булмады. Дөньяның төрле почмагынан җыелган бу кырык ата баласы уртак бер тел табып җитди бер фикер әйтә алырмы икән?

Шунда бу очрашуның зал түренә эленгән эмблемасына күз төштө. Рәссам җир шарын икегә бүлгән да аның бер яртысын карага, икенчесен кызылга буяган. Шул кызылынан як-якка мул булып нурлар чачелеп тора. Ихтимал, бу эмблема, уйланырга, эзләнәргә әллә ни урын калдыр-

мастан, әйтерге теләгәнне маңгайға төртеп күрсәтүдер. Шулай да ул дөньядагы ике көчнең кешелек жәмгыяте язмышында нинди урын тотуларын һичшиксез дәрес төсмерләгән. Бу очрашуны оештыручы совет язучыларының шул якты көчнең монда да өстен чыгачагына икеләнмиче ышанырга һичшиксез хақлары бар иде.

Без утырган ап-ак залның диварлары чәчәкләр белән бизәлгән, сәхнә өстендәге муза фәрешталәре, безгә ишетелмәгән ниндидер сәмави аһәңнәрне тыңлагандай, илһамланган уйчан кыяфәт белән дан қазанучыларға чәчәк бәйләмнәре сузганнар.

Әмма утырыш башлануға, моңарчы мәғзур тынлык саклаган бу мәһабәт зал, әйтерсең, кинәт дөньяның кара көчләренә каршы хөкем зәлына әверелде. Трибунадан планетаның төрле телләрендә Американың сугыш чукмарларына каршы ачулы речьләр, ялкынлы нәфрәт, ярсу нәл-ләр сүзләре яңгырый башлады.

Менә трибунада кунакчыл хужаларыбызның берсе, Әзәрбәйжанның халык язучысы Мирза Ибраһимов күренде.

— Вьетнам жирендә түгелгән кан, Вьетнам илендә давам итә торган фажиға империализмның ирек, тынычлык һәм халыклар арасындагы дуслыкның явыз дошманы икәнлеген тагын бер мәртәбә раслады. Язучыларның шундый вәхшиләккә һәм ерткычлыкка каршы көчле протест күтәрми калулары мөмкинме?!

Бу хакта безнең сүзсез бер булырга, безнең нәфрәт авазы бөтен дөньяға ишетелергә тиеш!

Көнъяк Вьетнам язучыларының житәкчесе Фан Ты сөйләгәндә, гүя якты зал караңгыланып китте, күз алдына жаныңны өштердәй канлы фажиға мәнзарлары килеп басты: Америка очучылары жибергән агулы газдан көеп, кара янып калган яшел жунгли, кара күмергә әйләнгән жимеш ағачлары, дөньяның бу гүзәл почмагын жәһәннәмгә әверелдергән тончыктыргыч кара төтен, үлеп яткан балалар, хатын-кызлар...

— «Көлгә әверелдергәнче яндырырга, берни калдырмыйча таларга, беркемне калдырмыйча үтереп бетерергә!» — гаскәренә менә нинди әмер бирде демократ Джонсон.

Новосибирскидан килгән рус шагырь Илья Фояков Вьетнамда булган вакытында жимерекләр арасыннан табып алган яртысы янган дөф-тәр кисәген һәм нәни балалар сандалиен күрсәткәндә, күбәүләр тетрә-неп китте. Әйтерсең, залга сугышның дәһшәтле сулышы өрде, әйтерсең, балаларның ачыргаланып кычырулары ишетелде.

— Бөек Достоевский үзенең бер әсәрендә әйткән: «Балаларның га-заплануына юл куелмаска тиеш!» дигән. Балаларны үтерүчеләргә рә-хим-шәфкать булырга тиеш түгел!

Күңелгә тагын шөһә һәм борчу төшә. Мондый йөгәнсез ерткычлык каршында язучылар кәләме, әдәбият сүзе бик зәгыйфь һәм көчсез бу-лып калмасмы?

— Юк! — диде һиндстан парламентының депутаты карт шагырь Гурмунх Сингх Мосафир. Аның озын ак сакалы, мәһабәт гәүдәсе, өлкән яше үк көнчыгышның танылган бу шагырьенә ихтирам һәм мәхәббәт уята иде. — Сугыш коралы тудырачак һәлакәтне язучыларның һәм ша-гырьләрнең кәләм көче белән булдырмыйча калырга хәлләреннән килә. Вьетнамның тыныч булуы Азиягә кирәк, Азияның тыныч булуы бө-тен дөньяга кирәк. Бөтен дөнья тынычлыгы һәм мәбез өчен дә кирәк. Чехословакиянең күренекле язучысы Ладислав Мнячко ифрат ду-лыкнанып сөйләде.

— Кемнең дә булса мине килеп бугазлап китүен тыныч кына көтеп торыр хәлем юк! — диде. — Күптән түгел мин Нюрнберг суд процессы-ның беркетмәләрен яңадан бер кат укып чыктым. Нюрнберг трибуна-лында хөкем ителгән барлык иң авыр жинаятьләренә Америка импери-алистлары Вьетнамда яңадан кабатлылар. Вьетнамдагы бу сугышның

бөтен дөнья кырылышына әверелеп китүе мөмкин түгелмени?! Шуңарга күрә, мин киләсе атнада ук Вьетнамга китәм. Ул коточкыч сугышны үз күзем белән күрәп, андагы ерткычлык турында бөтен дөньяга аваз салырга теләм.

Бөек Ватан сугышынан соң никадәр күп вакыт узмасын — һәм немецларның һәммәсе дә бертөрлө булмавын никадәр генә ачык белеп тормыйк, шулай да «немец» дигәнне ишетү белән ничектер, үзеннән-үзе, бәлки инстинктив сиземләве беләндер, ихтыярсız сагая төшәсең. Хәер, гажәпмени? Шушы ярты гасыр эчендә генә дә көшлек дөньясына немец сугыш чукмарлары эшләгән явызлыкны ничек оңытасың? Башта «герман сугышы», аның артыннан Бөек Ватан сугышы. Икесен дә алар башлады. Ничә миллион корбан, күпме гарип, күпме ятим, күпме кан һәм күз яше! Бөтен дөнья халкының иң ачы нәләтен һәм каргышын алган иң кансызларның да кансыз немец сугыш чукмары, немец фашистлары булды.

Әмма бу юлы «америкәнең» сүзе шулай тәэсир итте. Америка язучысы, «Диалог» журналының баш редакторы Жозеф Нортның трибунага күтәрелүен, халык берникадәр сагая төшөп, ышанып житмәү сизелеп торган авыр бер тынлыкта каршы алды. Жозеф Норт начар сөйләмәде. Ул Американың бөек көрәшчеләре һәм әдипләре Марк Твенны, Авраам Линкольнны, Уитменне телгә алды, Америка халкының иң зур күпчелеге әнә шулар эзеннән бара, безнең күбебез сугыш уты кабызучылар түгел, без бу сугышка каршы, диде. Әйе, ул шулай диде. Әмма аңа карап залда чырайлар яктырмады, әлеге сагая һәм тын бер салкынлык эреп китә алмады. Мин шунда язучының фәкать үзе язган китап өчен генә түгел, бәлки бөтен халыкның кылган гамәле өчен дә җаваплы булуын тагын бер мәртәбә һәм бик тирән хис иттем.

Бу турыда Япониянең атаклы язучысы Кобо Абэ дә бик ачык әйтте: — Мондый зур вакыйгалар турында һәрбер әдип тирәнтен уйланырга һәм үзенең намусы кушканча дәрәс нәтиҗәгә килергә тиеш. Америка хөкүмәте бүтән халыкларга шундый җәбер салганда, шундый газапларга дуңгар иткәндә, Америка язучылары тыныч кына читтән карап тора алмыйлар.

Менә трибунада үзенең яңгырашы, музыкаль аһаңе белән башка телләрдән бик нык аерылып торган гарәп теле ишетелә башлады. Без мәдрәсәдә укыган елларда (моннан «күп булса» иллә биш еллар чамасы гына элек!) бу тел бары тик «уңда да, сулда да, артта да, алда да, аста да, өстә дә» булмаган кодрәтле алланың пәйгамбәре Мөхәммәт белән сөйләшкән теле, ягъни коръән сүзе булып, фәкать ахирәт хәлләрен генә кайгыртып та бу фани дөньяны бөтенләй читләтеп узучы җансыз китап теле булып кына аңлашыла торган иде. Менә хәзер ул, революция һәм милли азатлык юлларын узган башка бик күп телләр шикелле үк, сугышчан пафос белән яңгырый. Хәер, гажәп тө түгел. Гарәп илләренең халыклары үзләренең борынгы бай тарихларын, шөһрәтләрен, милли мөстәкыйльлекләрен империалистлар кулынан кире тартып алу өчен азмы көч салдылар, күпме көрәшчеләр үстерделәр! Хәер, шунысы да бар: сүз кем авызыннан чыга бит! Ливан язучылары Хесәен Мурувве һәм Идрис Сөхәйли речеләрендә гарәп теле америка империалистларының ерткычлыгын башкалардан ким фаш итмәде.

— Америка илчесе белән сөйләшкәндә, — диде Идрис Сөхәйли, — мин аңа Вьетнамда Американың бер самолеты бәрәп төшерелгән саен, үзезнең куануыбыз турында әйттем. «Бу ничек була соң! — диде илче. — Безгә явызлык теләүме?» «Юк, — дидем мин. — Бу Ливан халкының үзен һәм киләчәген кайгыртуыннан туган табигый бер хис кенә. Чөнки Америка хөкүмәте көннәрнең берендә шундый ук самолетларны безнең өскә дә җибәрмәс дип кем ышана ала?..»

Бакуда узган бу очрашу вакытында төрле илләргә алдынгы язучы-

лары белән безнең арадагы ижади дуслыкның торган саен киңәя һәм ныгый баруы аеруча куандырды. Рәсми утырышларда булсын, төрлө әңгәмәләр, кичәләрдә булсын, сүз барлык әдәбият өчен уртак мәсьәлә булган гуманизм, халыкара дуслык, язучының кешелек җәмгыяте каршында җаваплылыгы турында барды. Шул ук вакытта бу әдәбиятның язмышын һәм киләчәген кайгырту, романнар, поэмалар, шигырьләр, аерым язучылар, әсәрләрне башка телләргә тәрҗемә итү, шулай итеп төрлө халыкларның язучылары арасында ижади элемтәне тагын да ныгыту турында киңәшү дә иде.

Утырыш ахырында мин Вьетнам язучылары делегациясенә аларның татар телендә Казанда чыккан китапларын һәм Г. Тукай сурәте төшерелгән значокны бүләк итеп, Татарстан хезмәт ияләренең Вьетнам халкына теләктәшлеген белдердем.

— Безнең классик шагыйребез Г. Тукай халыкларның бәйсезлеген, хөрлеген, кешенең бөеклеген, аның рухының азат булырга тиешлеген соклангыч шигырьләрендә мәңгеләштереп калдырды. Халкыбызның сөекле шагыйренең шушы сурәте сезнең батыр халкыгыз белән дуслык билгесе булсын.

Вьетнам язучысы Ни Фуанг һәм мәсәе өчен дә рәхмәт әйтте:

— Сез безнең иң ышанычлы язучыларыбызның әсәрләрен үз телегезгә тәрҗемә итеп чыгаргансыз, — диде. — Бу бездә шатлык хисе тудыра. Бу кечкенә сурәтне мин күкрәгемдә горурлык белән йөртәчәкмен.

БАКУ — КАЗАН.

XIX җасырда җыелган мәзәкләрдән

5

- Минем бик зирән этем бар иде, кем тугры кеше, кем хыянәтле кеше — һәрберсене аерып белер иде.
- Аны кайдан белә идеңез.
- Хыянәтле кешенең алгыны тешләр иде.
- Хәзер ул этеңез кайда итте?
- Кудым йөзе караны.
- Ни өчен алай зирән этне нуып йибәрдеңез?
- Чөнки, йөзе нара булгыры, үз аягымы да тешләде.

6

- Ашханада ашазучы:
- Гаңәп, бу көнгә пылавыңыз ничәгесе шинелле яхшы, тамле түгел, — димеш.
- Хезмәтче:
- Ник алай инән? Бу пылау гайне (нәхә) — ничәге пылауның үзе. Кичәге пылау булуында нич шөбһә итмә! — димеш.

7

- Бер бала тере нүрнәдән курнып, атасы янына йөгереп инлмеш. Атасы:
- Ник нүрнәдән курнасың, ничә жаркуены бик яратып ашадың ич, ул чагында нич курынмадың ич, — димеш.
- Баласы:
- Ул яхшы пешнән иде, бусы бик яхшы пешеп йнтмаган, — димеш.

8

- Бер кеше, баласының зиненене шомартман өчен, төрлө дөнья сүзләре сорапшыра, имеш. Баласы һәрнәюсына белгәнә издәр җавап бирә, имеш.
- Беркөн сорамыш:
- Угылым, агачтан алманы най ваныт җыялар? — димеш.
- Угылы:
- Каразылчысы күрмәслек булгач җыялар, — димеш.

9

- Атасы угылына димеш:
- Безгә синнең нүн кечкенә чагында һичбер шинәр ва йнмеш ва хәләз ашатмадылар. Син дә нуп ашама!
- Угылы:
- Имде, әти, син шул ваныттагы ачучыны хәзер миннан аласыңмы?

Әмирхан Еники

ӘДИПНЕҢ ТЕРЕЛЕП КАЙТУЫ

Галимжан Ибраһимов әсәрләрен мин унбер-унике яшемнән үк укый башладым. Бу яшендә кеше кулына ни элксә шуны укый. Ярыймы, иртә түгелме дип уйлап тору юк. Сайлап бирүче дә булмаган, билгеле. Дөрөс, жиде яшь чагымда жинниен энесе Сәғыйт абый (шагыйрь Сәғыйт Сүнчәләй) миңа бүләк итеп ике китап биргән иде. Берсе — Тукайның «Су анасы», икенчесе, русчадан тәржемә булса кирәк, «Борчак патша» дигән китап иде. Яхшы кагазга эре хәрефләр һәм матур рәсемнәр белән басылган китаплар иде алар. Мин әле мәктәпкә йөри башламаган идем, ләкин шулай да үзлегемнән хәреф танырга өйрәнгән идем инде. Бу ике китап миңа тел ачкычы булды. Азапланаттырыша торгач, мин аларны укып чыктым. Кат-кат укыдым һәм мәктәпкә инде мин язу танучы булып бардым.

Укырга шомарып житкәч һәм укуның төмен белеп алгач, мин инде, әйткәнемчә, кулга эләккән бер китапны да ычкындырмыйча «Йота» башладым. Унбер-унике яшемә житкәндә мин Мәжит Гафури, Фатих Әмирхан, Шәриф Камал, Ярулла Вәли, Гали Рәхим, Шәһид Әхмәдиев кебек исемле язучыларның күп кенә әсәрләрен укып өлгөргән идем. Ләкин шулар арасынан минем күнелемне аеруча Галимжан Ибраһимов әсәрләре биләп алды. Үл барсына караганда да татарчарак һәм шомарак яза кебек иде, шуңа күрә аның әсәрләрен, су эчкәндәй, бик жинел укып була иде. Теле дә безнең як теленә бик ошаган, күп сүзләре, күп әйтемиңәре башкортлар белән аралашып яшәүче татар-типтәрләрнеке төсле үк иде. Шуның өстенә мин Галимжан Ибраһимов-

ның безнең яктан, ягъни Дәүләкәннән 35—40 чакрымнар чамасындагы Солтанморат авылынан чыккан язучы икәннән дә инчәктер белеп алдым. Ә бу нәрсә минем күңелдә, билгеле, зур горурлык хисе уятты: безнең якташ, бездән чыккан әдип! Әдипләр Казан тирәсеннән генә түгел, безнең тирәдән дә чыга икән ул!.. Һәм мин бу горурлыгымны китап яратучы малайларга жай чыккан сәен әйтмичә калмый идем.

Галимжан Ибраһимов әсәрләреннән беренчә башлап укыган әйберләрем «Карак мулла», «Зәки шәкертнең мәдрәсәдән куылуы», «Яз башы», «Карт ялчы», «Дингездә», «Табиғат балалары» булды. Шул ук яшьләремдә минем кулыма «Сөю — сәгәдәт» дигән кечкенә китабы да эләккән иде. Ләкин мин аны бер утыруда гына укып чыга алмадым, күрәсен, ул әсәргә минем теһләрем үтөрлек булмаган эле.

Укыганнар арасынан миңа иң ошагыннары «Яз башы», «Табиғат балалары», «Карт ялчы» булды. Алардагы вакыйгалар, кешеләр, аеруча табиғат күренешләре гаять таныш, гаять якин иде. «Яз башы»ндагы малайлар кебек без дә Дим тугаендагы күлләргә балыкка йөрибез, барышлый төрле куркыныч әкиятләр сөйлибез, ыштан балакларын тездән үк сызганып, яр буендә шылт та итмичә кармак салып утырабыз, күлнең тын, қараңгы урыннарыннан шомланабыз, жөн, пәри, албастиларны курка-курка искә төшерәбез, әгәр инде жыл-давыл купса, ике болыт жирдән аждаһаны күтөрөп алып китә дип ышанабыз.

«Табиғат балалары»ндагы шикелле безнең Дим тугаенда да чалгылар чыңдый, чалгылар уйнакдый, Хафиз, Шәяхмәт, Сат-

кай кебек типсә тимер өзәрдәй егетләр, һәм шул егетләргә алынны¹ бирми торган Кәрим кебек картлар жәйге чөлдәдә көн озын изүләрен чишеп печән чабалар. Чопчуар киегән хагын-кызлар жигел тырмалары белән селкеп-селкеп печән жыйалар, малайлар ике бау арасына жиккән атларда чүмәлә тарттыралар. Шунда уениары, мәзәкләре, ярышлары була. Һәм кем белә, бәлки монда да Хафиз шикеллә берәр егет ярышка чыгып, яратып, күз тотып йөргән кызын үзенә кәләшлеккә дәгъвалагандыр.

...Дәүләкәндә дә байлар бар, аларның «Карт ялчы»дагы Шәһибәк бабай кебек көзнен вак ягырлы пычрак көннәрендә баштанаяк жебенеп, күшегеп көлтә ташучы ялчылары бар... Әйе, Солтанморат белән Дәүләкән арасы ерак түгел, Солтанморатта булган хәлләренң һәм кешеләренң бездә дә булуы бик табигый, хәтта вакыт-вакыт күчелгә, әдип нәкъ менә бездән алып язмадымы икән дигән уй да килеп куйгалый иде.

Чыңлап та, Галимжан Ибраһимов безнең Дәүләкәндә булгандыр бит. Булмыйча калмас, Дәүләкәннән тимер юлы уза, Дәүләкәндә сәүдәгәрләр күп, тап кибетләр күп, сиңәмбе көн саен зур базары була, ничек итеп шушындай жиргә Галимжан килеп чыкмас икән? Малай чагында әтисенә иярәп тә килгән булырга тиеш ул.

Шуны әйтергә кирәк, тирә-як мулалары Дәүләкән базарын бер дә калдырмый торганын иде. Бериндә алу-сату эшләре булмаса да, алар, базарны сылтау итеп, берәр бай башкортның түрендә бал эчеп, курай тартып утырып өчен киләләр иде. Мәсәлән, Шәрип авылынан Котлыяр мулланың (бу бик оста жырчы иде), Казанголдан Исхак мулла, Япардан шагыйрь мулла Сафуан Яхшыголовның базар саен диярлек Дәүләкәнгә килеп, безнең күрше Миннегәрәй агайда ашап-эчеп, жырлашып утыруларын мин әле дә булса хәтерлим. Бу өч мулла өчесе дә башкорт, өчесе дә тузалам мәңгет үзенә караганда кырын ятарлык иркен табынны артыграк күрүче, кызыклы әңгәмә һәм жыр сөюче егет кешеләр иде.

Аннары Дәүләкәннең мал базары бик шәп була торган иде. Татары, башкорт, урысы, чувашы, чегәнә шунда мәж киләләр. Арба артларына икәй тәртәләргә байлаган сылу айгырлар, көр алашалар, кырыкмыш

тайлар, усал бияләр чинашалар, тибешәләр. Жирдә коелган печән, өем-өем жылы ат тиздә, — шулар тирәсендә чыр-чу килеп сикерешкән яки аяк астыннан пыр-пыр очкан чыпчыклар... Борыннары ярып дегет исе, каеш исе, тир исе акып тора... Монда сина теле-телгә юкмас мактерлар теләсәң нинди атын йөртеп тә, юырттырып та күрсәтәләр, авызын каерып тешен дә санап бирәләр һәм атынң бәкәленнән алып, колагына кадәр мактый-мактый, кулыңны кулыңнан һич жибәрмичә, күп бияләе белән һаман шап-шоп суга-суга, ахирда сине сатып алырга күндөрмичә туктамыйлар. Авыр гына көрсенеп, кулъяулыкка төргән иске бумажинктан кадерле акчаңны чыгарып түлгәч атынң тезгенен хужа кулыңнан бишмәт чабуң белән тотып аласың да эчәңнән: «Игелеккә язган мал була күрсен!» дил, атыңны житәкләп, базар эченнән чыгып китәсең... Гадәттә ат сатып алучының янында берәр үсмер маласе була. Үсмер малайны ат сатып алырга барганда кыйнап та, тукмап та калдырып булмый инде ул. Менә мин әйтәм, Гыйрфан мулла да, үзенен кечкенә Галимжанның ияртеп, Дәүләкәннең ат базарынан узмады микән? Юк, узгандыр, узмыйча булмас, һәм кечкенә Галимжан да Алмачуар кебек асыл сөякләренә, бәлки, шул Дәүләкән базарында күргәндер дә әле.

Бу минем әдип турында бала чагымдагы хыялланыларым иде. Соңыннан, күп еллар узгач, мин Галимжан Ибраһимовның чыңлап та безнең Дәүләкәндә булуын белдем. Малай чагында булгандырымы-юктырмы, анысы билгесез, ә менә Ырынбур мәдрәсәсендә укуган чакларында Солтанморатка безнең Дәүләкән аша кайтып-китеп бөргән икән. Мин моны Галимжанның ата-сы белән бертуганның улы Мотатар абый Ибраһимовтан ишеттем. Мотатар абый үзе Галимжанны Ырынбурга озаткан чагында Дәүләкән станциясенә пар атта китереп куя торган булган. Шулай ук Ырынбурдан кайткан чагында да ул аны каршы килеп алгалаган. Бу бер дәлил. Аннан соң Галимжанның икенче ачын тутаны Мохтар Ибраһимов истәлекләреннән без тагын шуны беләбез: 1914 елны Дәүләкәндә кымыз эчеп ятучы шул Мохтар янына Галимжан Ибраһимов Уфадан кунакка килгән булган. Һәм беринчә көн торып, Димдә кыймада йөреп, күнел ачып, ял итеп киткән. Киткан чагында Мохтарга рәсемен дә биреп калдырган. (Бу истәлек, рәсем белән бергә, «Совет әдәбияты» журналының 1963 елгы

¹ Игътибар итегез: Галимжан Ибраһимов «алынны» дигән яза, хәзергечә «алдынгылыкны» дигән авыр итеп язмый.

беренче санында басылган иде.) Шулай итеп, минем бала чакта юрап маташуларым ахыр дәрәскә чыкты.

Ләкин ни өчен соң әле мин бу хыяллану-юрауларны язып торам? Қабатлап әйтәсем килә: Галимжан Ибраһимов мине бала чагымнан ук әсир иткән зур язучы булып кына түгел, ә безгә якин жирдән — Солтанморат авылынан чыккан атаклы бер кеше буларак та минем күңлемә бик нык кереп утырган иде. Әдишкә карата булган бу үзенә бер яқынлык тойгысы миндә гел сакланып килде. Моның билгеле бер әһәмияте бар, укучы сонга табарак үзе дә күрер дин ышанам.

Унбиш яшьләремдә мин Галимжан Ибраһимовның «Безнең көннәр»ен укып чыктым. Бу әсәргә тәэсире минә искиткеч зур булды. Ана хәтле укыган барлык китапларны ул басып китте, бик озак мин аның тәэсиреннән исереп йөрдәм. Роман гүя миңа яңа бер дөнья ачты, моңарчы мин белмәгән тормышка алып керде, татар ғаламәндә дә зур вақытлар булып торуйн, зур көрәшләр баруын күрсәтеп бирде, шуларның дөһшәтле, кайнар сулышын китергәндәй булды. Шуның белән бергә бу вақытлар, бу көрәшләр, мин күрмәгән заманга карасалар да, ничектер бик таныш кебек иде, жанга бик якин һәм мавыктыргыч иде. Роман битләрендә яшәгән Даут Урмановларны, Хәбиб Мансуровларны, Булатларны, Сәхипләргә, Разияларны һәм Һажәрләргә яқынан күрәсе, шулар арасына кереп китәсе, шуларның берсе кебек буласы килеп тора иде. Кыскасы, бу роман көтәртти минем канатлана башлаган хыялларымны!

Сүз биредә «Безнең көннәр»ен 1920 елда чыккан беренче басмасы турында бара. Утгазынчы елларның уртасында автор тарафыннан өр-яңадан төзәтелеп чыгарылган басмасын миңа укырга туры килмәде, дәрәскәгә, укый алмадым. Минем өчен әнә шул саргылт когазгы гарәп хәрефләре белән басылган, әдиһнең рәсеме белән чыккан, когазь тышлы калын роман ләззәтләрәк тә һәм кадерлерәк тә бер китап булып калды.

1925 елның жәй азагында мин Казанга килдем. Хәзер инде тере Галимжан Ибраһимовның үзен дә күрү, шәт, насыип булып. Аны гына түгел, гел хыялымда йөргән Фатих Әмирхан белән Галиәсгар Камалны да күрермен дим әле, — мин беләм, алар шушында, Тукай туфрагында яшиләр. Әйе, күпне күрергә, күпне белергә дим килдем

мин бу «хикмәтле һәм мәгърифәтле» чад Казанга! Вақыты да бик кызыклы вақыт. Тукай замандашларының күбесе исән-саулар, Казан үзе дә Тукайдан соң үзгәрмәгән диярлек, шул ук Печән базары, ике яктан тиер ишекле таш кибетләр белән кырыкланган шул ук мәчет, шул ук «Амур», «Болгар», «Сарай», «Шам-шәриф»ләр шаулап торалар, нәпман кыяфәтенә кәргән шул ук елгыр «Минлебайлар» чатыр-чотыр чабып йөриләр, ләкин инде бу Казанда яңа заман хөкөм сөрә, бу «казанда» яңа тормыш кайный, автономияле Татарстанның башкаласы ул хәзер, Себердән, Уралдан, Донбасстан, Идел бие шәһәрләреннән беләмгә сусаган татар яшьләре ана агылып киләләр, һәм әдәбият дөньясында да шул яңа яш көчләрнең «хөҗжәтләре ялтырый».

Урнашып, шәһәргә беркадәр ниялшкәч, мин шул яшьләргә әдәби жыелышларына йөри башладым. Анда һәркемне авызына караткан Такташларны, Кутуйларны күрдәм, кайнар бәхәсләр ишеттем, үзем кебек язган нәрсәсән кесәсеннән чыгарырга курыккан яшь-яшь кенә егетләр белән таныштым. Ләкин ул жыелышларда минем күрәсем килгән «иске» язучылардан берәү дә булмый иде.

Шулай да, Казан урамнарында йөри торгач, һич көтмәгәндә генә миңа Фатих Әмирханны күрергә туры килде. Ленин бакчасынан узып бара идем. Иренеп кенә сары яфрак төшкәләп торган алдәя буйлап ал сакаллы, кечерәк гәүдәле, мөлаем бер татар карты тәгәрмәчле креслога утырган бер кешене артыннан әтәреп килә иде. Мин шунда ук креслодагы кешенең Фатих Әмирхан булуын танып алдым: ул үзенең портретларына бик охшаган иде. Мин әдиһнең йөзенә бик төбәлеп карап уздым. Ахрысы шунадыр, өс-башын яхшылап күрә дә алмадым... Әдиһнең йөзе миңа бик жәтди булып күренде. Калын пейсә аша караган зур күзләре чагылып калды. Авызы зур, ирен-нәре калын иде... Ул арада тәгәрмәчле кресло минем яңымнан узып та китте, — күргән шикелле дә булмадым. Яңадан каршысына чыгып тагын бер карап үтәсем килде, ләкин мин моны, билгеле, эшли алмадым. Күнелдә, хыялда яшәгән зур әдиһне һич көтмәгәндә генә очратудан дүлкянләнеп, шул ук вақытта житәрлек дәрәжәдә күрә алмыйча калуым өчен борчылып, миңа үз юлым белән китеп бардым.

Фатих Әмирханны тагын бер мәртәбә мин шул ук елның декабрь аенда «Сания» операсы премьерасында күрдәм. Та-

тарихын культура тарихында опера сәнгате туган көн иде бу, һәм татар театрына ул чактагы интеллигенциянең каймагы жыелган иде... Тәһфәсләргә берсендә әлеге ак сакаллы мөлаем карт Фатих Әмирханна креслосы белән фойегга алып чыкты һәм ишектән ерак түгел стена буена тәгәрәтәп куйды. Фатих Әмирханна шуңдук яшьләр сырып алдылар. Ул заманда әдипнең үз геройларына охшаган яшьләр — калфаклы туташлар, формадан йөрүче студентлар театрыда еш кына очрыйлар иде әле. Күбрәк менә шулар. Фатих Әмирхан тирәсенә жыелдылар. Мин, билгеле, алар арасына кысылып керергә кыймадым. Шулай да бик кызыксынып, әдипне ничек тә ачыграк күрергә теләп, мин бу түгәрәкнең әле бер ягынан, әле икенче ягынан килеп, үрелеп-үрелеп креслода утыручыга караптыргалдым. Сүзне дә күбрәк яшьләр сөйләләр иде. Алар «Фатих абый» дип, ә кайберәүләре «Фатих әфәнде» дип тә әдипкә ниндидер мактау сүзләре, комплиментлар әйтәләр иде ишкелле... Кызганычка каршы, минә әдипнең үз сүзләрен ишетергә туры килмәде. Мин бары аны аз гына елмаю чыккан жигди чыраен һәм ара-тирә акрын гына башын селеккәләп куюын күрәп калдым.

Фатих Әмирхан 1926 елын март аенда вәфат булды. Димәк, мин аны үләрәннән берничә ай элек генә күргәнмен. Ләкин ишлегең аркасындадыр инде, мин аның агыру булуын һич сизмәдем. (Аякларының гарип булуы исә күптән билгеле нәрсә.) Әмма ул минә, үзе генә белгән ниндидер авыр уйлары бар ишкелле, бик жигди-уйчан, аз сүзле, нигәдер азрак хәсрәтле дә бер кеше булып күренде. Һәм шулай хәтеремдә дә торып калды.

Казанга инде ялланеп, редакцияләргә дә ара-тирә күргәләп йөри башлаган, мин Галиәсгар ага Камалны да күргәләдем. Ул «Кызыл Татарстан» редакциясенә зур гына бер бۆлмәсендә ишектән керүгә кечкенә генә өстәл артында игъланнар тәржемә итеп утыра торган иде. Базык гәүдәле, зур пеләш башлы, күз төсләре тешенке, өс-башы да ярлы гына... Рәсеме буенча күз алдында сакланган ап-ак тулы битле, мөлабәт мыккы, бик шәпкән киегән, яшь, чибәр кеше түгел иде инде бу, татарның беренче атаклы драматургы! Кайчандыр үзе дә газеталар чыгарган, әдәбиятыбызда гажәт күренекле урын тоткан мәшһүр кешене ни өчен болай ишек төбенә игъланнар тәржемә итәргә утыртканнар дип, мин бик

гажәпләнә торган идем. Галиәсгар ага үзе бу хакта нәрсә уйлагандыр, анысы минә, әлбәттә, бөтенләй караңгы, ләкин ул тыштан берни дә сиздерми иде ишкелле. Редакциягә килә, кечкенә өстәл артына утыра, иртәгә чыгасы газета өчен игъланнарны тәржемә итеп куя һәм, эше беткәч озақ юанмыйча, редакциядән чыгып та китә. Үзене юанчыны да ул чытпа, артист дуслары арасында таба иде булса кирәк. Мин аны берме, икеме тапкыр «Болгар», «Амур» номерлары янында, Мохтар Мутин, Бари Тархановлар компаниясендә күргәләгән идем. Бик истәлектә урыннар һәм якын кешеләр! Монда инде ул ничектер үз мөхитында кебек иде.

Ләкин менә Галимжан Ибраһимовны мин озақ күрә алмыйча йөрдәм. Һәм бу гажәп тә түгел. Егерменче елларның урталарында Галимжан Ибраһимов замандашлары арасынан иң югары дәрәжәдә торган бик күренекле бер кеше иде. Ул мәшһүр әдип тә, әдәбиятчы да, тарихчы да, жәмәгать эшлеклесе дә, дәүләт кешесе дә. Ул әдәби хәрәкәтнең үзәгендә тора, бик күп язса, күп төрле эшләр алып бара. Аның авторитеты бик зур, язганның басылып чыгуы белән ябырылып укыйлар, яшьләр исә аны әдәбиятның тере атасы итеп саныйлар, хәтта ана каршы теге яки бу мәсьәләдә бәхәс алып баручылар да аның көчән һәм авторитетын таныйлар. (Ә төрле бәхәсләр, әйтсәң кирәк, каты бәхәсләр ул заманда әле-дә-әле чыгып кына тора иде.) Кыскасы, М. Горький үзенең бәхәссез авторитеты белән рус әдәбиятында нинди урын тоткан булса, Галимжан Ибраһимов та безнең әдәбиятта шуңдыйрак урын тоткан иде димәк, әллә ни арттырып жибәрү бұдмас дип уйлыйм. Һәрхәлдә, минә шулай тоела, шулай күренә иде. Билгеле инде, андый кешене теләсәң кайда аңсат кына очратуы мөмкин дә түгел иде. Ләкин үзән күрә алмасам да аның исеме минә — гажәп хәл — аз гына кагылып үтте. Бу урында мин, оят булса да, бер яшерен сөрмә ачарга тиешмен. Хикмәт шуңда, мин Дәүләкәндә чакта ук әле шигъри һәм сәхна өсрә язу белән мавыга башлаган идем. Шигърияткә әллә Зәриф Бәширигә, әллә Зәйһәп Бәшировага ияреп, кара көчләр һәм кызыл каһарманнар турында яза идем. Коточкыч сыек һәм зәгыйфь булып чыга иде алар. Ярый әле, малай башым белән дә миннән шагыйрь чыкмасын сизеп, ул эшнә тизрәк ташлаганмын. Ә менә сәхна өсрәсә килгәндә өметемне бөтенләй үк өзеп бетер-

мадем. Һәм Казанга килгәч, балалар өчен «Пионерга кәргәнче һәм кәргәннен соң» дигән ике пәрдалек пьеса язып ташладым. (Исеме, исеме ни тора!) Берәрсә акыл биргәндер инде, мин шул нәрсәне Мағариф халык комиссариатына күтәреп киттем. Кем кулына тапшыруымны хәтерләмим. Күпмедер вакыттан соң, «әсәриң» язмышын белер өчен тагын бардым. Мина дәфтәрләрем белән бергә кечкенә генә бер көгәз тортордылар. Кызыл кара белән язылган бу көгәз беркетмәдән күчәргә иде. Анда болай диялгән (хәтердән китерәм): Әмирхан иптәш Еникеевның балалар өчен язган бу пьесасын, нәшриятка тәкъдим итәр өчен, авторын үзәңә кайтарырга.

Гыйльми үзәк рәисе:
Галимжан Ибраһимов,
сәркәтип: Нурғали Нәдеев.

Я, хода! Минем сәхнә «әсәре» Галимжан Ибраһимов рәислек иткән Гыйльми үзәк утырышында каралган! Кирәк бит!.. Әлбәтте, укып тору булмагандыр инде, сәркәтип абый менә монда бер егетнең пьесасы ята дип хәбәр генә иткәндер, шуннан аз гына сөйләшеп алгач, иптәш әйберсен ялгышрак китергән, нәшриятка тәкъдим итсен дигән фикергә килгәннәрдер. Ләкин шуны бит протоколга керткәннәр, житмәсә әле, миңа күчмәсән дә әзерләп куйганнар. Бу инде зур игътибар, алай гына да түгел, бу минем әйбәргә путевка бирү кебегрәк бернәрсә иде. Мин моңа, билгеле, бик сөендем, әмма шулай да пьесамны нәшриятка илтәп бирмәдем. Ни өчен икән хәзер әйтә алмыйн инде, ихтимал пьесаның пешеп житмәгән сүз боткасы булуын үзем дә чамалаганымдыр, ахрысы.

Шушы вакыттан соң Галимжан Ибраһимов миңа тагын да якинрак булып киткән шикелле тоелды, ләкин үзен һаман да әле күрә алганым юк. Инде 26 елның кышы узды, язы узды, көз житкәч, тагын Казанга килдем. Ниһаять, шушы килүемдә мин Чернышевский (хәзерге Ленин) урамында кара пальто, кара эшләпә кигән, урта буйлы, жинел генә атлап баручы бер кешене күрдем. Бу — Галимжан Ибраһимов иде. Ялгышу мөмкин түгел. Дәрәс, кешене беренче мәртәбә күргәндә тануы бик чинен, ләкин ике нәрсә ярдәм итте булса кирәк: берсе — портретлары буенча әлектән үк белү, икенчесе — күңел белән сизенү... Соңыннан шул ук урамда мин аны тагын берничә тапкыр күрәп калдым. (Мәгълүм ки, бу урам буйлап төрле комиссариатлар-

да эшләүче кешеләр Кремльгә йөреләр иде.) Билгеле, мин ана гаять зур кызыксыну белән караганымдыр инде, ләкин узып барышлы ораклы рәвештә генә күренеп киткән кешенең нәрсәсен генә хәтерләп калырга мөмкин соң?! Бары тик шул кара эшләпәсә дә кара тутлы йөзә һәм борын төбөндә генә күпереп торган кара мыгы иста калган. Шулай да бер ягы ничектер игътибарны җәлеп иткән иде: ул жинел сөякле, житез хәрәкәтле кеше булса кирәк, атлап барышынан ук мин моны сизеп калдым.

Ләкин энә шулай урамда очраткалаудан башка миңа Галимжан Ибраһимовны Казанда яхшылап күрергә туры килмәде. Озак та үтми Галимжан аганың каты авырып китүен ишеттек, аннары Крымга ук озатылуын белдек. Шуннан соң шактый еллар узды, күп хәлләр баштан кичте, дөньялар да бик нык үзгәрдә. Бу — 1936—37 еллар иде дисәк, шуннан күп нәрсә аңлашылар, шаять. Минем дә кагылып-сугылып йөргөн бер чагым иде. Утыз алтынчы елны миңа Казаннан чыгып китәргә мәжбүр булдым, ә утыз жиденче елның жәй башында Крымга барып чыктым. Менә шул чакта миңа бер генә тапкыр булса да Галимжан Ибраһимовны якыннан күрергә, күрү генә түгел, янында сөйләшеп тә утырырга туры килде. Ул болай булды:

Нәкъ шул елларны Крымда минем авылдашым һәм дустым Хәбибрахман Ибраһимов «Тау кояшы» («Горное солнце») дигән санаторийнең баш врачы булып эшләп иде. Санаторий бик шәп, бик матур, анда күбрәк партия һәм совет органның житагче кешеләре ял италар. Хәбибрахман үзе дә бик уңган, тырыш, сәләтле врач булу өстөнә, кече күңелле, юмарт табигатьле, һәркемгә ярдәм кулын сузырга әзер торучы бер кеше иде. Аның санаторийсендә Галимжан ага да берме, икеме тапкыр ятып, дәваланып чыга. Хәбибрахман авыру элипка, билгеле, аеруча игътибарлы була һәм нәтижәдә алар арасында чын якынлык урнашып кала. Галимжан ага санаторийдән чыккач та Хәбибрахман һәрвакыт ана кереп, хәлән беләп тора.

Хәбибрахман чакыруы буенча мин дә утыз жиденче елның жәендә Бакудан Крымга барып чыктым. (Казаннан киткәч мин Әзербайжанның бер районында эшләп торган идем.) Дустым мине бик әйбәт каршы алды, урнаштырды. Берәздән аның санаторийсе ремонтка ябылды. Хәбибрахман хужалык эшләре белән төрле якларга чаба

башлады. Ялтаға да мине ияртеп еш кына бера, һәм барған саен Галимжан Ибраһимов янына кереп чыкмыйча калмый иде. Кергән саен диярлек мине дә әдип белән күрешеп чыгарға чакыра торған иде. Ләкин мин авыру кешене борчымым дип, аннары Галимжан аға өчен мин билгесез бер кеше, килешмәс, унайсыз булып дип, гел урамда, әдип торған иортийн капкасы төбөндә торып кала идем. Хәбибрахман күлмә кыста-са да, һәм үзем дә бик теләсәм дә, керергә ничектер һаман жөрһәт итә алмадым.

Ахырда минем Кырымнан китәр көнәрем дә килеп житте. Һәм мена иртәгә китәм дигән көнне без Хәбибрахман белән соңгы тапкыр тағын Ялтаға бардык. Дустан, гадәтсиз, Галимжан аға янына кереп чыгарға булды һәм шул чакта минә:

— Әмирхан, мин врач булып әйтәм, Галимжан аганың хәле шәптән түгел, күрми китсән, соңыннан үкенерсән. Әйдә керик,— диде.

Мин үзем дә бу турыда уйланып килгән идем. Чычлан та, әдипнең капкасы төбөнә ничә тапкыр килеп та кермичә китү бик сәер булачак. Янадан кайчан да булса, кайда да булса аны күрә алуыма ышаныч та аз. Хәбибрахманың әйткәннән дә истаң чыгарырга ярамый, кыскасы, күрел калыым дигәм, бу бердәнбер форсат иде. Һәм мин Хәбибрахманга әйттем:

— Ярый, мин риза, — дидем, — тик башта син үзең генә кер, хәлән бел, шундый кеше сезне күрергә телә дип үзегә әйттеп кара. Әгәр кабул итәргә риза булса, мине чыгып алырсың.

Хәбибрахман кереп китте, һәм биш минут та үтмәгәндер, кире чыгып, мине чакырды.

...Без ишек алды түрөндә торган ике катлы таш йортка таба атладык. Шул минутта иң уйлап, нәрсә кичерүемне хәзер инде хәтерли алмыйм, шуна күрә алдашасым килми. Тик иста калган аерым күренеш, деталь һәм сүзләргә генә мөмкин кадәр дөрес итеп язарга тырышам.

Галимжан Ибраһимов таш йортийн икенче катында тора, — мин моны белә идем инде. Янтык стенага терәп эшләнгән ачык баскыч буйлап икенче катка менәбез. Кечкенә майданчык. Шунда, талдан үргән креслода, Галимжан аға утыра. Чак кына арырак, тағын ике-өч баскыч күтәрелгәч, өйнен фасад агына сузылып киткән зур терраса башлана. Мин хәзер әйтә алмыйм, иң өчен Галимжан аға шул террасада түгел, ә мена монда, баскыч башындагы майданчыкта

утырып торгандыр инде?.. Хәер, террасада бер ханым юлган марьяларне кибәр өчен озын бауга элөп йөри иде. Соңыннан мин аның Галимжан аға хатыны Хәдичә ханым икәннән белдем.

...Без күрештек, Галимжан аға минә янында торган урындыкка утырырга, ә Хәбибрахманга үзе өчен тағын бер урындык алып чыгарға кушты. Без утырыштык. Галимжан аганың өстендә өр-яңа дип әйтерлек кара костюм һәм галстуклы күлмәк иде. Хәзер дә хәтерлим, авыру кешенә каядыр барырга жиегәндәй болай пөхтә киенеп утыруы мине безгә гажәлләндергән иде. Ләкин иң нык күзгә ташланганы һәм борчылып уйланырга мәжбүр иткәне мена нәрсә булды: Галимжан Ибраһимов бик та ябык иде — сөяк та тире генә. Тез башлары кара чалбар аша таяк шикелле төртеп тора, иңбаш, калак сөякләре дә аңачык беленеп тора, ә кузлы, беләзекләре ач балаларныкыдай тәмам чөчкөрөп, үтә күренерлек булып калган. Кара тутлы янаклары эчкә суырылган, зур күзләре дә эчкә баткан һәм аларда ниндидер бизгәк кайнарлыгы сизелеп тора иде. Галимжан аганы мондый бик бетеренгән хәлдә күргәч, мин эчемнән, ул кеше ярдәме белән генә йөри ала торгандыр инде дип, уйлап куйдым.

Ләкин әдипнең тавышы загыйфь түгел иде, хәтта сау-саламәт кешенекедәй ачык, таза ишетелә иде. Танышып, сүз башлагач та шул мөгълүм булды — Галимжан аға мине, ишетепмә, укыпмы, бик аз гына белә икән. Ихтиман, аның күзгә минем кайчандыр «Безнең юлда сирак-мирак басылгалаган әйберләрем чалынып калгандыр, хәер бу хакта ул бер сүз дә әйтмәде. Ул шунда ук миннән Казан турында сораша башлады. Кызганычка каршы, мин аның бу үтә кызыксынуын бер ничек та канаттәндерә алмадым. Безгә ык-мык итеп торганнан соң, үземнән былтыр ук инде Казаннан чыгып китүемне әйтсәгә мәжбүр булдым. Аның моңа хәтта азрак кәефе дә китә төшкәндәй сизелде.

— Алайса, Казан хәлләрен мин сезгә караганда яхшырак беләм икән, — дип куйды ул, серле генә итеп.

Әлбәттә, миңа да бу утыз жиделчә елны безнең Казанда алда нинди акыл житмәс сәер, шомлы хәлләриен булып торыу беркадар билгеле иде, ләкин мин әдәбият дөньясында һәм язучылар арасында ниләр эшләнгәннән, кемнәр белән иң булганның ачык кына белми идем. Галимжан аға да бу хакта сүз кузгатып тормады, тик бо-

нәрсәдән зарлануы хәтеремдә ачык калды. Аның нәкъ үз сүзләрен хәзер китерү мөмкин түгел икән, чамә белән ул болайрак дип әйткән иде:

— Аңламый башладым әле мин андагы (ягъни Казандагы — Ә. Е.) нитәшләрен кайбер гамәлләр. Язучының әсәрләрен телсә ничек бозу, телсә ничек шәрехләү китте. Мәнә минем дә кайбер әсәрләремне бозып басканыр¹. Житмәсә әле, язган аңлатмаларында шуларга ниндидер шик, күдәгә төшереп азаланалар. Шуңа көсфем бик кырылды. Ахырдә мондый жавапсызлыкка чик куюны сорاپ, Өлкә комитетына хат язарга мәжбүр булдым.

Кабатлап әйтәм: сүз Галимжан аганың әсәрләрен бозып басу, шуларга тенденциоз бәя-аңлатма бирергә тырышу, шуңа әдиһиңең кына кәефе кырылуы һәм мондый жавапсызлыкка юл куелмасын дип Өлкә комитетына хат язую турында барды. Бәлки, андый хат чынлап та дөньяда бардыр? Әдәбиятчылар эзләп карасалар, начар булмас иде.

Без күбрәк тыңлап кына утырдык, гажәпләнү белдердек, ара-тирә юату сүзләре әйткәндәк иңкәллә. Минне гел диярлек озак утырмыйбызмы, авыру кешене ялыткырмайбызмы дигән уй борчып торды. Ләкин Галимжан ага бер дә алай ялыгу, тую кебек нәрсә сиздермәде, киресенчә, сүз таныскаган кешедәй бик теләп, башлыча Хәбибрахман белән, сөйләшеп утырды.

Ахырдә без кузгалырга рөхсәт сорадик. Шуңа чакта минне шактый гажәпләндергән бер хәл булып алды: бик арык, бик хәлсез күренгән хужабиз кинәт кенә урынынан торды да, әлегә ике-өч баскычны житез генә атлап, террасага менде. Шунда аның төкерек савыты тора икән. Аннары янадан креслосына төшөп утырды. Берәз сулыш алганын соң ул Хәбибрахманга ешрак керергә кушты, миңа хәерле юл телде, һәм без аның килкөн, кайнар кудын кысып, тизрәк сәләмәтләнүен теләп, чыгып киттек.

Мәнә күпме еллар узды, әмә шуңа чакта мин Хәбибрахман дусы тыңлап, Галимжан ага янына керүемә хәзер дә әле сееп бета алмыйм. Кермәсәм, әлбәттә, бик үкәнергә туры киләчәк иде. Чөнки хәвефле бер вакытта аны күрә калу минем өлешемә тигән бердәнбер мөмкинчелек

булган икән, — озак та үтми мәнә бик тиз ышанарга туры килде.

Мин Галимжан ага янында утыз жидеңче елның август азагында булдым. Миннән соң аның янында Казаннан тагы берәрсә булганмы, юкмы, ул кадәресең белмим. Тик мәнә күпмедер вакыт үткәч, халык арасында Галимжан Ибраһимовны кулга алып, Казанга китергәниәр дигән хәбәр таралды². Моңы, билгеле, бик сакланып кына сөйлиләр. Каты авыру кешене ни өчен кулга алганыр — анысың белүче юк, хәер, белүнең кирәге дә юк, чөнки ул елларда кешегә тагыла торган гаеп бер генә иде: халык дошманы. Димәк, Галимжан Ибраһимов та «халык дошманы»? Минем мәнә әллә ни исем китмәде, чөнки мондый гаеп тагып, кешеләрне кулга алу гадәти бер күренешкә әйләнгән иде. Тик бернәрсәгә мин бик гажәпләндем: шундый авыру кешене ничек исән-сау Казанга китереп житкерделәр икән? Аның юлда ук үлсә калуы бик мөмкин иде дәмбаса!

— Китереп аны кая якканыр, нишләткәнир, исәнме ул, үлгәнемә ул, үлсә — кайчан, кайда, ничек үлгән — булар берсә дә билгеле түгел иде. Тик шунысы гына мәгълүм: Галимжан Ибраһимов хәзер юк ул, исеме әдәбияттан сызылды, әсәрләре жылып алынды. Баштарак матбугат битләрендә аны төрлечә гаепләп, төрлечә яманлап язылган макаләләр күренгәләде, аннары ул нәрсә дә бетте. Култура тарихыбызга үзгә бер дәвер тоткан олы әдиб, олы галим, олы жәмәгать эшлеклесең исемен берничек та, хәтта тәнкыйтьләп та телгә алу ярамас булды.

Ләкин бу тыштан гына шулай иде. Мин үзем, мәсәлә, Галимжан Ибраһимовның безнең халыкка, безнең жәмгыятькә дошман кеше булуына бер генә секундка да, тамчы кадәр дә ышанмадым. Һәм жөрәт итеп әйтәм ки, бер мин генә түгел, күпләр, бик күпләр мәнә, әлбәттә, ышанмаган булырга тиешләр. (Хәтта конъюнктурага иярәп, аңа каршы язучылар да ышанмагандыр дип уйлыйм.) Хикмәт шунда ки, бу зур кеше юкка чыгарылса да, ул, иңкәтер, безнең аныбызда, безнең күселебездә һаман яши иде. Бик зур иде шуңа аның тоткан урыны, аңсыз мәдәният тарихыбызны, әдәбиятыбызны күз алдына китерүе мөмкин дә түгел иде. Әдәби хәрәкәтебездә, язучы-

* Сүз, хәтерем ялгышмаса, Г. Ибраһимов әсәрләреннән ниндиләр дәрәсләккәме, хрестоматиягә кертелгән өзеңкләр турында бара иде.

² Соңыннан билгеле булганча, Галимжан Ибраһимовны утыз жидеңче елның сентябрь ахырында кулга алып, Казанга китерәләр.

лар арасында ул үзенең тоткан урынын, лидерлык вазифасын гүя һаман да саклай иде. Һәм иң куркынч вакытларда да анын турында шыпырт кына, як-якка каранып кына уфтанып сөйләүләр дә, минемчә, тукталып тормады.

Тагын еллар узды. Дәһшәтле Ватан сугышы да тирән яралар калдырып, халкыбызны мәңгелек данга күмеп, нинәйт, үтөп китте. Әйткәнемчә, мин утызынчы елларның башыннан алып, сугыш беткәнчегә кадәр әдәбият дөньясынан, язучылардан читтә тордым. Сугыш вакытында аз-маз язгалый башладым. Сугыштан соң инде әдәбият дөньясына янадан кайттым. Шуңа елларда минем колагыма ара-тирә Галимжан Ибраһимов мәсьаләсен күтәргә кирәк иде, моны үзбездән Казан да һәм Мәскәүдәге кайбер рус интеллигентлар да, бигрәк тә Александр Фадеев, куәтле икән дип сөйләгән сүзләрдә көргәләде. Ләкин бу хакта ачык-тан-ачык әйтөп чыгучы юк, хәер, ул елларда әле мондый нәрсә мөмкин дә түгел иде. Тагын күпмедер вакыт үтәргә, заман ниндидер борылыш ясарга тиеш иде.

Билгеле булганча, бу борылыш партиянең XX съездынан соң башланды. Съездда шәхес культын фаш итү теге еллардагы гәдәлсезлекләрне төзәтүгә, гаепсез һалак булган кешеләрнең яхшы исемнәрен аклауга китерде. Ләкин шуңа чаклы ук, вакыттаннан иртәрәк дигәндәй, бер жылышта миңа һич уйламаган жирдән Галимжан Ибраһимов турында авыз ачарга туры килде. Соңыннан моның шактый зур нәтижәсә да килеп чыкты. Кыскасы, эш менә нәрсәдән башланды.

Безнең тел, әдәбият һәм тарих институты иллә дүртенче елның декабрендә (хәтеремдә шулай калган) язылачак татар әдәбияты тарихының планы белән таныштырыр өчен бер жылыш үткәрде. Жылышча язучылар да чакырылган иде. Башта шуны әйтәргә кирәк, институтның бик күптән инде әдәбият тарихын язарга азаллануы, ләкин һаман да әле очына чыга алмавы безгә билгеле иде. Әйе, тарих язучылар та гажәп авыр, газаллы бер эшкә әйләнде. Инде менә без шуңа, алла бирсә язылачак тарих белән танышып утырабыз. Ләкин нинди тарих соң ул? Классик әдәбиятыбыз бары өч исем белән чикләнә: Тукай — Галиәсгар Камал — Шәриф Камал. Әлбәттә, зур исемнар, зур баганалар, ләкин әдәбиятны күпме-азмы укыган һәркем белә ич: безнең байлык алар белән генә чикләнми. Алардан башка тагын Фатих Әмирхан. Га-

лимжан Ибраһимов кебек баганалар да булган бит әле. Ни өчен алар «онкытылган»? Яна, язылачак тарихта Кәрим Тинчурин, Шамил Усманов, Фатих Бурнаш кебек «кечерәк» фигуралар да юк. Ни өчен? Хәер, мондый сорау куеп тору балалык кына, «юк»ның сәбәбе барыбызга да бик ачык: Фатих Әмирхан бик хәтер «буржуа язучысы», а калганнары барысы да «халык дошманнары». Кертөп кара сн аларны тарихка!

Парадоксаль бер хәл: тарихка кертәргә ярачый, әмма тарихта алар бар. Бар гына түгел, гаять зур урын биләп торалар. Ул-мас әсәрләр язганнар, бу әсәрләр чынлыкта яшиләр, заманында аларны күпме халык укыган, күпме язучылар шулар үрнәгендә әдәби осталыкка өйрәнгәннәр. Хәзерге һәр язучының ижатында Галимжан һәм Фатихлар ижатынан күчкән ниндидер сыйфатлар бар, ниндидер әдәби алымнар, әдәби чаралар яшәп килә. Әдәби телебезне шулар безгә эшләп калдырдылар. Кыскасы, алар булмаса, безнең хәзерге бай проза әдәбиятыбыз да булмас иде, — үсеш дигән нәрсә өзлексез бер процесс бит ул. Шуның өстенә аларны (бигрәк тә Галимжан Ибраһимовны) казакълар, үзбәкләр һәм башка туғандаш халыклар беләләр, кайчандыр укыганнар, катрак язучылары шуларның көчле йогынтысын үзләрендә татыганнар. Моңа алар үзләре үк әйтөп торалар.

Инде менә үзөн фән дип атаган, чынлыкта барны яшеринчә күрсәтәргә тиешле булган тарих китабында Фатих та, Галимжан да юк! Бер дә акылга сый торган эш түгел бит әле бу!

Шуңа чакта минем күнелгә бер уй килде: тукталса, мин әйтәм, язучының шәхси торчышы теләсә ничек кенә булып бетсә дә, аны халыктан яшереп торырга безнең ни хакибыз бар? Тарих китабында телгә алмау белән генә ул юк, ул яшәмәгән дип әйтөп булмый ич. Ә аның китәпхана фондларында бикләпәп яткан әсәрләрен кая куясын? Буыннарда буыннарга сакланып бара чак бит ул әсәрләр! Шулай булган, объектив чынлыкны әйтәргә кирәк түгелме, әдиппен шәхси торчышы ничек кенә булып бетсә карамастан, аның әдәбият тарихында тоткан урынын, яндырып та юкка чыгарырга мөмкин булмаган әдәби мирасын тарихта чагылдырып узарга кирәк түгелме? Шунсыз бит тарих тулы да, дәрәс тә булмаячак.

Һәм мин шушы фикеремне Галимжан Ибраһимов белән Шамил Усмановка карата горып әйттем дә. (Фатих Әмирхан турында

мина кадәр Афзал Шамов сөйләгән иде.) Галимжан Ибраһимов белән Шамил Усмановтан башка әдәбият тарихы була алмый, аларның үзләре турында кем генә дип әйтмек, әмма әдәбиятта тоткан урыннарын күрсәтмичә һич мөмкин түгел, дидем. Дидем диюсән, ләкин никадәр «урынысыз» чыгыш ясавамны үзем дә бик тиз сезеп алдым. Шуңа ук вакытта эчләреннән минем белән килешсә, миңа кушыласы килгән иптәшләрнең дә барлыгын белеп торам, тик алар ачыктан-ачык мине куәтләп кенә чыга алмыйлар. Әйткәнемчә, вакыты житмәгән иде әле.

Тартай теленнән табар. Шуның төсле мин дә тарих дәресе булсын дип башыма хәсрәт кенә алдым. Ул чакта кечкенә полтик гаеп таксалар да бик авыр, бик күнелсез була торган иде. Ә биредә, әйтергә генә ансат, «халык дошманын» яклаучы булып чыктым! Моңа минем бик эчтем пошты, ихтиярсыздан төрле ямьсез уйларга бирелеп йөрдәм. Дәресе, соңыннан миңа бу «гаебемне» кабатлап искә төшерүче булмады, ләкин эчкә шом бер кереп утыргач, аңардан тиз генә арынуы читән икән.

Бер-ике ай вакыт үтөп китте. Мин акрынлап ямьсез вакыйганы оныта төштем, азрак тынычлангандай булдым. Тарих турында да уйламый башладым, әйдә институтның башы катсын, шуның өчен асрыйлар аны дидем.

Илде бишенче елның март башларын да, ул чактагы Союз председателебез Гомәр ага Бәширов мине үз янына чакырып алды. Иртәнге сәгәтләр иде. Союз тирәсендә йөрүчеләр юк, һәм без икәүдән-икәү генә аның бүлмәсендә утырдык. Хәл-әхвал сорашканнан соң Гомәр ага миңа жайлап кына шундыйрак сүз әйтте:

— Әмирхан, син Галимжан Ибраһимовның әдәбиятыбыз өчен кем булуын бик яхшы беләсен инде. Шулай ук аның нахакка һәлак булуы турында да шикләнмисендер?

— Юк, шикләнмим, — дидем мин.

— Әйе, бик зур югалту булды ул безнең өчен... Ләкин менә шуңа кешене әдәбиятыбызга янадан ничектер кайтарасы иде бит.

Һәм Гомәр ага, минем ни әйтсәмне көтөп, аз гына тынып торды. Мин, билгеле, берәз югалыбрак калдым. Әлбәттә, Гомәр Бәшировның үзенә карата минем һич шигем юк, ул моны һичшиксез изге теләк белән әйтә торгандыр, ләкин бу очракта бит ул минем белән Бәшир булып кына түгел, председатель, ягъни рәсми кеше булып та

сөйләшә. Аның тел төбен ничектер дәресе аңлай белергә кирәк иде. Ниһаять, мин сорадым:

— Сүз нәрсә турында бара соң, Гомәр ага?

— Сүз Галимжан Ибраһимовны реабилитировать итү турында бара, — диде Гомәр ага, тыныч кына.

— Ә мөмкинме соң ул?

— Мөмкин булырга тиеш, минемчә.

— Ә ничек итә? — дидем мин, ирексездән дулкынлана башлап.

Гомәр ага миңа сынаулы карашын төбөп, күпмедер вакыт дөшми торды. Аннары, тапшың акрынайта төшөп, болай диде:

— Әмирхан, сиңа сер итеп кенә әйтәм: теге елларда гаепләнеп кулга алынган кешеләрнең эшләрен хәзер янадан карый башлаганнар. Мәскәүдә, мәсәлән, утыз жиденче елларда хөкөм ителеп, читкә сөрелгән кайбер язучыларның эшләрен янадан карау нәтижәсендә, үзләрен аклап, торган жирләренә кире кайтарырга рәхсәт иткәннәр. Мин менә шуны белдем.

— Ләкин Галимжан Ибраһимов дөньяда юк бит инде, аны кире кайтарып булмый.

— Әйе, — диде Гомәр ага, зур такыр башын сыйпап, — ул юк, аны кайтарып булмый. Ләкин аның яхшы исемен аклап, бай мирасын кайтарырга мөмкин. Ә бу безнең өчен гаятьтә әһәмиятле...

— Нишләргә кирәк соң моның өчен?

— Сүз менә шуңа турында бара да, Әмирхан... Кемдер Галимжан Ибраһимовның эшен янадан карауны сорап, әйitik, партия Үзәк Комитетына хатмы, гаризамы язарга тиеш. Моңы, гадәттә, гаепләнгән кешенә берәр якыны, әйitik, хатыны, баласы, бертуганы эшләргә тиеш икән. Ләкин, кызганычка каршы, Галимжаннан калган бала юк, хатыны хәзерге көндә кайда — билгесез, шулай ук якын агай-энесе турында да бернәрсә дә белмибез. Менә шундый хәл, Әмирхан, бу зур эшне кузгатып жибәрер кешебез юк.

— Ул чагында Союз үзе кузгатсын.

— Юк, булмый, — диде Гомәр ага, башын селкеп. — Рәсми оешмага мондый нәрсә рәхсәт ителми икән. Мин моны белештем инде... Шуңа күрә ул мәсьәләне бары тик якын туганы яки хосуси (частный) кеше генә күтәрә ала.

Гомәр аганың тел төбе кая баруын мин инде яхшы ук сезеп торам, шулай да сабырсызланып сонгы сүзләрен көтәм. Ләкин Гомәр ага ашыкмый, гадәтәнчә иреннәрен кысып торганнан соң гына, ниһаять, әйтте:

— Балки, Әмирхан, син шул изге эшне өстенә алырсың, ә? Синен Галимжан Ибраһимовка карашыңны беләбез, әле институтта да син аның мәсәләсен күтәрәп чыккансың икән, димәк, синен ЦКга язуың да бик урынлы булчак.

— Һай, Гомәр ага, бик зур, бик җаваплы эш бит бу! — дидем мин, сикереп торырдай булып.

— Әйе, кечкенә эш түгел.

— Ахыры ни булып бетәр?

— Ахырымы?... Ахыры начар булмас дип уйлыйм... Аннары мин синнән хәзер үк җавап бирүенә дә сораймын, мин сиңа ныклай уйларга вакыт бирәм.

— Әйе, уйларга кирәк, бик нык уйларга кирәк.

— Ләкин бер шарт белән, — диде Гомәр ага, серле генә итеп. — Син бу хакта беркем белән, хәтта хатының белән дә киңәш итмәскә тиешсең. Бары үзең генә уйлап, үзең генә хәл ит. Сүз бирәсеңме?

— Ярый, шулай булсын, — дидем мин, һәм безнен сүз шунын белән бетте. Тик Гомәр ага миннән җавапны артык озакка сузмавынны үтенде.

Әйе, миңа бик нык уйланырга туры килде. Әлбәтте, Галимжан Ибраһимовның үзе турында түгел. Аны һичшиксез реабилитировать итәргә кирәк, әдәбиятка ул кайтырга тиеш — болар минем өчен бәхәссез. Ләкин нәкъ менә шушы бәхәссез нәрсәне күтәрәп чыгу ул чакта миңа шактый хәтәр бер эш булып тоела иде. Ничек кенә булмасын, Галимжан Ибраһимов теге вакытта кулга алынып, төрмәдә үлгән кеңе, «халык дошманы» дигән кара мөһер аның өстендә саклана, исемен телгә алырга ярамый, эсәрләре җиде йозак астында, хәтта әнә тарих китабында да аңа урын юк. Бу — хәзергә әле рәсми караш, рәсми мөнәсәбәт. Утыз жиденче ел корбанныарының эшләре яңадан карала имеш дигән сүзләр йөрсә дә, әлегә ачык кына берни дә билгеле түгел. Һәрхәлдә, Казанда без моны белмибез, берәүнен дә әле эше каралып, исемен акланганын ишеткәнебез юк. Мәскәүдә карыйлар икән, акыйллар икән дип Гомәр ага әйткән сүзләр дә минем өчен хәзергә бары имеш-мимеш кенә.

Ә теге елларда күңелгә оялап калган шом, кем әйтмешли, куян шикелдә қолагын селкетеп, эчтә һаман утыра әле. Минем замандашлар моңа гәҗәпләнмәсләр, чөнки кайчандыр «халык дошманы» белән бер утырып чәй эчкән кешеләреннән дә башлары Себер киткәләде, — алар моны беләләр.

Кыскасы, шомланырга да, шикләнәргә дә сәбәп җитәрлек иде¹.

Әмма икенче яктан ахыл әйтә: ни өчен бу кадәр куркып торырга, ниңә бу хәтле үз-үзеннән өркәтеп маташырга? Хәзер теге еллар түгел бит инде, заман шактый үзгәрдә, бигрәк та иллә өченче елдан соң кешегә юкка да гаеп тагарга тырышулар бетте диярлек. Аннары дәрәслекне белергә, гаделлекне якларга тырышу кайчан тыелганы бар соң? Ә мин бары шуны гына теллим ич. Минем бары Галимжан Ибраһимов эшен яңадан бер карауларын һәм, әгәр ул гаепсез булса, аның исемен аклауларын сорыйсым килә. Я, моның ни гаебе бар? Бигрәк та мин бу үтенечемне Коммунистлар партиясенен Үзәк Комитетына язарга җыенам, ә Үзәк Комитетка без ышанабыз, ниләр генә кичерсәк та дәрәслек белән гаделлекне бары шуңнан табарга өйрәнгәнбез. Юк, Үзәк Комитетка язудан миңа берни дә булмас, әмма шул ук вакытта безнең җәмәгәтичлекке гел борчып килгән Галимжан Ибраһимов язмышы, ихтимал, тулысынча ачыкланыр... Мәнә шулай уйлап, мин, ниһаять, тәвәккәлләргә кирәк дигән карарга килдем.

Бу карарга килүне көчәйткән тагын бер сәбәпне әйтмичә үтә алмыйм. Институтта чыгып сөйләгәннән соң, минем Галимжан Ибраһимовка мөнәсәбәтөм Казандагы кайбер кешеләргә һәм кайбер урыннарга билгеле булдырга тиеш иде. Ләкин ниңә Казан белән генә чикләнеп калырга? Мәскәү дә белсен, Мәскәү, ичмасам, дәрәсләк аңлар һәм дәрәсләк карар, — шулай дидем мин үз-үземә.

Бер атна-ун көннән соң мин Гомәр ага Баширгә барып, үземнең карарымны, ягъни Галимжан Ибраһимов мәсәләсен буюнча Үзәк Комитетка хат язарга риза булуымны әйттем. Гомәр ага миңе җитди кыяфәт белән тыңлады, ә ахырдан жылы көлемсерәп:

— Мин синен риза булуыңны көткән идем, Әмирхан, рәхмәт! — диде.

Аннары без хатны ничек итеп язуга турында сөйләшә башладык. Гомәр ага миңа бик озакка сүзмиңа язып китерергә кушты. Мин берәз аптырый калдым, чөнки андый җаваплы хатны бергәләп язарбыз дип уйлаган идем. Юк, диде Гомәр агай, хатны бары тик син үзең, үз сүзләрең һәм үз кулың белән язарга тиешсең, ә соңыннан

¹ Ахырдан мәгълүм булды: мәсәлә җирле оешмаларының хәер-фатихасы белән кузгатылган икән. Мин бу кадәресең, әлбәтте, беләмдәм.

бергәләп карап чыгарбыз... Күрәсен, шулай кирәктер ииде дип, мин моңа да риза булдым.

Әмма хатны язучы ансат булмады. Бигрәк та русча язучы минем өчен авыр иде. Гаять югары урынга языла торган бик жаваплы хатның иңчәктер стилин дә табарга, сүзләрен дә сайлый белергә һәм, иң мөһиме, үзем әйтсәң теләгәнне жиктерә дә алырга кирәк иде. Шулай да тырыша торгач, мин бу эшкә ырыш чыктым һәм хатны күтәрәп тагын Гомәр агайга бардым. Бу юлы инде безнең эшкә Гази Кашшаф та катнашты. (Ул чагында Гази язучыларның партбюросы секретаре иде.) Мин язган текстны иптәшләр ярадык дип таптылар, тик Гази Кашшаф стилистик яктан бераз төзәткәләде дә Галимжан Ибраһимов турында СССР Язучыларының I нче съездында сөйләнгән докладын цитата өстәде.

Менә ул хат (ирекле тәржемәдә):

«Советлар Союзы Коммунистлар партиясе Үзәк Комитетына.

Копиясе: КПССның Татарстан Өлкә Комитетына.

Кадрлар иптәшләр!

Мин, Совет язучылары союзының члены Әмирхан Еникеев, Сезгә түбәндәгә үтәпчә белән мөрәҗәгать итәм: моңнан күп кешәләр элек Татарстан АССРның элекке Дәүләт иминлеген саклау министрствосының органның тарафыннан язучы Галимжан Ибраһимов кулга алынган иде. Шуңа күрә соң, үнжиде ел вакыт үтәп китүгә карамастан, Галимжан Ибраһимов язмышы хәзергә чаклы бөтенләй билгесез һәм, гомумән, аның юкка чыгуы язучылар өчен дә, шулай ук укучылар өчен дә серле бер вакыйга булып калды. Хәлбуки, Галимжан Ибраһимовның иң яхшы әсәрләрен укучылар һәрвакытта гаять яратып укуы торганын иде, һәм ул әсәрләр турында заманында партия-совет матбугаты битләрендә бик уңай фикерләр дә әйтелгән иде. Мәсәлән, Совет язучыларының беренче Бөтенсоюз съездында татар әдәбияты турында сөйләнгән докладта аның турында түбәндәгә сүзләр бар:

«Татар әдәбиятының иң зур язучысы Галимжан Ибраһимов Октябрь революциясенә башыннан ук совет власте ягына баса һәм безнең партия сафларына керә. Утыз еллык иҗат дәверендә ул «Безнең көннәр», «Тирән тамырлар», «Казакь кызы», «Кызыл чәчәкләр» кебек бик яратылып укылган зур-зур художество әсәрләре

тудыра. Галимжан Ибраһимов иҗаты татар халкының тарихын һәм төрле катлау, бигрәк та, авыл кешеләренек тормышын бик тулы чагылдыра. Бөтенроссия Үзәк башкарма Комитеты киң хезмәт ияләре массасын политик агарту эшендә гаять зур иҗади активлык күрсәткән татар әдәбиятының бу классигына Хезмәт Герое дигән исем биреп, бик дөрес эшләде».

Галимжан Ибраһимовның күпчелек әсәрләре прогрессив идеяләр белән сугарылган, бу әсәрләр татар халкының көнкүрешен һәм иҗтимагый тормышын реалистик рәвештә югары художество чаралары белән сурәтлән. Ул чын мәгънәсендә зур стилист һәм сүз остасы иде.

Галимжан Ибраһимовның иҗаты татар әдәбияты үсешенә, аеруча аның проза әдәбиятына, гаять зур тәэсир ясады. Хәзерге өлкән буын татар язучыларына әдәби осталык һәм тел ягынан аның көчле йогынтысы тиде.

Татар әдәбияты тарихында Галимжан Ибраһимов иҗаты үзенең әһәмияте, шулай ук күләме белән дә бик зур урын алып тора. Бу әдәби мирасының хәзергә вакытта тыелган хәлдә яшәүе әдәбият тарихыбызда зур бушлык тудырды. Галимжан Ибраһимов әсәрләреннән башка безнең революциягә чаклы һәм революциядән соң кырыгынчы елларга хәтле булган әдәбиятыбызны күз алдына китерүе мөмкин дә түгел.

Мин Галимжан Ибраһимовның партиядәгә политик эшчәнлеген белгем. Мин бары аның каты авыру хәлендә 1937 елны кулга алынуын гына беләм. Шуннан соң аңа ни булган, берәр төрле гаебе исбат ителеп, ул хөкемгә тартылганмы, юкмы — минә шулай ук билгесез. Әмма мин Коммунистлар партиясенәгә элеккә иелгән халыкларның култура мирасына һәрвакытта тирән хөрмәт белән каравын белгәнгә күрә, Үзәк Комитеттан Галимжан Ибраһимов эшен яңадан карап, аның шәхси тормышына да һәм иҗади мирасына да ачыклык кертүгә үтенергә жәрәят итәм. Гадилеккә һәрвакытта, һәрбер очракта яклап килгән Үзәк Комитет минем бу үтенемне тешлән ыгътибар белән карар дип, чын күңелдән ышанып калам.

Ә. ЕНИКЕЕВ.

30 март, 1955 ел.

Хатны Гази Кашшаф үзе белгән бер маңиңисткадан бастырып алды. Шуннан соң мин аңа кул куеп, конвертка салып, ти-

ешле адресы белән озатып жибердем. Хәер-ле сәгатәтә!

Инде сабыр ғына жавабын көтәсе калды. Билгеле, мондый эшнен нәтижәсен көтеп йөрүең нәрсә икәнән укучы үзе дә андый торгандыр, шуңа күрә ул хакта язып тору кирәкмәстер дип уйлайм. Тик шуны ғына әйтәсем килә, мин тыныч идем, ва-кыт-вакыт күнелгә ниләр генә килмәсен, әмма мин тыныч идем.

Хат март азагында китте. Майның ун-нарында беренче җавап килде. Бу — СССР Прокуратурасыннан булып, анда Сезнең Ибраһимов эше турында КПСС Үзәк Коми-тетына язган хатыгыз СССР Прокуратура-сы тарафыннан тикшерелә, нәтижәсен тик-шерүдән соң хәбәр итәрбез, диялгән иде. Димәк, хат кабул ителгән, хатка, ничек дим, ход бирелгән! Бу, әлбәттә, өметләндергеч хәбәр иде.

Шуннан соң инде мин сабырсызланым-рак көтә башладым — уңай, яхшы нәтижә-не тизрәк беләсе килә иде. Ләкин азналар үтте, айлар үтте, салкын көз дә килеп житте, ә җавап юк та юк. Мин чыңлап бор-чыла башладым — бу ни хәл?

Ниһаять, 1955 елның 2 ноябрендә СССР Прокуратурасыннан икенче пакет килеп төште. Ачып укыйм: кыска ғына язылган рәсми кагазьдә Галимжан Ибраһимов эше-нен Прокуратура тарафыннан тикшерелүе, аның гамәлендә жинаять эше табылмавы һәм шул сәбәпле Ибраһимовка карата 1955 елның 24 сентябренән суд производствосы-ның туктатылуы хәбәр ителгән иде. Кечке-нә кагазьне кат-кат укыдым, анда ни өчен-дер мин бик күрергә теләгән «реабилитиро-вать ителде» дигән сүз юк иде. Хәер, ул сүзнең бөтенләй кирәге дә булмаган икән. Соңыннан ачыкланганча, Галимжан Ибра-һимов өстеннен тикшерү эше башланса да, аңа карата бериндиде дә хөкем карары чы-гарылмаган була. СССР Прокуратурасы минем классик әдипбез эшен янадан бер карауларын сорاپ язган үтенечемне, урын-да тикшереп хәл итү өчен, жирле оешма-ларга жибергән. Мәсьәләне ыкклап өйрән-гәннән соң, Үзәк Комитет белән киешеп, КПССның Татарстан өлкә комитеты Га-лимжан Ибраһимов эсәрләрен бастырып чыгару турында карар кабул итә. Ләкин болар барысы да мина бу мәкаләне язган чакта ғына билгеле булды.

Шул ук көнне мин Гомәр ага Бәширгә шалтыраттым, бу гаять әһәмиятле һәм шат-лыклы хәбәрне житаердем. Икенче көнне

Союзга барып, СССР Прокуратурасыннан килгән кагазьнең копиясен күчереп бирдем. (Асыл нөсхәләре үземдә саклана). Гомәр ага шуңа ук Өлкә комитетына йөгерде... Анда һәм бүтән жирләрдә нинди сүзләр булгандыр, ул кәдәресе минә билгесез, әм-ма Галимжан Ибраһимов тирәсендә эшләр бик кызу башланып китте. Язучылар Сою-зы тиз генә аның әдәби мирас комиссиясен дә төзде. Шуңа ашыгу аркасында булса кирәк, мине ул комиссиягә кертергә онытып та калдырганнар иде — хәер, бусы инде бик кечкенә мәсьәлә.

Бу язмаларда мин Галимжан Ибраһи-мов турындагы истәлекләремне, дөресрәге, Галимжан Ибраһимовның минем күнелемдә кече яшемнән үк нинди урын алып торуын, аның белән бер генә тапкыр булса да оч-рашып сөйләшүемне, ниһаять, аның исемен аклауда һәм бай әдәби мирасын яңадан халкыбызга кайтаруда минә ничек катна-шырга туры килүен мөмкин кадәр дөрес итеп язып чыктым. Хәзер инде нокта куяр-га да була.

Ләкин нокта куяр алдыннан бернәрсәне әйтмичә кала алмыйм — моны миннән наму-сым таләп итә. Сүз хәзер генә сөйләп узган Галимжан Ибраһимовны аклау мәсьәләсе турында бара. Иңчә та шик юк ки, Галимжан Ибраһимов минем катнашымнан башка да акланган булыр иде. Мин булмасам, бүтән кеше табылыр иде, яки якын туганнарын-нан берәрсе килеп чыгар иде, һәрхәлдә, кем дә булса Галимжан Ибраһимовның эшен яңадан карауны сорاپ язмыйча калмас иде. Хәтта беркем язмаса да, Галимжан Ибра-һимов күптән акланып, безнең әдәбияты-бызга кайткан булыр иде. Тарихыбызда күренекле урын тоткан шундый зур затның югалып калуы һич тә мөмкин эш түгел.

Ләкин дөньяда факт дигән бернәрсә бар. Факт шуннан гыйбарәт, Галимжан Ибра-һимовны аклау мәсьәләсендә, үзегез күргән-чә, минә күпме-азмы билгеле бер роль уй-нарга туры килде. Тарихи бер шәхеснең яз-мышыча байланган бу факт ничектер юга-лып калмаска тиеш иде. Шуңа күрә мин, үзем исән чакта, аны ноктә булганча язып калдыруны кирәк дип тәнтим. Ышанам ки, укучылар минем бу теләгемне дөрес айлار-лар һәм мине тыйнаксызлыкта гаепләмәс-ләр.

ЯЗУЧЫНЫҢ ИЖАТ ПОРТРЕТЫ

Рафаэль Мостафин

ШИГЪРИЯТ ЧИШМӘСЕ

(Сибгат Хәкимнең ижат портретына эскизлар)

Туган жирем Баулы янында гына өсте яшә юкәләр һәм имән ағачлары, вак бөдрә каеннар белән капланган текә тау итагеннан кечерәк бер чишмә ургып чыга. Көчле, тыгыз агым белән төптән кузгатылган ком кисәкләренен күңелле бөтерелүләрен күзәтеп, мин озак-озак әлеге чишмә янында утырырга яратам; анын, үткен кырлы ташларга бәрелеп, көмештәй чыңлавын тыңлыйм, дымлы туфракта үскән үләннәренен хуш исен сулап ләззәтләнәм.

Кемгә дә билгесез, бәләкәй генә чишмә...

Ләкин ерак дингезләргә коючы зур, ташкын елгалар төптән, жирнең нәкъ йөрәгеннән ургып чыгуы шундый чишмәләрдән башлана да бит инде.

Өлкән шагыйребез Сибгат Хәким ижатын да мин нәкъ энә шундый кристаллдай саф, тормышның үзе кебек үк мәңгелек шигърият чишмәсе итеп күз алдына китерәм.

* * *

Тау халыклары арасында «көмеш кашык кабып туган» дигән бер мәкаль бар. Табигать тарафыннан әкият, жыр-шигырь чыгару сәләте бирелгән, телгә оста кешеләр турында сөйләгәндә, алар «бу кеше авызына көмеш кашык кабып туган», диләр. Шикләnmичә әйтергә була, күренекле татар шагыйре Сибгат Хәким — шундый бәхетле кешеләреннән берсе. Аның «көмеш кашыгы» — үзенә бабаларыбызның мең еллык тәжрибә һәм акыл көчен сеңдәргән, шигъри бизәкләргә бай, сыгылмалы халык теле.

Булачак шагыйре Казан артында туа. Казан арты исә әлек-әлектән жырлы як булуы, үзенә зур шагыйрьләре, укымышлы уллари — гыйлем ияләре белән дан тоткан. Биредә татар әдәбиятының классигы, халык шагыйре Габдулла Тукай туган. Үткәннән курку белмәс шагыйре һәм акыл иясе Курсави, татар драматургиясенә атасы Г. Камал Казан артынан чыгалар. Г. Бәширов, Ф. Хөснн, Р. Төхфәтуллин, Г. Ахунов кебек танылган замандашларыбыз шунда туып, шунда үсәләр.

Моны гади бер очраклылык дип кенә аңлатып булмый, билгеле. Шулай килеп чыккан инде. Төрле тарихи сәбәпләр аркасында, татар әдәби теле, үзенә беренчел сафлыгы, бизәкләр байлыгы белән, бу якларда тулырак сакланган, бүгенге әдәби телебез-

нең нигезенә дә Казан арты сөйләше алынган. Биредә туган жырларны бөтен Татарстан жырлаган, Казан арты әкиятләрен бөтен халкыбыз сөйләгән.

Булачак шагыйрьнең бала чагы әнә шул жырлы-моңлы якта, төгәлрәк итеп әйткәндә, хәзерге Арча районының Күлле-Киме авылында уза. Сибгатнең ата-бабалары урманнарда тазартылган жирдә арыш, карабодай ыкмәненәр. Көлсу туфраклы, ундырышсыз бу жир генә туендырып тора алмагач, чит авылларга китеп, балта осталары булып йөргәннәр. Балта остасы буларак, әтисенә даны бөтен тирә-якка таралган, ә үзенә ул юныле-башлы бер өй дә рәтлән алмаган. Хәерчелек башкаларга эшләргә, акча артынан куарга мәжбүр иткән.

1921 елгы ачлык вакытында әтисе белән абыйсы Рәхим, эш эзләп, ерак Украина далаларына чыгып китәләр. Һәм шул китүдән берсе дә кире әйләнеп кайтмый: кайдадыр юлда тиф белән авырып, егылып калалар. 10 яшьлек Сибгатнең күз алдында, ачлыктан шешенеп, бабасы белән сәелесе Разия үлә. Ул үзе дә көч-хәл белән генә аяктай егылмый кала. Кыен чакта бәрәңге белән булса да ярдам иткән марила рәхмәт инде... Шагыйрьнең бала чагы авыр хезмәт белән үтә, бер сынык ыкмәк турында кайгыртып уза.

Билгеле, Сибгат Хәким хәтерендә бала чак еллары үзләренек бары тик авыр, кыен яклары, ачлык-хәерчелекләр белән генә сакланып калмаган. Кыен яктар белән бертәткән, матур истәлекләр, яхшы хәтирәләр дә күп булган. Биредә ул беренче мәртәбә Тукай әкиятләрен тыңлаган, Тукай шигырьләрен ишеткән. Тагын халыкның гүзәл жыр-әкиятләре булган бит әле. Шулар аны шигърийятнең олы юлына алып чыккан.

«Ә халыкның үз жырлары! — дип язды сонрак шагыйрь.

— Аның үз характерына хас индидер уйчан, тыйнак моң. Әйтерсең дә, алар халыкның үз язмышынан саркылып чыкканнар. Йөрәгенә бер кәрдем, тиз генә китмәс, иң түренә, эчкәргә үк кереп утырып да, мәңгегә калыр... Әле малай чакта ук, берәр авылда жыен буласын ишеттемме, тизрәк шунда чаба идем. Рызыкчан күп эләкми, аның каравы туйганчы жыр тыңлыйм. Һәм хәзер дә, илденең өскә ягына чыкканнан соң да, шул ук «авыру» белән авырыйм... Мин бүтән дә бер генә сабан туен да калдырмайым. Һамаң да шул, халыкның үзенә бертөрләр, үзенчәлекләр тормышы тарта».

Халык жырларын, Тукай моңларын тыңлап-ишетеп үскән Сибгат кечкенәдән кулына каләм ала, күңелендә ташыган уй-хисләрен «рифмалашкан юлларга» салырга тырышып карый. Күрәсең, аның шул өйрәнчек шигырьләрендә үк нәрсәдәр булган инде. Юкса, укутучысы Фәрит Гасыймов күңел күтәрерлек мактау сүзләре әйтер идемени...

Бишенче класстан алып Сибгат әдәби-ижат түгәрәгенә йөри, стена газетасында һәм үз мәктәпләрендә чыга торган кулъязма журналда шигырьләрен бастыра башлый.

Шулай бервакыт Күлле-Киме авылына Гәдел Кутуйның сәелесе Һава Кутуева килә. Кичәдә Сибгатнең шигырьләрен тыңлагач, ул аны үз янына чакырып ала да:

— Сездә шигырь язарга талант бар, ишә егет. Укуыгызны дәвам итәргә кирәк, — ди.

Сибгаткә ул Казанга килгәргә киңәш итә, адресын калдыра, укурга керергә дә булышармын ди. 1930 елның февралендә 18 яшьлек крестьян егет, гомерендә беренче мәртәбә туган жиреннән аерылып, таныш булмаган чит-ят шәһәргә килә. Бирегә килгәч, Һава Кутуеваның ярдәме белән, башта татар рабфагына керә, соңыннан педагогия институтына укурга күчә.

* * *

Узара шаярып сөйләшкәндә, каләмдәш дуслары: «Сибгат Хәким татар поэзиясенә «Пар ат»та килеп керде», диләр. Баксан, бер дә юкка гына әйтмиләр икән. 1939 елда басылган «Пар ат» исемле бу поэмада С. Хәким шагыйрь буларак үз тавышын таба. аның иҗатының төп үзенчәлекләре эчкерсез лиризм белән сугарылган шушы әсәрдә башлап ачыла.

С. Хәкимнен шигъри тавышы үзенек нәфислегә, йомшаклыгы белән аерылып тора. Поэмага нюанслар байлыгы, хис-кичерешләрнең иң нечкә төсмерләрен сиземли алу хас, андагы кичереш һәм вакыйгаларның агышы ук индидер салмак, үзенә бертөрләр ритмга салынган. Беденер-беденмәс, жинелчә нәрдә белән өрелгән сагыш-моң да, халык

шагыйренен вакытсыз югалуы өчен әриү-ачыну да, артык кычкырып, күзгә ташланып тормаслык шатлык хисләре дә бар айда.

Жик атларны, кучер, кузгалабыз...
Күзлим кабат тирә-ягымны.
Кешеләрен якын синен, Кырлай,
Бөтен нәрсән жанга ягымлы.

Биредә Габдулла Тукай поэзиясе тәэсире ачык сизелеп, күзгә ташланып тора. Шигъри тонның уйчанлыгы, яктылык нуры белән сугарылган мөм, эчкә бер жылылык, туган жиргә, аның эшчән кешеләренә чиксез мэхәббәт С. Хәкимне Тукайга якынайта, бу ике шагыйрь ижаты арасындагы охшаш якларны билгели. Шул ук вакытта әсәреннән Сибгатчә үзенчәлекле булуын чамалау да артык кыен түгел.

— Шагыйрьләр үз-үзләре белән сөйләшәләр, ә дөнья аларны тыңлап кына тора, — дигән Бернард Шоу.

«Пар ат» поэмасы бу сүзләреннән дөреслеген раслаучы матур дәлил була ала. Поэмада эзлекле сюжет линиясе юк диярлек. «Пар ат» — туган як табигате турында лирик кичерешләр симфониясе. Шагыйрь тормыш турында уйлана, үткәннәрен хәтергә төшәрә, килчәккә күзалларга тырыша һәм әледән-әле Тукай образына мөрәҗҗәгать итә.

Дөрес, поэма әле кайбер кимчелекләрдән дә азат түгел. Урыны-урыны белән әсәргә хисләр тирәнлегә, чынбарлыкны фәлсәфи аңлай белү житкенләмәи. Автор, аерым урыннарда, туган як табигатенә тышкы бизәкләрен коры санап чыгу белән ма-
выга:

Якын миңа: әвен, кибәннәрен,
Болыннарын, иркен кырларын,
Томан төшкән яшел үзәннәрен
Һәм зәңгәрсу торган урманн...

Әмма бу кимчелекләр генә поэманың көчле, матур якларын каплап калдыра алмый. Шагыйрь үзенә якын һәм кадерле бала чак, туган як турында яза. Әсәрдә уку-чыларның игътибарын җәлеп иткән һәм бүген дә үзенә тартып торган төп сыйфат — кичерешләреннән табигыйлегә, жылы, шигъри лиризм хисе.

* * *

Ватан сугышы башланудан берничә ел элек, ул вакытта әле яшь шагыйрьләр рәтендә йөргән Сибгат Хәким «Юксыну» исемле бер шигърь яза. Интим характердагы мэхәббәт шигъре була ул.

Лирик герой якын дуслын көтә, сөйгәнне сагына. Мәнә ул, сөйгәнә килергә тиешле юлны кузлук-кузлук, искән жилләреннән сулышын тыңлай. Ул якларга киткән кошлар кире кайта, ә сөйгәнә анын, никтер, кайтып житми.

Кайчандыр сөйгәнә укыган мәктәп яннарыннан юксынып уза: иптәшләре белән шуу-гөр килеп, дуслы килеп чыгар сыман...

Бакчадагы шомырт агачлары да аны сагына, аны көтәләр. Ләкин чачәкләр шиңә, яфраклар коела. Мэхәббәтә, никтер, һаман күренми...

«Юксыну» С. Хәкимнең 1938 елда чыккан беренче җыентыгында ук басылса, аңа ул чакта игътибар итүче генә булмый.

Сугыш башлана. Беренче көннәрдән үк С. Хәким алгы линиядә, иң куркынч участокларда илне дошманнан саклау өчен көрәшә. Вәзод командиры Сибгат Хәкимов башта Ржев астындагы, соңрак Курск дугасындагы канлы, авыр сугышларда катиаша. Үзеннән-үзе аңлашылса кирәк, иҗат эне белән шөгыйльләнергә бөтенләй вакыты да калмый анын. Шуңа да карамастан, «Юксыну» сугыш елларындагы иң популяр шигърьләреннән берсе булып китә.

Бу — болай булса, Авыр, дәншәтәе 1942 ел башлана. Немец илбасарлары Сталинград янында Иделгә килеп житәләр. Ил өчен иң хәефле көннәр якынлашкан вакыт була бу. Радио һәр көнне безнең таскәрләр калдырып чыккан калалар, авыллар турында хәбәр итә, фронт почтасы якыннарын, сөйгән ярларын үлгән хәбәрләрен та-

шып тора. Күпләрнең йөзләренә яна жьерчыклар өстәлә, кешеләр тагын да басын-кырак, кырысрак һәм жыйнаграк булып китәләр. Кычкырып көлү, шатыклы жыр авазлары бер мәлгә тынып калгандай була.

Әнә шундый көннәрнен берсендә, С. Хәкимнен кайчандыр үзе бүләк иткән жмен-тыгын караштырып утырганда, композитор Шакир Мәжитов «Юксыну» исемле бер шигърьгә тукталып кала:

* * * * *
Син киләсе юлдан күзем алмый
Сине көтәм, иркәм, кич-иртән...

Композиторның үз хисләрен дә, меннәрчә башка кешеләрнең теләк-омтылышларын да төгәл һәм тулы ачып биргән шикелле тоела бу шигърь. Ул вакыттагы кешеләрие биләп алган төп тойгы — сагынып көтү була. Кешеләр сөйгән ярларыннан хат көтәләр, сугыш кырынан яхшы хәбәрләр килүен көтәләр, жинү көнен көтәләр.

Шигърьдә сурәтләнгән хис-кичерешләрие укып дулкынланган композитор бер тән өчендә ана көй яза һәм, таң атып, яктыруга, хөкем карары көтеп, Заһит Хәбибуллин янына йөгәрә. Композитор дуэты Ш. Мәжитовны зур ижәт унышы белән котлый: көй, чыннан да, әйбәт була.

Тагын берничә айдан «Юксыну» бөтен республикага тарала. Ул сугышка киткән ярыннан изге хәбәрләр көтеп яшәүче кызларның үз жырлары итеп кабул ителә. Авыл клубларындагы бер генә концерт, бер генә кичә дә бу жырсыз узмый. Халык С. Хәким шигърендәге кайбер сүзләрен үзенчә үзгәртә, аны тагын да камилләштерә төшә.

Бу жыр яшәргә, өшләргә һәм көтәргә өйрәтә, жинү көнен якынайту өчен көрәшкә тулпый. Чорның рухына тәнгәл килгән, халык күнеленен ин изге кылаарын тибрәндәрә һәм аның менә-менә ташып чыгарга торган уй-хисләрен төгәл аңлата алган әсәрләр генә шундый бәхетле ызымышка өчрәргә мөмкин.

Бу вакытта С. Хәким һаман әле фронтта була. Кайчандыр үзе язган бер жыр шулкадәр популяр булып китәр дип уена да килми аның. «Юксыну» көен ул беренче мәртәбә сугыштан соң гына ишетә.

1946 елда С. Хәким үзе яшәгән шәһәргә әйләнеп кайта. Беркөнне урамда барганда, ана Зифа Басыйрова очрый. Исәнлек-саудык, хәл-әхвәл сорашкач, артистка «Юксыну»ның халык тарафыннан гаять жылы кабул ителүе, бик популяр булуы турында сөйлә башлый.

— Беләсезме, — ди С. Хәким, байтак тыңлап торганнан соң, — минем ул жырны ишеткәнем дә юк бит әле.

— Булмас ла? — дип гәҗәпләнә З. Басыйрова. — Алайса, Татарстанда ул жырны ишетмәгән бердәнбер һәм иң соңгы кеше Сөз буласыз...

* * *

Кайсыдыр бер елны Татарстан радиосы, халык арасында киң таралган көйгә сүзләр язудың үтенен, Сибгәт Хәкимгә мөрәҗҗәгать итә.

— Озак уйландым, — дип сөйлә С. Хәким, — шушы гади генә, өчкерсез мелодиягә ниндирәк сүзләр табарга соң. Акрыялап, кат-кат тыңлый торгач, көйда мин чылтырап аккан чышмә тавышлары ишеткәндай булдым. Күз алдында авыл күренешләре, ишләрнең чышмә буенда очрашулары жанланды, башымда үзеннән-үзе жырның сюжеты гуды.

«Фазыл чышмәсе» чиләк-көянтәләрен асып, «чылтырап аккан чышмәгә суга дип килгән» кыз исемненнән язылган. Автор, бик гади, шул ук вакытта хәтердә калырлык штрихлар ярамаңда, гашыйкларның очрашып-кавышуларын сурәтли. Егер белән кыз бер-берсенә яатыравыклы, матур сүзләр әйтешиниләр. Аларның, кавышып, үзара аңлашулары турындагы хикәя әйтеп бетерелмәгән сүзләргә, күз карашы һәм ишарәләргә корылган:

Кызарып янгән шәфәкәтән
Күзләрем алалмадым;
Тибрандә теләм, әйтергә
Сүзләрем табалмадым.

Бу юлларда тыйнак, оялчан һәм үтә саф күнелле татар кызының тулы табигате, бөтен характеры ачыла. Күрәсез, ул сөйгәннен йөзсә карарга да кыймый. күзләрен каядыр читкә, шәфәкъ игына төбәгән. «Кызарып янган шәфәкъ»кә монда икенче, өс-тәмә мәгънә дә салынган әле. Алдагы строфада болай ди бит шагыйрь:

Тиз генә әйләнеп өйгә
Кайтырмын дигән идем.

Ирексездән елмаю уята бу сүзләр. «Тиз генә өйгә кайтырмын» дип суга килгән кыз караңгы төшөп беткәнчә сөйгәнә янында басып торган бит. Кызын каушый-курка беренчә мәртәбә егете белән анлашканнан соң әйткән сүзләре дә шундый табигый, ышандырыллык янгырыйлар:

Вәгъдәм бар сина, белмәсен
Тик күрше-күлән генә.

«Фазыл чишмәсе»ндә жинелчә юмор һәм шаян елмаю, татар халкына хас тыйнаклык һәм күнел сафлыгы аерып ала алмаслык рәвештә бергә кушылган. һәм жырда тасвирланган сукмак, әйтерсен, чылтырап аккан чишмәгә генә түгел, халыкның күнел түренә үк илтә.

Сүзләр язылып ярты ел да узмагандыр, жыр Татарстанның бөтен почмакларына барып житә. Бер Татарстан ғынамени, аны Себердә һәм Оренбургта да, Башкортстанда һәм Пензада да хуплап каршылыйлар. Ул күп тапкырлар радио аша тапшырыла, концертларда, жыр бәйрәмнәрендә янгырый.

«Юксыну» кебек үк, «Фазыл чишмәсе» дә халкыбызның иң яраткан жырларының берсенә әйләнә.

Укучылар белән очрашкан вакытларда С. Хәкимне «Жырда язылган Фазыл чишмәсе кай төштә?» дип сорاپ, аптырата торган булганылар. һәм ана Фазыл чишмәсенен беркайда да булмавын, шагыйрь фантазиясә белән генә табылган исем икәннен озаклап аңлатып торырга туры килгән.

Берничә ел элек С. Хәким, гадәттәгечә, жәй көне туган авылы Күллә-Кимегә кайта. Аны авылдашлары чорнап ала, саламәтлегә, нинди әсәрләр язуды турында белешәләр, шәһәр яналыкларын сорыйлар. Ахырдан кемдер сорاپ куя:

— Фазыл чишмәсен күргәгә телисезме?

— Нинди чишмә ул? — дип аптырый С. Хәким. Элек авылда андый чишмә булмый. Соңыннан барысы да ачыклана. Күптән түгел авыл янында ғына салкын, чиста сулы зур бер чишмә чыга башлаган. Авыл яшьләре ана «Фазыл чишмәсе» дип исем кушканнар. Шул рәвешчә, тормыш кушуы буенча туган жыр кабаттан тормышка әйләнеп кайткан.

* * *

1948 елның жәендә С. Хәким көньякка ял итәргә бара. Поезд кайчандыр сугышып узарга туры килгән жирләр — Орел, Курск, Белгород шәһәрләре аша үтә.

Таныш, якин жирләр. Жылы жил кырлардан өлгергән арыш исе алып килә. Әнә юлдан, тузан туздырып, колхоз маллары кайта. һәр жирдә сары бүрәнәләрдән салынган яна буралар калкып чыккан, урам кырларына яна ярган такта, кирпеч өемнәре тезелгән. Тимер юл полотность буенча сузылган ярылаш жимерек окоп-траншеяларны күе үлән каплап киткән.

Инде юл кырында ғына Прохоровка авылы да күренгәч, аның йөрәге тагын да көчлерәк тибәргә тотына. Курск дугасында коточкыч канлы сугышлар барганда, аның взводы шушы Прохоровка авылында оборона тотты. Биредә иң якин дуслары үлеп калды, ул үзе авыр контузия алды. Шушында ул Коммунистлар партиясә сафына керде.

Үзе сугышып узган жирләр аша көньякка барганда туган уй-хисәрен С. Хәким үзе болай аңлата: «Күзләрем тәрәзәдә. Юл буендагы куаклар артыннан бергә хезмәт иткән дусларым-солдатларым каршыма килеп чыгар кебек төсәлди. Аларның төсләрен, буй-сыннарын, үзләрен тотышларын күз алдына китердем, аларны сагындым. Бөтен үткәнәм кабат терелде.

Вагон тәрәзәсеннән кертән таныш жил күнелемнең әллә кай төшенә кагылды, күнелем тулды, карадым, аерыла алмый бөтен нәрсәне йотлыгып карадым. Менә шунда минем әрни-әрни язасым килде. Күнелемдә минем бар да өлгертән, бар да әзер, күнелем ул хисләргә кемгәдер әйтергә, ярсый-ярсый сөйләргә телә иде. Безнең халыкның үткән сугышта күрсәткән батырлыгы белән горурлануымны сөйләсем килде.

Көнъяктан кайту белән, С. Хәким дәртләнеп эшкә тотына. Зур көч сорый торган әсәрләр язарга уйласа, шагыйрь туган авылы Күлле-Кимегә китә торган була. Бу юлы да шулай эшли. Поэма сары идәнләр бәләкәй генә авыл мунчасында языла һәм әйтергә кирәк, бик тиз языла. Күп та үтми «Курск дугасы» исемле бу поэма «Совет әдәбияты» журналы битләрендә басылып та чыга. Поэманы киң катлау укучылар массасы да, шагыйрьнең каламдәш дуслары да жылы каршылый. Әсәр тирән лиризм, гади һәм чын йөрәктән чыккан шигъри тоны белән үзенә тарта:

Ачып куйдым вагон тәрәзәсен,
Тәмле исләр керсен арыштан.
Үзәбез азат иткән жирдән узам,
Кай арада биш ел авышкан.

Поэманың буеннан-буена совет солдатларының каны юкка гына коелмады, дигән идея уздырыла. Алар, үзләренең гомерләрен биреп, илебезнең бүгенге шатлыкны, тыныч көнен саклап калдылар. Бу яктан поэма Гадел Кутуйның окоптан язган шигъри юллары белән аваздаш:

Рус шәһәрән ярсып яклаганда,
Күзләремә Казан күренә!

Гадел Кутуй кебек үк, С. Хәким дә ерактагы рус авылы Прохоровка янында үзенен Күлле-Кимесен саклай:

Прохоровка туган авылым түгел,
Калган нигез дә юк бабамнан,
Гомернең бар төшен актарсам да,
Аннаң якын жирне табалмам.

«Курск дугасы» күләме белән зур түгел: нибары 104 юлдан тора. Әмма шушы бәләкәй генә поэма безнең поэзиядә сугыш темасына язган иң уңышлы әсәрләренең берсе булып кала килә.

* * *

Шулай бервакыт, Сибгат Хәкимне халык утырышчысы итеп сайлап куялар.

— Әйдә, судта йөрәп бак, син бик йомшак күнелле кеше, берәз ныгый төшәрсен, — ди ана Язучылар союзының партия оешмасы секретаре.

— Минем әллә ни «ныгырга» теләгем булмады, чөнки мин кечкенәдән суд шикелле нәрсәләргә яратмый идем, — ди С. Хәким үзе. Беренче чорда, күпмедер вакыт, судка ул күбрәк гади тыңлаучы сыйфатында гына йөри, суд кешеләрен узып үз фикерләрен әйтергә ашыкмый. Ләкин озак вакыт болай читтә калу мөмкин булмый, билгеле. «Ваемсызлык — шагыйрь өшә түгел, — ди С. Хәким. — Кешеләргә яратып та, аларның язмышына салкын карау мөмкин түгел».

Тагын күпмедер вакыт уза, С. Хәким инде судта карала торган мәсьәләләрдә иң актив рәвештә катнашып бару белән генә чикләнми, «Суд залынан» дигән баш астында зур гына шигърьләр ыңлап да иҗат итә.

Шигърийят һәм суд! Бер карасаң, бер-берсеннән никадәр ерак, хәтта янәшә тора алмаслык төшенчәләр болар. Әмма реаль тормышта шулай да була, бөтенләй капма-каршы нәрсәләргә бергә бәйләп алып бару еш кына көтмәгән, искиткеч зур нәтиҗәләргә китерә.

Суд кешеләре төптән уйлай белүче бу аз сүзле кешенең сүзләренә колак сала, аның фикере белән торган саен күбрәк исәпләшә башлыйлар. С. Хәким өстә йткан фактлар аргында теге яки бу кешене жинәтә юлына китергән сәбәпләргә күрергә, суд каршына баскан кешеләргә күнәл түрәләренә үтәргә өйрәнә.

Судта йөрү, икенче яктан, С. Хәкимнен үзен дә баста, тормашины, кешеләрне тирәирәк аңларга өйрәтә, ижатына яна темалар, яна бизәк һәм образлар алып килә.

Пәри идәм барыбер түгелме дип,
Куйсалар да мине кай жирга.
Кыен икән, читеи икән судта
Утырышчы булу шагыйрьга.

Аерылулар, их, бу аерылулар,
Көлкеме соң, кирәк еларга...
Әрни күнел, ачына. Хәер, дөнья
Сагышыннан ник күз йомарга, —

ди шагыйрь әлеге циклдагы шигырьләренең берсендә.

Әгәр шагыйрьнен монарчы язган әсәрләрендә күпмедер күләмдә вакыйга һәм күренешләрне коры санап чыгу кебек нәрсәләр очраса, «Суд залыннан» циклында ул гади кешеләрнен шатлык-кайгыларына якырак килә, жир йөзгә эшләнгән һәр нәрсә өчен үзенең намусы каршында «менә тапкыр җаваплы» булуын тагын да тирәирәк аңдый.

Шунысы аеруча игътибарга лаек, шагыйрьне юридик күзлектән караганда аеруча отышлы күрүгән катлаулы жинаять процесслары кызыктырмый, аның өчен беренче чиратта кеше хисләре, мораль пакълек мәсәләләре тора. С. Хәкимнен куен дәфтәрләрендә судта эшләгәндә язып куелган очына чыга алмаслык жинаять процесслары саклана. Аларның берсе буенча повесть язарга уйлап, ул хәтта шактый тәфсыйллы план да төзеп карый. План төзи, язудың измий. һәм юкка гына түгел. Артык аялангач, дөтөктөң характердагы вакыйгалар шагыйрьнен табигатенә үк ят. Аны иң гади, тормашичан, күпләр өчен типик вакыйгалар үзгә тарта.

Әнә бер хатын томер иткән ире белән аерылырга — судлашырга килгән («Әүлия»). Вакытында өйгә кайта, эчми, тартмый, бармак белән дә чирткәне юк, ди. Шундый ир белән аерылып йөрергә, нәрсә житмәгән тагын? Ә хатынга күп нәрсә житми, күнел жылысы, игътибар, мәхәббәт житми икән. Шунда ук ире да утыра: ваемсыз, катып калган, үлгән йөрәклә бер бәндә. Судсыз да, инде болай да хатын күптән ялгыз, тере ире янында була торып, күптән тол яши икән бит...

Тагын икәү судлаша. Бер-берсенә күпме гайбәт, күпме пычрак аталар. Кайсы гаепле икәннән дә аңламасын. Залда, бу икәүдән кала, өченче бер кеше — зәңгәр башлыклы сөйкемлә сабый да утыра әле. Аның күптән инде ашыысы килә, ләкин суд хәтле суд алдында оялмыйча ничек соска кабып утырасың... Жинел холыклы ата-аналарны автор әнә шул зәңгәр башлыклы өченче кешенең язмышы турында уйларга чакыра («Зәңгәр чачак»).

Суд суд инде. Монда вак-төяк гайбәт һәм пычрак та, фажигалә хәлләр дә теләсән күпме. Ләкин шагыйрь алар арасында югалып калмый. «Фәрхинур» исемдә шигырь бу яктан аеруча кызыклы.

Фәрхинур тормашика чыгып ире белән нибары берничә көн яшәп кала: ике арага рәхимсез сугыш килеп керә. Сугыш буена ул, зур түзем һәм ныклык белән, ирен көтә. Кайтсын гына, ордены да, даны да кирәкми. Кулсыз, аяксыз булсын, тик әйләнеп кенә кайтсын. Фәрхинур аны ташламайчак. Сугыш бетә. Исән кешеләр туган илләренә кайта. Аның иренен ни үле, ни тере хәбәре юк. Төһнәрен, шылт иткән тавыш ишетелдеме. Фәрхинур йөгереп Идел ярына чыга. Бу улдыр, бәлки, ул кайтадыр... Шулай еллар уза.

Еллар буге сагынып-саргаеп көткән шул кешедән инде уйламаганда-көтмәгәндә телеграмма килеп төшә: «Сөюдән тик истәлекләр калды, аерылырга сорыйм риза-лык».

Бу шигырьдә С. Хәкимнен тавышы аеруча кайнар янгырый:

Гарьләңә ул, кимсенә ул шуна,
Кем белән бит монда судлаша.
Бер югалган килеш яши бирсә,
Телеграмма әгәр сукмаса,

Элеккечэ калыр идэ хислэр:
Хэсрэтэеи эчкэ яшереи та
Асрар идэн, йөрер идэн горур,
Кер төшерми үткэн яшьлеккэ...

Фэрхинур өчөн иң кыены, газалысы шунда: ул йөрөгөинэн еллар бие кадерлэп, саклап килгэн мэхэббат хислэрен йолкып ташларга тиеш. Шигърыда без анын ирен күрмибез. Хээр, нэфрэттэн бүтэнгэ хагы булмаган бу кешене кирэге дэ шул кадер гена. Безгэ кирэге, кызыгы, кадерлесе — Фэрхинур үзе, анын саф, зур мэхэббате, омы кешелек хислэре.

Суд утырышларының берсендэ, кешелэрнең бер дэ мэгънэсезгэ үз тормышларын үзлэре бозуларына пошынып утырганда, Туры Газзэ дин даны таралган авылдашы шагыйрьнен хатеренэ төшэ. Тормыш Газзэне кеше белэн кешене, яхшы белэн яманын асрырга өйрөткэн. Авылда ул адэп-эхлаак нормаларын саклаучы бер кешегэ айлэнтэн.

Гайлэдэ тынычлык урнаштыру, үпкэлэшкэн гашыйкларны килештерү нэм төрле жылбээк, шалапайларны акылга утырту өчөн Газзэнен бер сүзе житкэн:

Кем тормышын көйгэ салмады ул,
Ирнең хатта азып-тузганы
Тәүбэ итте Газзэ каршысында,
Юк, икенче судка узмады...

Шунын кебек үк, шагыйрьнен туры сүзе дэ кешелэрне яшэргэ, тормышка житдиерэк карарга өйрэтэ, юлдан тайпылганнарны дөрес юлга чыгара.

«Суд залынан» циклы С. Хакимнен ижади житлэстү, гражданылык хислэре көчэю юлында алга таба бер адымы булып төра.

«Шигърь ничек туа? Бу сорауга жавап бирер алдынан мин һәрвакыт шигърь төзелеше законнары, поэтик осталык мыхьалэлэре турында түгел, а, беренче чиратта, поэзиянең төп чыганагы — тормыш турында уйланам. Кайсы гына шигъремне иска төшөрсэм дэ, анын нигезендэ берэр реалы вакыйга яки факт ята. Шигърьлэрне тормыш тудыра», — дин яза С. Хаким.

Югарыда күрөп үткэнчэ, С. Хаким ижатында бала чак тээсирлэре дэ, халык утырышчысы булып эшлэу нэм фронт тэжрибэсе дэ үзлэренен чагылышын таба. Лакин бу механик процесс түгел. Бер көндэ күргэн айберларенен бөтенесен рэттэн рифмага салып чыгу өчөн гена дэ шагыйрьгэ күп томнар кирэк булыр иде. Язучы, котыгысыз рэвештэ, сайларга, тормыш фактлары нэм вакыйгаларының аеруча эһәмиятлэ, характерлыларын гына алырга мәжбүр. Шул сайлау процессында язучының индивидуаль ижат йөзе, идеаллары, дөньяга карашы ачыклана.

Бервакыт С. Хаким миная «Таразэ рамнары» исемле шигърьненең язылу тарихын сөйлэгэн иде.

— Образның прототибын — авылдашым Гыйльметдинне мин кимендэ 30 ел беләмдер. Кызыклы вакыйгаларга бай тормышын белэм, гайлэсен, хатынын, балаларын, анын бөтен гадэтлэрен, сэр яклаарын, сөйлэу үзенчэлэген белэм.

Мондый байлык белэн прозаик, ихтимад, повесть яки роман яза алган булыр иде. Эмма мин шагыйрь, нэм мин, Гыйльметдингэ кайсы яктан якын килергэ белми, алла ни кадер азапландым. Төгэлрэк итеп айткэндэ, бу акыллы нэм бик гадэ кешенең асылын ачарлык шигъри образ таба алмый йөздөдем.

Нэм менэ бервакыт, Гыйльметдиннең бик жентеклэп, жиренэ житкереп рамнар ясаын күзэттеп утырганда, башка бэхетлэ уй килде. Э бит Гыйльметдин, дин уйладым мин, жир йөзендэгэ ни поэтик һөнэр иялэренен берсе. Таразэ рамнары кешелэргэ коияш нуры нэм яктылык бирэлэр. Тира-як авыллардагы бик күп өйларнең таразэлэрендэ Гыйльметдин ясаган рамнар торумы хатерлөдем. Шигърьне алга айдэүче төп образ табылды:

Гыйльметдин ясый ул
Тәрәзә рамиары.
Керә дә утыра
Авылын таңнары...

Томалый кайвакыт
Күчелсез бураннар...
Язларны алдан ук
Сизәләр бу рамиар.

Ләкин Гыйльметдиннен һөнәре иң поэтик һөнәр дип әйтү генә шигырь өчен аз әле. Мин күп тапкырлар Гыйльметдин белән иркеләп сөйләшеп утырдым, аның нәрсә турында уйлавы, ана нәрсә кирәген яхшы белә идем: аның иң изге теләге — тынычлык. Аның профессиональнән ук табигый рәвештә килеп чыга торган бу фикер баштагы поэтик образны көчәйтәп жибәрде, аның белән керешеп китте.

Гыйльметдин эшли ул,
Уйлый ул күп нәрсә...
Калтырый бу рамиар
Күк кинәт күкрәсә.

Елмайсын иде бер
Бар дөнья, айнары
Ник шунда шатлыктан
Шартламый рамиары...

* * *

1958 елда, язгы матур көннәренң берсендә, «Совет әдәбияты» журналы редакциясендә телефон шалтырый:

— Ишеткәнегез бармы икән? — дип сорый дулкынланган тавышлы кеше. — Арча районының Ислетар авылында Сәлах Хисамиев дигән бер колхозчы яши, шул Ленин янында булган... Редакция кешеләренң берсендә андый хәбәрне ишеткәне булмый. Татарстан дәүләт музеенда да Хисамиев турында берни дә әйтә алмыйлар. Тикшерү өчен, Арча районына язучы Риза Ишморат чыгып китә. Ул тиз генә 70 яшьлек колхозчы пенсионер, гражданиннар сугышы инвалиды Сәлах Хисамиевны эзләп таба. Сәлах ана үзенң гаять кызыклы һәм мажаралы тормыш юлын сөйли.

1918 елның масенда, Ленин чакыруы буенча, крестьян егете Сәлах Хисамиев Кызыл Армиягә җызыла. Ул, ак бандалар белән сугыша-сугыша, Бузулуктан Төркстанга кадәр авыр һәм данлы юл үтә. Сугышларның берсендә Сәлах каты яралана. Күрәсеп, июньде дарулары да җитешмәгәндер, врачларның тәҗрибәсе дә шулкадәр генә булгандыр инде: госпитальгә салгач, аякларында гангрена башлана, Сәлахның хәле көннән-көн авырая бара. Исән калуга өмете сүрелеп килгәндә, бер матросның киңәше белән, Мәскәүгә, Ленинның үзенә хат яза бу. Берәр төрле ярдәм күрсәтә алмаслармы, иясә. Берничә көн узуга үзәктән «Кызыл сугышчы Сәлах Хисамиевны Мәскәү госпитальләренң берсенә күчерергә» дигән боерык килеп төшә. Шатлыгынан нишләргә белми Сәлах. Башкала врачлары ана операция ясыйлар. Аягын, билгеле, кисәргә туры килә, аның каравы, үзе исән кала. Госпитальдән саламәтләнеп чыккач, ул Кремльгә, Ленин янына кереп чыгарга уйлый. Эше күп булуга да карамастан, юлбашчы аны берничә минутка кабул итә. Риза Ишморатның ишетеп кайтканы әнә шул була.

Бу хәбәр белән шагыйрь С. Хәким дә кызыксына. Ул Күллә-Киме күршесендә генә урнашкан Ислетар авылына китә һәм С. Хисамиев белән озаклап сөйләшеп утыра.

Беренче очрашуда ук Сәлах шагыйрь күңелендә әйбәт тәэсир калдыра. Аз сүзле, тыйнак бер кеше була ул. Һәр очраган кеше каршында үзенң батырлыклары белән мактанып йөрми, аның Ленин янына керүен хәтта авылдашлары да очраклы рәвештә генә ишеткән булалар. Бу кеше белән күбрәк аралашкан сәси, С. Хәким бернәрсәгә ышана бара: Хисамиев сөйләгәннәренң барысы да дөрөс, барысы да чын. Моны, кайберәүләр уйлаганча, бары әкият кеңә дип исәпләсән дә, халыкның теләк-омтылышларын чагылдыручы гүзәл әкият, теләсә нинди шигъри әсәренң нигезенә салынырлык

менә дигән легенда була бу. Шулай «Ленин фарманы белән» дигән поэма язу уе туа.

Поэманың төп герое — көчле революция дулкыннары белән уянып, тормышта үз урынын, үз ролен аңлау дәрәжәсенә күтәрелгән гади крестьян егете Хисам. Әсәрдә Хисам биографиясенең төп моментлары турында сөйләнә. Хисамның Ленин янына кергән тасвирлаган урыннар аеруча унышлы язылган. Юк, Ленин янына уз үз исеменнән генә килмәгән, аның артында — бөтен татар халкы, бөтен Татарстан:

Хисам артынан
Гүя кабатлый
Үз халкы шуны,
— Килде күрәсем...
Күк күкрәп куя,
Тәрәзәләр дә
Дерелди кебек...
Янгыр юктыктан
Шингән чәчәкләр,
Үләннәр кырда
Терелде кебек...

Шагыйрь вакыйгаларның рамкаларын кинәйтеп жибәрә, сурәтлängән хәлләргән тарихи әһәмияткә ия булуын басым ясап күрсәтә. Ленин һәм Татарстан, Ленин һәм татар халкы — поэманың төп темасы әнә шул. Крестьян улы Хисам язмышы аша шагыйрь татар халкының юлбашчыбыз Ленинга булган кайнар мәхәббәтне сурәтли. Шуннан белән Казан һәм Татарстанның Ленин күнеленә дә аеруча якын, үз булуын ача. Хисам үзен хәле турында сөйли, юлбашчының күз алдында ерак бала чак күренешләре җаилана:

Жилкеткән аны,
Жилкеткән Казан...
Әй, язны көткән
Шул карлы юллар...
Ул йөргән, күргән
Шул карлы юллар.

Ләкин Ленин белән Хисамны, үткәнгә караганда, Татарстанның киләчәгә күбрәк борчый, яна туфраклы, Тукайлы якта шатлык жырларының ничек янгыравы кызыксындыра. Үзен бөтен агышы белән поэма укучыны йомгаклау өлешендә әйтелгән түбәндәгә сүزلәргә әзерли:

Татарстанны,
Хисамиларны
Бөек Лениннан
Аермый еллар.
Хисамиларга
Барырга кирәк
Тагын йөз еллар
Шушы чор аша...
Коткарды Ленин
Диярләр алар,
Әгәр берәрсе
Юлда сораса...

Автор әсәр өстендә зур күтәрәнкелек белән эшли. Беренче тапкыр поэма шагыйрьнең 1959 елда чыккан җыентыгында басылса, Шуннан бер ел да узмый, Сибгәт Хәкимгә Тукай премиясе лауреаты дигән мактаулы исем бирелә.

* * *

Берничә елдан С. Хәким Ленинның Кокүшкинодагы торышы турында әсәр язганга уйлый. Юлбашчының беренче мәртәбә сөргендә булуын яктырткан архив материал-

лары эзлэп, ул кичлэр буге китапханэлэрдэ утыра. Шунда ана Кокушкино крестьян-нарының 1922 елда Владимир Ильич Ленинга язган хаты очрый.

«Кадерле интәшәбез Владимир Ильич!»

Иң элек сине белүче һәм яхшы хәтерләүче картлардан сәләм юллайбыз», — дип язалад крестьяннар. Алар помещикларны, кулакларны пыр туздырулары, Совет властен Колчактан һәм интервентлардан саклау өчен, Кызыл Армиягә язылаулары турында хәбәр итәләр. Мәгълүм булганча, 1921 елда Идел буенда коточкыч ачлык була, Крестьяннар Ленинга үтенеч белән мөрәжәгать итәләр: «Бездә ике бала: авылда мәктәп юк һәм атлар житми. Без беләбез, Совет власте атсыз калган кешеләргә атны кредитка да бирә. Элекке авылдашыбыз буларак, синнән сорыйбыз: Совет дәүләте каршында безгә ат бирдертү мәсьәләсән куй. Атсыз — ике кулсыз без, хәзер жир дә бар, тик аны эшкәртәлек көч юк».

Ахырдан Ленинга үзенә сәләмәтлелеге турында күбрәк кайгырттырга кушалар, «чөнки син бөтен Россиягә бер генә» диләр алар.

Хат С. Хәкимне нык дулкынландыра, аның уйларын илебез тормышында булып узган зур үзгәрешләргә юнәлтә. Кайчандыр Кокушкино кешеләре кредитка беринчә ат алу турында хыяланганнар. Бүген «Колай» совхозының бер бүлекчәсендә генә дә унлап комбайн, ике дистәдән артык трактор эшли. Товарлыклы сөт фермасында сүер саварга махсус аппарат куелган. Авылның калку урынында кирпечтән салынган яна мәктәп-интернат утыра. Клуб, балалар бакчасы, магазин, ашханә, медицина пункты бар, электр, радио керткән. Әмма болары аның күзгә ташланып торган тышкы билгеләр генә. Аларны санап чыгу белән генә сәнгать эсәре тумый, билгеле. Күпме уйланса да, бу материаллардан зур күләмле поэтик эсәр — поэма яза алмый шагыйрь. Язганы «Кокушкино крестьяннарының Ленинга хаты» исемле кечерәк бер шигырь. Анда авыл крестьяннарының бөхетле тормыш турында хыяланулары сурәтләнә.

Ленинга багышланган эсәрләр өстендә эшләгәндә, автор бернәрсәгә ишанса: ни-кадәр генә кызык булмасыннар, архив материаллары үзләре генә ана күп нәрсә бир-мәячәк. Шагыйрь ешрак Кокушкинога йөри башлый. Торган сәен поэтик детальләр дә күбәя бара.

Менә куе сирень куаклары. Картларның сөйләвенә караганда, ул куаклар Ульянов-лар биредә торганда ук булганнар. Балки, ишә Володя аларның хуш исен бер генә иснәмәгәндер.

Ушнә елгасына башларын игән карт таллар. Күп еллар утыра-утыра, аларның кай-рылары караеп, чөрдәкләнеп беткән. Кем белә, кайчандыр ул таллар төбәндә, кармак салып, Володя да утыргандыр әле...

Әнә анда, ерактарак, ак тасма кебек сузылып, Мамадыш тракты күренеп тора. Шуннан политик арестантларны сөргенгә куганнар. Богаулар чыңлавы алар яшәгән бу бәләкәй йортка да ишетелеп торгандыр, мөгаен...

Музей-йортың директоры Клара Вәлитова да шагыйрьгә күп нәрсәләр сөйли. Шәхес култы елларында хаксызга рәнҗетелгән карт коммунист, монда килеп, үзенә язмаларын калдырган. Бирегә, Ленин ишәгән һаваны бер тапкыр сулап карау өчен генә, сукурлар бөтен артеләләр белән килгәннәр. Сахалинда эшләүче шахтерны, Уралдагы мегаллаургны, төрле ил һәм төрле милләт кешеләрен бу жиргә бер нәрсә: Ленин идеяләренә үлемсез көчә тартып китерә. Илнең каядыр чытпәгә бер почмагында ур-нашкан дип уйланган бәләкәй йорт, чынлыкта, тарихи юллар кисешкән урында булып чыга, анда заман сулышы тибә, анда ленинчыл дәрәслек яши. Шагыйрь Ленинга ба-гышланган эсәр үткән тарихи чорлар турында түгел, а юлбашчының бүген дә халык йөргәндә, халык уйларында ничек ишәүе, Ленин идеяләрының ишәргә һәм эшләргә булышуы турында язылырга тиеш, дигән карарга килә.

Материаллар нигездә тупланып бетеп, эсәренә идеясе һәм төп фикере тәмам ачык-ланганнан соң да, поэма байтак вакыт язылмый тора. Төрәсә төрле характердагы күп санды фактларны бер үзәккә җыпрлык ачык табылмаган була. Бу юлы «ачкычны» музей директоры Клара Вәлитова табып бирә. Бервакыт С. Хәким аннан, биредә ялгы-зына гына күңелсез түгелме, дип сорый.

— Өлбәттә, күңелсез чаклар да була, — ди Клара яшерминчә. — Аеруча кыш көн-нәрендә. Бураннар чыгып, юлаларны күмеп китә, кайчакта атна буена бер генә кеше

дә керми. Мондый чакларда башка күнелсез уйлар килә. Әйтерсен, син, бөтен дөньядан аерылып, үзен генә бер читтә торып калгансын. Ниңә тапкырлар үз-үземә әйткәнем бар: житте, бүтән эшләмим. Язга кадәр генә торам да китәм. Яз килә, 22 апрель көне житә. Иәм илнең бөтен почмакларынан менәрчә кешеләр агыла. Уфадан, Йошкар-Оладан, Чиләбедән, Мәскәүдән... Шулар алдында, вак йөрәкле, куркак кеше булуын өчен, ояла башлыйсын, үзенң аларга кирәк булуынны аңлыйсын. Кемгә ничектер,— дип дәвам итә сүзен Клара,— минем өчен язның беренче көне дөньяга Ленин туган көн.

Язның беренче көне! Зур шигъри табыш була бу. Ниһаять, һәрнәрсә үз урынына утыра, әсәр шагыйрь күнелендә төгәлләнгән форма ала. Язның беренче һәм иң шатлыклы көнен көтү поэмаңың барлык кисәкләрен берләштерүче үзәк жеп булып сузылып килә.

Жирнең шул бер көне... Аерып ал син
Яфраклардан, жирнең төленнән;
Аерып ал син аны, житсә көчен,
Синнең белән минем гомердән...

Кокушкино дигән рус һәм Апакай дигән татар авыллары арасында урнашкан ялгыз йорт кешеләргә «Ленин томнары» кебек үк кадерле, ди шагыйрь. Әсәренң үзәк герое Рәхимә образында без К. Вәлитовага хас сыйфатларны күрәбез. Шагыйрь каләмә аша узганда, музейдагы китапта калдырылган язмалар да кабаттан терелә. Шулай С. Хәкимне еллар буге ижатка рухландырып, борчып һәм тынгысызлап торган Ленин темасы үзенң сәнгатьчә камил гәүдәләнешен таба, «Языгыз, жир уалары!» исемле яңа поэма туа.

* * *

«19 июнь, 1960 ел.
Йошкар-Ола.

Кадерле дустым, Сибгат!

«Литература и жизнь» аша хәзер генә әйбәт, акыллы шагыйрьгә һәм каләмдәш дуска — безнең Сибгаткә Тукай премиясә бирелүен белдем.

Сине, Сибгат дус, зур бүләк белән чын күнелдән котлыйм. Бу бит синең талант көчәнне бер татар халкының гына түгел, башка тугандаш халыкларының да, шул исәптән мариаларның да, тәкъдир итүе дигән сүз. Без сине тугандаш Татарстанның иң үзәнчәлекле, көчле жырчыларынан берсә итеп беләбез һәм яратабыз. Күршәндә безнең Сибгат Хәким кебек бик әйбәт һәм гаять тыйнак кеше ишәгәндә һәм ижат иткәндә, эшләргә күнелдә да һәм жинел дә.

Синдә, кадерле дустым, яхшы сәләмәтлек, яңа, якты ижат унышлары теләм!

Кочам һәм кулларыңны кайнар кысам.
Эчкерсез мәхәббәт белән
Миклай Казаковның.

Безнеңчә, мари халык шагыйренң бу хаты шәрехләүгә мохтаж түгел. Ә менә Сибгат Хәким ижатында халыклар дуслыгы, аерым алганда татар һәм мари халыклары дуслыгы, темасы нинди урын тотуы турында сөйләргә ярый һәм кирәк.

Сибгат Хәкимнең туган авылы мари кырында гына. Үзән буйлап ага торган елгаңың бер ягы буйлап мари, икенче ягына татар авыллары тезелгән. Алар гасырлар буге бер-берсенә ярдам кулы сузып, яхшы күршәләр булып, дус-тату яшиләр.

«Мари ягы — урманлы як. Татар агае урманга мари авыллары аша йөри. Юл бит: көзгә яңгырлар, кышкы ачы суыклар, адаштыргыч бураннар була. Юлчы төннең нинди генә вакытында тәрәзә какмасын, атын куярга, үзенә кунып чыгарга жылы урын таба. Бу — күптән килә торган, тартынусыз, олы дуслык», — дип яза С. Хәким «Шигъри ничек туа?» исемле макаләсендә.

Ике халык арасындагы туганлык традицияләре Сибгатлар йортында да төгәл үтәлә. Әтисә, революциягә кадәр үк, үзенң яңа өйләнгән елында үзе шикелдә әле генә туй уздырып расхотланган мари дустына йорт салып бирә. Шунның өстенә, аласы акчасын да бер дә ашыктырмаган, мари юкә сатып, жас чыккан саен түли килгән. Бу

бик күптән, моннан илле еллар элек була. Инде этисенен һәм теге мариның вафат булуынан соң да күлме гомер узган. Ләкин бу ике семья һаман йөрешә, бу ике тол бергә килсә, эч серләрен тәмам ачып бетермичә, тиз генә аерылып китә алмыйлар, ди С. Хәким.

Бала чакның шул матур сәхифәләре С. Хәкимнең әсәрләрендә дә тулы чагыла.

Берәр зуррак бәйрәм көтәммени,
Күлмәгемне кичтән яматтым.
Ягымны мин татар, мари катыш
Базарлары белән яраттым.
Базарлары... миңа нәрсә калган
Кысыла-кысыла кереп тормышка?
Әгәр мари төяп килгән утынын
Танышына шунда бурычка
Биреп торса, ничек куандым миң.
Буялсыннар дегет, күмергә,
Күңелем минем шул кешеләрне ич
Зарыга иде кабат күрергә, —

ди шагыйрь «Кадрле почмак» исемле шигырендә. С. Хәкимнең «Мари кызы Улина», «Мари карты Филипп», «Тарлюк» һәм башка кайбер шигырьләре дә шул темага багышланганнар. «Мари кызы Улина» композитор Ж. Фәйзи тарафыннан музыкага салынды, һәм ул халкыбызның яраткан көйләреннән исәпләнә.

Халыклар дуслыгы. Бу югары, изге хис С. Хәким поэзиясенә бернинди ясалмалыктан башка, үзеннән-үзе килеп керә. Кече яшътән интернационализм хисләрендә тәрбияләнгән шагыйрьгә ул турыда язарга үзен мәжбүр итеп, көчләп торунуң кирәге дә юк. Шуның өчен аның ижатында халыклар дуслыгы темасы бервакытта да коры декларациягә әйләнмәде. Интернационализм хисләре әсәрләренең тере тукумасына сеңгән, бу хис аның ижатының лирик темасын тәшкил итә. Соңрак, молдаван һәм башка халыкларны фашист басып алучыларынан азат итеп, Украина далаларында сугышып йөргәндә, шагыйрь ижатындагы бу тема тагын да тирәнә, үзенә яна яклары белән балкый. «Дала жыры» поэмасы — шуның матур бер үрнәге. Кән белән беркетелгән дуслык дөньядагы иң нык һәм какшамас дуслык, ди автор бу поэмасы белән. Көчле һәм хәйләкәр дошманны жинелүгә дучар иткән сәбәпләренең берсен шагыйрь совет власте елларында үсеп ныгыган какшамас дуслык, туганлык хисләрендә күрә. С. Хәким поэзиясе рус халкына, аның күп гасырлык бай культурасына тирән ихтирам хисләре белән сугарылган.

Татар түгеллеген миңа ингә?
Татар хатта үзе көндәсен;
Син күнелгә Гафурилар белән,
Галимжаннар белән көрәсен, —

дип яза ул А. Фадеевка багышланган бер шигырендә. Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Твардовский кебек шагыйрьләренең ижат мирасын да ул үзенекә, татарныкы итеп кабул итә. Шуларга карап ижат уңышларын үлчи, алар аны тынычланып калмаска өндиләр:

Күтәрел югары, мен биек,
Мактауды исемнәр кушсыннар..
Инде шул чиге дип уйлама:
Дөньяда Пушкин бар, Пушкин бар..

Берничә ел элек чит ил матбугатында «татар нефте», «Элмәт», «Ромашкино», «Дуслык» кебек сүзләр күренә башлады. «Дуслык» юлы төзелеп, халык демократиясе илләренә арзанлы һәм югары сыйфатлы Татарстан нефте ага башласа, монның үз кесәләренә дә сугачагын аялаган нефть монополистлары чын-чыннан куркып калдылар.

— Димәк, аларга да барып житкән, — дип шатланды ул көннәрдә С. Хәким. — Ун ел гына элек аларның, мөгаен, «татар» дигән сүзгә ишеткәннәре дә булмагандыр. Ишетсәләр дә, бер кыргый кабилә, монгол нәселе, басып алучылар дип кенә уйлаганнардыр. Элекке карашларын үзгәртсә, хәзер менә тормыш үзә мәжбүр итә.

Бәлки, нефтькә, аның эшчән кешеләренә багышланган поэма язучы шагыйрь күнелендә шул чакларда ук тугандыр. Ул еш кына нефть якларына чыга башлай. Әлмәттә, Лениногорскида, Ромашкино авылында яши, төзәлчәк трасса буйлап йөрү, андагы эшчеләр белән сөйләшә.

Тема, чыннан да, менә дигән: дөньяда иң эре төзәлешләрнең берсе; татар нефте, 5000 км юл үтсә, демократик илләргә барып житчәк... Ләкин бу теманың кыен ягы да бар. Коры пафос һәм риторикага бирелеп китсәң, кузгач механизмнарга гөрләтсә кеше хисләрен, аның кайгы-шатлыкларын күмеп, каплап калдырырга мөмкин.

«Үрләр аша» исемле поэма басылып чыккан, мин бу шикләнгәнләремнең урынсыз икәнен аңладым. Анда төзәлеш картиналары һәм совет кешеләренең героик хезмәтенә соклану да, төрле ил эшчеләре арасындагы дуслыкка дан җырлаучы юллар да бар.

Үзән салган ил-халыклар белән

Сөйләшә юл көн-төн йөз телдә, — ди автор.

Ләкин алар һәммәсе дә шагыйрь йөрәгә аша узган, аның кайнар сулышы белән өрәтелгән. Беренче карашка артык коры күренгән бу темада автор үзенә якин булган, үзән дулкынландырган күп әйберләр таба. «Дуслык» юлы кайчандыр ул сугышып йөргән җирләр аша уза икән. Монда аның исәпсез-сансыз дусларының каберләре калган. Шагыйрь атакага күтәрелгән сугышчыларның дәншәтле «ура» тавышларын ишеткәндәй була:

Орел жире... Ул сыкраныр озак,

Ул онытмас әле күп дәвер.

Ул сугышның калын торбаларга

Авазларын, ерак күкрәвен

Бик тирәннән җыеп китерде күк...

Шагыйрь Курск дугасында булган каты сугышларны бүтәнгә зур төзәлеш белән чагыштыра. Ул һәм аның кебек меңнәр теге чакта дошманнан куркып, каатырап калган булсалар, бүтән бу төзәлешне алып бару да мөмкин булмас иде.

Поэманың геройлары гади татар хатыннары, сугышта ирләрне, сөйгән ярларын югалткан толлар. Тынычны буарлык әче төгән өчендә алар кагазь рулоннар белән торбаларны чорныйлар, һәм юлда очраган һәр фанер һэйкәл алар күнелендә ачы сагыш, тирән хәсрәт кузгата.

Әсәриен төп герое Халидә авторга үзенен тыйнаклыгы, хезмәт суючән табигате, авыр язмышы белән якин. Кайдадыр шушы җирләрдә аның Ярулласы ятып калган. Урамнарда таш җәяргә дә, траншеялар казырга да, авыр торбалар күтәргә дә туры килгән төл хатынга. Куллары яргаланып, сөялләнеп беткән аның, а йөрәге чиста, яш калган. Бу әсәрдә С. Хәким ижаты яна сыйфатлар белән баеган. Шагыйрьнен фикере йөрәк кайнарлыгы белән тагын да жылына төшкән, а хисләре тагын да маңгызләрәк, акылдырак төс алган.

Телефоннар кабатлылар чыкты

Төрле телдә Ромашкиноны.

Ромашкино нефте салам биреп,

Постларыннан үтә бу чыккан

Ул жиренә килә Мишкеевичны,

Ул жиренә килә Фуцкийны.

Сабыйларча бер елмаер Кутуй,

Кычкырыр ул: әйе, ишеттем...

Тамчы да риторика юк бу юлларда. Шагыйрь әсәр идеяларне «рифмалаштырып» кына чыкмаган, аларны кабат, яңабаштан ачкан да. Шунысы характерлы, әсәрдә интерна-

ционализм хисләре милли горурлык, патриотизм хисләренә каршы килми генә түгел, аларны тагын да көчәйтә һәм тирәнәйтә төшә. Бу ике хис, үзара аралаша-аралаша, гел үсә, көчәя киләләр:

Үзем, имеш, хәтта үлгәндә дә
Онытмамын дисен һич төмен.
Тик белмисен каян башланганын
Көп дә эчкән инеш-чишмәнең.
Шул инешкә барып иеләсен
Бит тереклек итәр өчен сии.
«Дуслык» юлы инеш кепәме ул!
Тап шулай да аның очын сии...

Бервакыт, шактый зур гаебе булган кеше сыман, С. Хәким шул яшыңа житеп, бер генә чит илдә дә була алмавы хакында сөйләгән иде:

— Барыйм дисән, акча да житәрлек, башка мөмкинлекләр дә тудырылган. Үзем-сең дә берәр чиг илне, эйтик, бөек Байрон патаны Англияне күрөп кайтасым килә. Ләкин азга гына булса да туган кырлардан, урманлардан, елгалардан, күнелгә якын Татарстанымнан аерылып торырга туры киләчәген уйлыйм да, бармаска булам.

Шул вакыйгадан соң күп та үтмәде, аның «Англиягә барып кайт сии» дигән шигъре басылып чыкты. Шагыйрь анда чит илләргә күрөп кайт бер, дип кинәш иткән дусларына түбәндәге җавапны бирә:

Ярар иде бер сәяхәт кылсаң,
Тик шунь бит хәзер, дусларым;
Куркам монда күрми калырмаң дип,
Арышларның, эй, баш кыскапын.

Бу декларация генә түгел, һәр елның берничә аен шагыйрь Казан артында, туган авылы Күлә-Кимедә үткәрә. Китапларын актарып багыгыз: туган як темасы анын ижатында буйдан-буйга килә. Шагыйрьнең илһам чыганагы да туган жиргә, анын табигатенә һәм кешеләренә булган мөһаббәт көчендәдер шикелле.

Гади күзәтүче булып кайтмый ул туган ягына. Монда ул бөтен кешене таний һәм һәркем аны белә. С. Хәким авылдашларының бөтен эшләренә якыннан катнаша: мәктәп түбәсенә шифер табарга ярдәм итә, китапханәгә кирпеч китертергә булыша. Анын янына, ярдәм-киңәш сорاپ, күп кеше килә, берсең дә үтенечен аяк астына салмый: игътибар белән тыңлый, кулыннан килерлек булса, ярдәмчә күрсәтә.

С. Хәким турында сөйләгәндә, бер дә шикләнмичә, ул туган ягын чын ярату белән ярата дип әйтергә була. Аның эсәрләренең тагын бер көчле ягы энә шунда. Шуна күрә дә, шагыйрьнең күнел түреннән чыккан эчкерсез шигъри юлларын укыганда битараф калып булмый. Алар сине үз артларыңнан ияртәләр, һәм түбәндәге юлларны, автор белән бергә, син дә кабатлайсың:

Туып-үскән шушы жирнең ямен
Алыштырмый икән һичнәрсән.
Башка берни дә кирәкми,
Үзем чапкан печәннәрне
Бер туйганчы испәсәм,

Минә гына шулай тоела минәң
Бөтен рәхәтләре соң аның?
Башка берни дә кирәкми,
Үзем тапкан чышмәләриң
Ятып эчсәм суларын.

Анын шигърьләрен укыганда, туган якларын сагынышып кайткан киек казлар тавышы ишетәсен, кинат яуган янгырдан соң һавага күтәрелгән дымлы жир исен тоясын. Синен алдында, чылтырап агучы чишмәләре, үзенчә нур сибүче ас белән, бөтен бер яна дөнья ачыла. Анын хисләре ирләренекедәй тыйнак, аналарныкыдай изфис:

Әүвәлге гадәт буенча
Борылдым сина тагын,
Исәнме, жанга газиз жир,
Илһамым — туган ягым.

Якын, бик якын төгәрәп
Һәм аунап йөргән болын,
Кунычын капшып итекнен
Сукмакка үскән солын, —

дип язды ул Ватан сугышынан кайткач. Туган жиргә булган мәхәббәтне шуннан да көчләрәк итеп әйтергә мөмкинме икән?

Күп күрергә, һәр жирдә булырга һәм бөтен нәрсә турында язарга тырышучы шагыйрьләр була. С. Хәким андыйлар рәтенә керми. Бөтен тормышы һәм ижаты аша ул Татарстанга, тагын да төгәлрәк итеп әйткәндә, үзе туып-үскән Казан артына булган мәхәббәтөн үткәрде.

Бу соң анын лирикасын чыккәниме?

С. Хәкимнен «Шүрәле» исемле бер шигъре бар. Анда сүз дөнъяның бөтен илләрен әйләнен чыккан «Шүрәле» балеты турында бара, автор шундый зур унышка ирешүен сәбәпләре турында уйлана. Һәм шагыйрь Тукай әкиятләренә нигезләнен ызылган балетның төп уңышын халыкның милли чыганакларына якындыкта күрә:

Шул без белгән Кырлай урманынан
Китте чыгып, китте «Шүрәле»,
Юл әйберсе? Ә артык йөк нигә?
Бары тик сау булсын йөрәге,
Йөрәгендә халык моңы аның,
Мөңгә үлми торган саф мойнар;
Ул саф мойнар еллар һәм чорларның
Кайнар жаны аша саркылган
«Шүрәле»гә тиглешсәң килсә,
Бел сәнгатьтә яңиди үр барын;
Үт Кырлайдан Канадага чаклы,
Канаданың яктырт урманын.

Сибгәт Хәкимнен үз ижаты турында да шуны ук әйтергә була. Әйе, анын эсәрләрендә мөңгә үлми торган халык моңы бар.

Юк, анын өчен туган як төшенчәсе урман-кырлар белән генә чикләнми. Бу төшенчәгә халыкның героик тарихы да, революцион традицияләре да, матур киләчәккә дә керә. Туган ягы аңа үлмәс каһарманның, талантлы ижат кешеләре белән кадерле. Шул сыйфатлар анын ижатынын диапазонын киңәйтә, анын эсәрләрен югары граждандык хисләре белән бапта, киң колачлы итә.

Сибгәт Хәким, һичшиксез, хахлы: чын, зур поэзия дөнъясына үз сукмагын белән генә, үзгә тапкан яна төс һәм бизәкләр белән аны баеп кына керергә мөмкин.

Мөхәммәт Мәһдиев

Солтан Рахманколыйның иҗат эшчәнлегә

Әдбият тарихына нагылган хезмәтләрдә, мемуар әдбиятта әледән-әле Солтан Рахманколый дигән әдипнең исеме күренгәләп китә. Күренгәләп китә — ләкин шуннан да ары түгел. Ул истәлекләрдән, хезмәтләрдән аңлашылганча, Солтан Рахманколый язучы да, җырчы да, публицист та, тәрҗемәче дә, педагог та булган икән. Мәсәлән: тагын бер ягына игътибар итик: аны, гадәт-тә, я Тукай, я Ф. Әмирхан турында язганда искә алалар. Мондый хәл үзе генә дә инде бу әдипнең иҗат эшчәнлеген өйрәнәп укучылар күз алдына бастыру кирәклегенә ишарә ясый. Солтан Рахманколый турындагы мәгълүматлар татар әдбиятында гаять күп, ләкин алар бик таркау. Революциягә кадәрге матбугатта без аның турындагы мәгълүматларны «Аң», «Нармак» журналларында, «Заман календаре»нда, «Сүз», «Йолдыз» газеталарында һәм башка урыннарда очрата алабыз.

С. Рахманколыйның хикәяләре «Идел бue әдбияты» сериясендә басылып чыккан иде. Революциядән соңгы тәнкыйтьтә «Идел бue әдбияты»на керткән әсәрләр уңай бая алмадылар. Әдбиятчы М. Гали 1939 елда С. Рахманколыйның сүзлекләре турында да шактый гәделсез фикер белән матбугатта күренде. «С. Рахманколый төзегән сүзлекләр, — дип язган иде М. Гали, — госманлы-төрөк тәсиренә бирелеп», ул вакыттагы «югары катлау буржуа интеллигенциясә өчен генә кулланырга яраклы итеп» чыгарылдылар¹.

Дөрөс, соңгы елларда С. Рахманколыйның тормышы һәм иҗат эшчәнлегә икенчәрәк ноктадан карала башлады. Филология фәннәре докторы М. Гайнуллин һәм доцент Ж. Вәзиева 1954 елда, мәсәлән, С. Рахманколыйны демократик әдбият вәкилләреннән берсә дип билгеләделәр һәм аның иҗатында гуманизм сыйфатлары барлыгын айттылар². Шул ук вакытта алар С. Рахманколыйның тәрҗемәчелек эшенә дә уңай бая бирделәр³. Ж. Файзиниң «Мәрҗәм Рахманкулова» дигән хезмәтендә дә Солтан турында шул характердагы мәгълүматлар бар. С. Рахманколыйның әтисе — татар мәҗрифәтчесе Габделмәһмәт Рахманкуловның иҗат эшчәнлегә филология фәннәре докторы Хатип Госман хезмәтендә уңай яктан искә алына⁴. 1961 елда, Ф. Әмирханның тууына 75 ел тулу уңае белән, матбугатта С. Рахманколый иҗатына нагыллышы тагын

¹ М. Гали. Русча-татарча сүзлекләр. «Совет әдбияты» журналы. 1939 ел, 2 сан, 83 бит.

² М. Гайнуллин, Ж. Вәзиева. Татар әдбияты. XX йөз. 1 китеп. 1954 ел, 58 бит.

³ Шунда ук, 61 бит.

⁴ Х. Госман. Бөек Октябрь революциясә һәм гражданныр сугышы чорында татар поэзиясә, 1960 ел, 8 бит.

бер материал күренеп үтте¹. Ф. Әмирхан турында язылган бу материал белән танышканча, бернәрсә ачыклана: Солтан Рахманколы шул заманның алдынгы карашлы кешеләре — большевик Сергей Николаевич Гассар, язучы Фатих Әмирхан белән берлектә татар эшчеләре, шәкертләре арасында листовкалар таратуда катнашкан, кыскасы, самодержавиега каршы яшерен көрәш алып баручыларның берсе булган. Тарих фәннәре докторы Р. И. Нафиговның 1964 елда чыккан хезмәтендә С. Рахманколы язмалары белән цензураның кызыксынуы һәм бер мәкаләсенә, цензура киртәләре аша үтә алмыйча, дөнья күрми калуы әйтелә².

Югарыда санап үтелгәннәр үзләре генә да Солтан Рахманколы эшчәнлеген аерып бер тикшеренүгә лаек дигән нәтиҗә ясарга мөмкинлек бирә. Ләкин, шулай да, ни өчен моңа кадәр Солтан Рахманколы әдәбият тарихының үги баласы булып килгән? Билгеле, моның күп кенә сәбәпләре бар. Бездә XX йөз башы әдәбиятын ниң планда өйрәнү эше әле соңгы елларда гына башланды. С. Рахманколы язышкан газеталар, журналлар турында хезмәт дөньяга яңа гына чыкты. Русча-татарча сүзлекләр төзү тарихы бөтенләй өйрәнелмәгән диярлек. Татар педагогикасы, дәреслекләр басу тарихы турында тикшеренүләребез юк. Татар телендәге публицистика тарихы турында да матбугатта материал бик аз. Мәгъшу шул өлкәләрнең кайсына гына күз салсак та, без һичшиксез, Солтан Рахманколы эшчәнлеген белән очрашыр идек.

Әдәбият, матбугат дөньясына аяк басканда

Солтанның әтисе Габделмәннән Рахманколының биографиясе бөтенләй диярлек билгеле түгел. Ачык булганы шул: бу кеше 1860 еллар тирәсендә туган, Казан артында Маңгар авылында яшәгән. Кышкарда мәдрәсә белем алган. Бу мәдрәсә шәкертләре арасында дөньяви белемгә, әдәбиятка омтылыш көчле булганлыгы билгеле. «Тәһир-Зөһрә»нең авторы Әхмәт Уразаев-Курмәши, И. А. Крылов әсәрләренең тәрҗемәчесе Таип Яхиннар нәкъ шул елларда Кышкарда укыганнар. Таип Яхин кебек үк, Габделмәннән Рахманколы да мәдрәсә белемгә генә канәгать булмыйча Казанга чыгып китә. Учительская школаны тәмамлагач, аны Саба ягындагы Олы Шыңар авылына мөгаллим итеп җибәрәләр. Анда Габделмәннән 14 ел буена балалар укыта.

1888 елда Габделмәннән мөгаллимнең беренче улы дөньяга килә. Аңа Әхмәтсолтан дип исем кушалар. Әхмәтсолтан үсә төшкәч, Габделмәннән Рахманколы, улын русча укыту максаты белән, Казанга күчеп килә.

1905—1907 еллар революциясе Рахманкуловлар семьясын бөтенләй белән үз дулкыннары эченә ала. Габделмәннән Рахманкуловның семьясы бу вакытта инде шактый ишәйгән була. Олы улары Солтан һәм Нәҗип Казанның 1 нче реаль училищесында укыйлар. Каюм, Галимҗан хәзрәт мәдрәсәсендә укып, соңыннан печатник-өйрәнчек булып типографиягә эшкә керә. Алар артыннан Мөхмүт, Мәрҗәм үсеп киләләр...

Революцион хәрәкәтне бу семьядан иң беренче кеше булып Габделмәннән Рахманколы үзе катнаша. Революция көннәрендә Кәримовлар матбагасында эшләүчеләр дә үзләренең хезмәт хакларын арттыру, эш сагәтен ныскарту кебек таләпләр куялар. Кәримовлар матбагасында контрчик булып эшләүче Г. Рахманколы хужалар каршында эшчеләрнең интересын яклаучы авторитетлы фигурага әйләнә. Бу көннәрдә Рахманколылар квартирасы яшьләрнең штабы сыман булып китә. Солтан шул чорда сабакташы М. Вахитов, С. Н. Гассар, Ф. Әмирхан белән дуслаша, ниндидер яшерен җыелышларга йөри. Мәрҗәм Рахманкулованың сөйләвенә караганда, аларның квартирасындагы бер шкафының ящигында ниндидер яшерен кагазьләр сакланган, ул ящигның ачкычы М. Вахитов кулында булган.

1906 елның көзендә Казан уку йортларында студентларның революцион хәрәкәте көчәй. Политик яктан ышанычсыз табылган студентларны уку йортларынан чы-

¹ Ибраһим Антов. Ә хәтердә һаман мена бүгенге кебек. «Совет әдәбияты» журналы. 1961 ел. 1 сая.

² Р. И. Нафигов. Формирование и развитие периферий татарской общественно-политической мысли. Рус телендә, Казан, 1964 ел, 57 бит.

гаралар. Мәсәлән, эчке тәртипләргә каршы килгән өчен Сковорцов дигән егет 1906 елның 7 сентябрендә 1 нче реальный училищедан чыгарыла. Студент Сковорцовны кулга алу хәбәрән ишетүгә, анда 7 сентябрь көнне чуалышлар була, дәресләр өзәлә.

1 нче реаль училищениң директоры бу турыда 12 сентябрьдә Казан укуыту округының попечителенә хәбәр итә һәм, «злеккеге чараларның житәрлек булмавын» искә алып, кайбер укучыларны училищедан куарга карар биргәнлеген әйтә¹. Училищедан куылганнар арасында VI нчы в классы укучысы Солтан Рахманкулов та бар.

18 яшьлек егет шулай итеп урамга куыла. Архив документларына караганда, Солтан үзен яңадан училищегә алуларын сорап гариза биргән. Бу гариза буенча, 1906 елның 22 декабрендә училищедан куылган кайбер укучылар белән беррәттән, Солтаннан да имтихан алганнар. Ләкин моңа кадәр яхшы гына укып килгән Солтан ни өчендер бу имтиханда «өч фәннан начар билгесе ала һәм кабат кабул ителми»².

1907 елның 7 маенда Габделмәннән Рахманколыдан Казан укуыту округы попечителенә гариза килеп керә. Бу гаризада «крестьян Рахманкулов үзенең улыннан реаль училищениң жиде классы өчен имтихан алуларын» сорый³. Моннан күрәнгәнчә, Солтан училище программасы буенча мәстәкыйль эзәрләнган булып чыга. Ләкин училищегә ул инде кабат керә алмый. Илдә реакция башлана.

«Баянелхакъ» наширларе Сәйдашевларнең гомере, Тунай әйткәнчә, «судлашып та, чәйнәшеп» узган. «Баянелхакъ»ның битләре ызгыш-талаш, гайбәт белән тулы. Ләкин шулай да булган: реакцияон газета хужалары дини-милли талашлар белән кәгазь тутырганда, демократик яшьләр жай белән генә ул газеталарда үзләренең алдынгы карашларын уздырып торганнар. Шундыйларның берсе — политик ышанычсызлыгы өчен училищедан куылган Солтан. Бу газета битләрендә Солтан Дәүләт думасын тәнкыйть итә, патша властеның гаделсез законнарына — армиядәге таяк дисциплинасына, хәрби-кыр судларының аяусыз законнарына, патша цензурасына каршы протест белдерә. Реакцион газеталарның карагүһчыл шовинистик мәкаләләренә каршы үт ача, «социализм» дигән бөөк исемгә соклана, эшчеләр интересын яклый. Мәнә берничә мисал. Реакцион карагүһчыл газета «Казанский телеграф» шул елларда бик күп санда антисемитик мәкаләләр бастыра. Солтан Рахманколы реакцияон газетаның шул ямьсез эшчәнлегенә һөҗүм ясый. «Казанский телеграф»ның, — ди ул, — «Бөтен дөнья яһүди дошманнары, берләшегез!» дигән лозунгысы замананың китешенә муафыйк улмау гына түгел, бу кеби гомуми тәрәккый заманасында фәкать бер вәхшәт кенәдер»⁴. Милләтләрнең тигез хокуклылыгын яклау, шовинизмга, милләтчелек хәрәкәтенә каршы көрәш Солтан Рахманколының бөтен публицистикасы буенча кызыл жеп булып уза. «Баянелхакъ» мөхәррирләре башка мөхәррирләр белән судлашып кайнашкан арада, С. Рахманколы бу газетада политик үткенлек белән алтырап торган тагын берничә мәкалә чыгарып өлгерә. Берәз алгарак китеп, шунысын да әйтмек: Солтанның күренекле большевик Хәсән Ямашевның вафаты уңае белән язылган мәкаләсә да шул ук газетада басыла⁵.

Күп көнә мәкаләләрендә яшъ журналист патша самодержавиесенәң реакцияон хәрәкәтләрен урта гасыр вәхшәте белән тиңли. Андый мәкаләләрен укыгач яшъ егетнең кыюлыгына сокланырга гына кала! «Хәзерге хәрби кыр судлары, — ди ул үзенең бер мәкаләсендә, — урта гасырлардагы инквизициядән бер дә аерылмый. Сүз юк, бюрократиемез гаять оста! Гади суд кына житәрлек булмагач, урта гасырлардан бөөк Аурупада, хәтта бөтен дөньяда истигъмалдан чыккан судларны актарып чыгара!»⁶ С. Рахманколы бу чорда якынлык рәвештә хөррият өчен көрәшкән декабристларны яклап искә ала, патшаларның кансызлыгын тәнкыйтьли.

Үзенең политик карашлары белән С. Рахманколы, әлбәттә, эзлекле революцион-демократ дәрәжәсенә күтәрелмәгән. Әле ул үзен алардан аерым тота, большевиклар турында язганда да «без» дип түгел, бәлки «алар» дип яза. Ләкин хикмәт — автор-

¹ ТАССР Үзәк архивы. 92 фонд, 2 оп., 5581 эш, 57 документ.

² Шунда ук. 6870 эш. 233 документ.

³ Шунда ук. 6883 эш. 89 документ.

⁴ С. Рахманколы. Дошманлык. «Баянелхакъ». 1907 ел, 161 сан.

⁵ «Баянелхакъ» газетасы. 1912 ел, 1014 сан.

⁶ С. Рахманколы. Бюрократия һәм военно-полевая юстиция. «Баянелхакъ» газетасы. 1907 ел, 142 сан.

Истигъмал — кулланыш.

ның политик симпатиясе кемнар ягында булуда. Найбер сатирик журналларның урын-лы-урынсыз «социализм», «социалист» кебек сүзләр куллануына да С. Рахманколий каршы чыга. Аның фикеренчә, бу сүзгә төренеп менафиклык итәргә ярамый... «Мәзкүр әдипләр», — ди ул, — ...социализм кеби зур ва мөһим нәрсәнең йөзена оятлык китермәкдәдерләр»¹.

Солтанның кайнап торган энергиясе, политик мәкаләләре өчен «Бәянепхакъ» тар булып кала. Хәер, газетадагы андый ачыктан-ачын демократик фикер белән «Әхмәт-жан бабай да» килешеп бетмәгәндер. «Бәянепхакъ»ның аннан да «мөһим» эшләре — «карван» чаен, Бавария сырасын мактап шигырьләр, номер саен йөзләгән игъланнар бирәсе бар бит! Әнә шуңа күрә Солтанның кулын берәздән без «Әлислах» һәм «Йолдыз» газеталарында күрәбез. Яшь журналистның бу чорлардагы эшчәнлесе белән цензура да ныграк кызыксына башлый. С. Рахманколийның «Төрөк конституциясе» дигән мәкалесе әнә шулай цензор тарафыннан тоткарланып дөнья күрми кала. Цензура Комитетының губернатор өчен төзегән матбугат күзәтүендә басылмый калган бу мәкаләнең эчтәлегә сөйләнә. Бу мәкаләдә С. Рахманколий төрөк солтанының шәхесе изге түгел, әгәр ул халык теләгенә каршы эш итсә, аны революция юлы белән бәрәп төшерү бик табигый эш дип исбат итә². Әлбәттә, мондый конкрет, кискен хөкем самодержавиенә күзә һәм колагы булган цензурага ошамый. Тарих фәннәре докторы Р. Нафигов, С. Рахманколий монда рус монархына ишарә ясып, дип билгели³.

С. Рахманколийның революция һәм реакция елларындагы политик карашларына йомгак ясап шуны әйтәргә мөмкин: матбугатта ачыктан-ачык революцион таләпләр күтәрәп чыкмаса да, яшь журналист үзенең рухы белән азатлык хәрәкәтенең ялкынлы тарафдары булды. Ул системалы рәвештә патша самодержавиесенең бюрократик өскормасын, гаделсез законнарын тәнкыйтә итте, революция, социализм кебек яңалыкларга ихтирам белән карады. Бишенче ел революциясенең тарихи әһәмиятен аңлауда С. Рахманколий үз замандашлары арасында аек кешеләрдән берсе иде.

Иң беренче оста бер мөтәрҗим...

«Йолдыз» газетасының 1907 елгы бер санында «Яңа әсәрләр» дигән баш астында түбәндәге хәбәр басыла: «Ошбу көннәрдә рус әдипләреннән А. Пушкинның «Дубровский» намъ руманы Солтан әфәнде Рахманколий тарафыннан тәрҗемә ителә... Каримовлар матбагасында басылып чыкты». Бишенче ел революциясе белән уланган Түкайлар, Гафуриларның шигырьләре аркылы матур әдәбиятка тартылган татар яшьләре «Дубровский» әсәрен китап базарыннан йотып алалар.

Солтанның русчадан әзерлегә әйбәт була. Реальный училищениң программасында шактый киң күләмдә төгәл фәннәр укуытудан тыш француз, немец, инглиз телләре, антик әдәбият, рус әдәбияты укуытла, сочинениеләр яздырыла. Әгисе кулында ук рус әдәбиятына мәхәббәт рухында тәрбияләнгән Солтанга Ф. Әмирхан, С. Н. Гассар һ. б. белән аралашу да алдыңгы әдәбиятка таба зур этәреш биргән. Шуңа күрә аның тәрҗемәсе заманы өчен шактый югары дәрәҗәдә булган. «Солтан әфәнде, — дип яза бер рецензент, — багызе җирләрдә хосусан горейф ва гәдәтләремезгә ятарлык күренәчәк урыннарда үз телемездә истигъмал ителә торган мәкаләләр илә тәрҗемә кыйлып слүб ифадәсени назикләшдермешдер»⁴.

Матбугатта «Дубровский»ның жылы каршы алынуы Солтанны дәртләндереп җибәрә. Матур әдәбияттан тыш ул фәнни-популяр әдәбиятны да тәрҗемә итә.

Реакция елларындагы татар әдәбияты үзенең бөтен тамырлары белән бөек рус әдәбиятының демократик рухтагы әсәрләренә тоташа. Тәрҗемә эше, ияреп язучы нәчәл, гөмүман, өлкән әдәбиятның критик реализм юлынан үсеп килүче яшь әдәбиятка тәсире арта. Татар вакытлы матбугатында Белинский, Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Тургенев турында мәкаләләр күренә. С. Рахманколий әнә шул процесста үзек урыннарның берсен алып тора. «Әлислах»ның 1908 ел 43 нче санында С. Рахманколий-

¹ С. Рахманколий. Әдәбият паразитлары. Шунда ук, 129 сан.

² ТАССР Үзәк архивы. 420 фонд, 1 оп., 150 эш.

³ Р. И. Нафигов. Формирование и развитие передовой татарской общественно-политической мысли. Рус телендә. Казан, 1964 ел, 57 бит.

⁴ «Йолдыз» газетасы. 1907 ел, 205 сан.

ның «Иван Сергеевич Тургенев» дигән мәкаләсе чыга. Тәржемәче татар укучыларына Тургенев әсәрләрен белү кирәклеген айтә. Тургеневны ни өчен белергә кирәк соң? Мәнә нәрсә өчен: «Иван Сергеевич бичара крестьяннарның хәлләре вакыйгада болай булырга тиеш түгел икененә вә аңларның нәжәтенә ярдәм итү инсаният наменә һәр-кемнең бурычы икененә сизә иде». Бу инде Рахманколийның әдәбиятны социаль күз-лектән чыгып бәяләргә омтылуын күрсәтә иде. «Тургенев әсәрләре,— ди ул,— хәзер-гә кадар да үзләренең шигъри нәфәсәтләрен жыйнамышлар вә жулчак түгелләрдер». «Әлислах» шул ук санында Тургеневның «Дым» әсәре мәкалә авторы тарафыннан тәржемә ителгән хәбәр итте.

И. С. Тургеневның «Дым»ы татар матбугатында искиткеч жылы каршылана. «Тургенев «Төтен»нең тәржемә ителүен күптән үк көтә идем,— дип язә тәнкыйтьче Кәбир Бәкер.— Өмәтсезләндергән бернәрсә булса, ул да — хәзерге матбугатыбызның начар баруы вә аның эчендәге сәүдәгәрләремезнең андый гали нәрсәләрдән түбәнрәк торулары иде». Бу уңайдан татар демократик яшьләре бөек рус әдәбиятына ихтирам-нарын белдерәләр. «Тургенев әсәрләрендәге ләззәтне белер өчен генә да русча белү ләзәмдер!» ди К. Бәкер «Әлислах»ның 1908 елгы 43 санында. «Төтен»нең социаль-политик әһәмиятен да яшьләр аңлыйлар. К. Бәкер бу әсәргә «хәзерге китап базары-мызда тотылуы курнынычлы» китап дип атый. «Тәрбия» журналы исә тагы да эчкә-рерәк керә. Ул да, И. С. Тургенев турында махсус мәкалә биреп, С. Рахманколий тәржемәсе уңае белән болай ди: «...мәзкүр романда майданга куелган типлар, гәрчә әлеге кадар интеллигенцияләмәз тиеш кадар оешып житмәсә дә, безнең магышәтемез-дә дә әледән-әле очрый башлады, боның сәбабе исә, әлбәтте, 1905 нче сәнә ихтила-лыдыр»¹. Рахманколийның «Төтен»е татар шәкертләренең, студентларының, гому-мән татар зыялыларының күзеннән томанны таратуда зур, файдалы эш башнады. Реакциянең бөтен тарманларда һөжүм башлаган бер чорында рус әдәбиятының саф-жиге безнең әдәбиятыбыз өчен шифалы кислород булды. Мәнә бу яктан караганда, С. Рахманколийның хезмәте аеруча әһәмиятле.

«Төтен»нең алгы жигел була. «Кулына тигән эшне эшләүдә машина»² булган Рахманколий тиздән И. С. Тургеневның «Атлар һәм балалар»ынан өзек, А. М. Горькийның «Дружки» хикәясен, Гогольнең «93 нче ел» романыннан өзек һәм башка күп әсәрләр тәржемә итә. Татар вакытлы матбугаты С. Рахманколийның һәр тәржемәсенә аваз биреп бара. Демократик матбугат аның А. С. Пушкин әсәрләрен тәржемә итүен хуплап каршы ала. С. Рахманколий проза белән «Борис Годунов»ны, «Чегәннар» поэмасын тәржемә итә. Соңрак «Аң» журналы аның А. С. Пушкиннан тәржемәләрен «үзләренең парләнекләре илә тәржемә бабында нәмүнә итеп тө-тылырлык әсәрләрдер»³ дип бәяләде. Шунысы характерлы, татар матбугаты Октябрь революциясенә кадар бер генә тәржемәчегә дә шулкадәр югары бәя бирмәде, берсе турында да ул кадар күп язмады. Мәнә шуларның барысын да искә алсак, Солтан Рахманколий безнең әдәбиятыбыз тарихында түрдән урын алырга тиеш икәнлегенә шик калмый.

Юллар Тукайга таба алып баралар...

1908 ел Рахманиуловлар гаиләсенә шактый борчулар, кайгы-хәсрәт алып килә. Йорт башы Габделмәннан абзый авырый башлый, анда инде конторщик булып байлар коен көйләрлек егер калмый. Мохтаждыктан котылу юлларын эзләп Г. Рахманкулов үзе дә китап бастыру эшенә керешә. Солтан даими эш таба алмый, Каюм әле өйрән-чек, Нәжип реальыйда унып йөри. Алардан тыш өйдә ике бала, квартира расхеды...

Житмәсә, иң олы улы Солтан, гармун, мандолина күтәрәп, кайларгадыр китә, төн-нәр буге югалып йөри, ата-ананы борчый. 1908 елның башында ул Уральскидан кил-гән, үзеннән ике генә яшькә олы Габдулла Тукай турында өйләрендә сойли башлый. Дерес, гаилә өчен Тукай исеме яңа түгел, аның китапларын жылып-жылып өйдә унылар иде инде. Шулай да матбага байлары, конторщиклар арасында Тукай турын-да төрле шөбһәләр хәбәрләр йөри. Солтан язмышы өчен борчылып йөргән ата бер төн-

¹ «Тәрбия» журналы. 1908 ел, 3 сан.

² «Сүз» газетасы. 1916 ел, 44 сан.

³ «Аң» журналы, 1916 ел, 6 сан.

не улының мандолина күтәрәп соң ғына кайтып кәргәнән күрә дә, өстәл сугып кычыра:

— Йөрмә шул Тукай тирәсендә, жүнсез! — ди.

Ләкин бу нисәтү бушка ғына һәм кыска гомерле була. Менә көннәрдән бер көнне Солтан Ямская урамындагы Матвеевлар йортына, үзләренең тар бүлмәләренә, жыйнак кына гәүдәле, нурлы йөзле, ярым русча киенгән Уральск егетен ияртеп кайта. Кунан егет чай янында үзен бик әдәпле тотта, кечкенә кыз Марьямне сөя, Габделмәннән абый белән китап дөньясы, нәшрият эшләре турында сөйләшә. Бансаң-күрсәң, бик мөлаем егет икән бит бу Тукай дигәннәре! Чәйдән соң Солтан мандолинысын ала һәм өздереп кенә үзенең яраткан көе — «Мәдинәкәй»не чиртә башлый. Солтан үзенең төпсез күзләре белән читкә карап, башын берәз арткарак ташлап уйный, моңлы көйне тыңлап Тукайның да күзләре дымлана...

Шул көннән башлап, Солтан белән Тукай арасында кабергачә беркетелгән дуслык башлана. Кичләр буе барган аңгамәләрдә Солтан белән Тукай Европа, рус әдәбияты турында сүз алып баралар. Бер көнне ул Тукайга мәшһүр драматург Шекспирның «Тимон Афинский» дигән әсәрен бирә. Тукай аны ике-өч кат укый. Бу әсәргә ул «үз гомерендә иң көчле тәсир иткән фәжигә» дип атый. «Менә ичмасам Тимон Афинский небек галиҗәнәб булсаң иде!» дип сөйли Солтанга¹.

Озак һәм каты авырудан соң 1908 елда Габделмәннән Рахманколы үлә. Гаилә тәрбиясе тулысы белән Солтан өстенә кала. Бу вакытта инде С. Рахманколы «Йолдыз» гәзетәсында эшләшәп йөри. «Йолдыз»да Тукай, Г. Камал небек танылган язучылар белән тыгыз элемтәдә була. К. Бәкер, Ш. Мөхәммәдъяров небек алдынгы фикерле журналистлар белән бергә эшли. Билгеле, «Йолдыз» редакциясенең составы мондый асыл егетләрдән генә тормый. Газетаның башында либераль-буржуаз карашлы Әхмәт-Һәди Максуди тора. Газетаның эшчәнлегенә аның туганы, Франциядә университет тәмамлап кайткан Дума депутаты Садрый Максуди, дин дип, милләт дип, мәхәллә, мәчетләр турында ғына газетаның һәр номерында сүз куерткан мөлла Мөнир Һәди, Яңа Биһтә мәхәлләсеннән мөлла Садик Иманколы, мөлла Нәшаф Тәрҗеманилар зур йогынты ясыялар.

Солтан газета редакциясенең либералларча салкын исәбенә, мәсләгенә риза булмый: хуҗалар белән сүзгә килә. Ул энергиясен кая куярга белмичә әле бернәрсә, әле икенче нәрсә язып карый. «Йолдыз»ның бер санында ул «Төрән әдәбияты», икенче санында эсперантоның фәйдасы, өченче бер санында Алтын Урда харабаләре турында яза. Ләкин күпме генә чәчелмәсен, һәркайда ул үз идеяларына турылыкны булып кала. Ә аның идеалы — гуманизм, милләтләр дуслыгы, көшләренң социаль тигезлеге. Кара реакциянең котырынып вак милләтләргә үзәргә сугышка этәргән чорында ул матбугатта «фәлән милләт благородный, ак сөяклә вә фәлән милләт «пәст» дигән небек нәзырлар төптән кубарылып үзгәртеләргә тиешләр»², дип язды. Әнә шуңа күрә аның «протестчы кәлебе» азатлык, гуманизм жырчысы Тукай белән көннән-көн янына бара. Тукай исә аны халык арасына — демократик рухтагы шәкиртләр, журналистлар, приказчиклар, студентлар арасына алып керә. Баштарак аерым квартираларда фикердәшләр мәҗлеспәре оештыралар. Мәселән, М. Галинең 1943 елда чыккан бер мәналәсендә китап бастыручы Хөсәен Әбүзаров квартирында уздырылган кичә телгә алына. Анда Ф. Әмирхан, Г. Тукай, танылган скрипка Гали Зайпин, С. Рәмиев, С. Рахманколы һәм башкалар катнашалар. Зайпинның скрипкасына кушылып үзенең куатле тавышы белән башта Сәгыйт Рәмиев жырлый, аннан Солтанны жырлаталар. Күпчелен борынгы көйләр жырлана. Солтан мандолинада татар көйләрен уйный. Бу кичәдә Тукай да «Тәфтиләү» һәм «Сүндә дәрт» көйләрен жырлый³. Соңрак С. Рахманколы Тукай «гомумән музыкага гаять хислә булдыкыннан, мин жырлаган вакытта минем музыка хаталарымны табып күзәтә торган иде»⁴ дип исә алды. Шагыйрьнең соравы буенча аның «Эштан чыгарылган татар ызына» һәм «Милли моңнар» дигән әсәрләрен беренче мәртәбә Солтан жырлый. «Мин, — дип исә алды С. Рахманколы үзенең Тукайга багышланган мәналәсендә, — шагыйрьнең бу шигырь-

¹ С. Рахманколы. Тукай. «Ялт-Полт» журналы. 1913 ел, 15 сан.

² «Йолдыз» гәзетәсы. 1911 ел, 713 сан.

³ М. Гали. Тукай жырчы һәм жыр-музыка сөекче «Совет әдәбияты» журналы. 1943 ел, 4 сан.

⁴ «Ялт-Полт» журналы. 1913 ел, 15 сан.

ләрен жырлап хәтта бәгъзе вакыт елаштыргалый да торган булып калдым»¹. Әйтергә кирәк, Солтанның жырчы буларак татар яшьләре арасында шәһрәтә бишенче еллардан ук килә. Революция көннәрендәгә тар күләмле мәҗлесләрдә, мәсәлән, үзенең аяны дуствы Аитовлар квартирасында Әмирханнар, Гассарлар белән яшерен җыелышларга Солтанның гармун белән йөргәнлегә билгеле².

С. Рахманкольниковның концерт эшчәнлегә үз вакытында матбугатта югары бая ала. «Солтан әфәнде Рахманкольников илә Фәүзи әфәнденең «Зиләйлүк», «Ашказар», «Җәми-ләбикә» һәм «Гөлчәчәк» көйләрен тәгәнни итүләре,— дип яза «Йолдыз» газетасы,— тыңлаучыларның һушларына китте вә шул сәбәптән аңларны тәкрар чакырып чыгардылар. Ханыйкатәтә Солтан әфәнденең хыяли гүзәл тавышка мәлик икәнлегә мәгълүм булды. Тырышып тавышын ислах кыйлган тәкьдирдә аның яхшы ук базында булуы өмид ителә»³. Соңрак төрле шәһәрләрдә чыккан татар газеталарында Солтанның музыка һәм җыр остасы булуы турында күп фикер әйтелде. «Вакыт» газетасында Н. Бәкер аны «оста музыкант» дип баяладе⁴. «Кармак» журналы да аны «иң оста музыкант, тагъриф итеп булмаслык дәрәҗәдә яхшы бер жырчы» дип атады⁵. Шундый бер хәл була: яшьләр кичәсендә программа буенча Солтан җырларга тиеш икән. Конферансье, тамашачылар алдына чыгып, Солтан әфәнденең авырып китүен әйтә һәм залдан гафу үтенә. Ләкин, кая ул! Халык: «чыксын, Солтан әфәнде чыксын!» дип шау куба, конферансьегә алдагы номерны әйтергә мөмкинлек бирми. Кул чабулар, тавыш бөтен залны дерелдәтә. Зал шангый вакыт шулай тавышлангач, сәхна уртасына аксыл йөзле, хәлсез Солтан чыгып баса. Конферансье аңа урындык китереп бирә. Солтан халыкка карап хәлсез генә елмая, урындыкка тотына... һәм үзенең йомшак бәрхет тавышы белән залга моң сибә:

Жәйли лә генә печән чапмадым,
Мәдинәкәй, гөлкәй, бөдрә чәч,
Бөрлегәннәр өзеп капмадым.
Бик күп йөрдем, жаным, күпне күрдәм,
Мәдинәкәй, гөлкәй, бөдрә чәч,
Синнән матурны мин тапмадым.

Зал тын алмый тыңлый... Жыр тамамлана. Солтан урындык төрагәгә таянып башын ия, йөрагән тотта, һаман да хәлсез елмая. Зал тагын ду килә: «Афәрин! Браво, Солтан әфәнде! Рахмәт!» дигән сүзләр яңгырый. Андый кичәләргә Солтан үзе белән бергә кечкенә сеңелесе Мәрһәмне дә алып баргалый. Кичәләрнең берсендә «10 яшьлек бер бала (Мәрһәм Рахманкулова) үзенең гүзәл нагъмәләре илә мәҗлескә хәзер булган кешеләрне хайранга калдырды, бөтен зал аны алкышладылар, тәбрик иттеләр һәм клуб идарәсенең үз тарафыннан бирелгән һәдия илә барабар мәҗлескә хәзер булган бәгъзе бер кешеләр тарафыннан да мәзкүр балага һәдияләр бирелде», дип яза газета⁶. РСФСРның халык артисткасы Мәрһәм ханым Рахманкулованың иҗат уңышлары энә каян башланган!

1913 ел. Мазлум мужикларның кайнар йөрәкле жырчысы Тукай үлә. Солтан Рахманколовый рухи юлбашчысыз кала. 1913 елның апреленнән башлап Солтан тирән күңел төшенкелегенә бирелә, йомыла. Коточкыч җан газабы башлана. Өйдә ишеклетүрләр йөрәп аның шигырләрән яттан укый. Ләкин күңел һаман да злләнә, борчыла. Аяклар үзеннән-үзе Яңа Бистага өстериләр. Татар зираты. Солтан монда бик еш килә. Үзе белән сеңелесе Мәрһәмне дә алып йөри. Тукай үлә, ләкин Солтан аннан аерыла алмый. Шулай, аның юллары һәрвакыт Тукай анына алып баралар...

Әгәр сүзлекләр тарихын язсаң

«Йолдыз» газетасы 1911 елда берничә тапкыр шундый реклама бирә:

«Русча белергә теләүчеләргә зур сөенеч! Яңа гына басылып чыкты: бу көнгә кадәр татар матбугатында һич мисалы күрелмәгән һәркем өчен бер нәсихәсә иң кирәкле

¹ «Ялт-Йолт» журналы. 1913 ел, 15 сан.

² Ибраһим Аитов. Ә хәтердә әле һаман менә бүгенге кебек. «Совет әдәбияты» журналы. 1961 ел, 1 сан.

³ «Йолдыз» газетасы. 1911 ел, 645 сан.

⁴ «Вакыт» газетасы. 1917 ел, 2153 сан.

⁵ «Кармак» журналы. 1916 ел, 8—9 саннар.

⁶ «Йолдыз» газетасы. 1912 ел, 795 сан.

ва иң файдалы китап «Русча-татарча мөкәммәл лөгәт». Мөрәттипләре: С. Рахманколий ва Г. Кәрәм. «Русча-татарча мөкәммәл лөгәт» китабы ватандашларымыз руслар илә мөгамәләдә булган зат өчен рус теленең ачыкчы хәкемендә булганга иң кирәкле; хосуса: мәгаллим ва мөгаллимәләр, русча укучы әфәнделәр ва ханымнар, имамнар, рус теленнән тәрҗемә итүчеләр, ниһаять, сәүдә әһелләре өчен иң беренче ярдәм ва һәрвакыт яңда булдырырга ләзәм бер әсәрдер»¹. Татар газеталары, журналлары бу сүзлекнең чыгуына зур игътибар бирәләр. Теләсә кайда бу хезмәткә реклама, рецензияләр басыла. Шунисы характерлы, либераль буржуаз газеталарда бу китапның әһәмияте рус халкы белән татар халкы арасындагы мөнәсәбәтне ныгытуда дип бәяләнә. «Рус лисанының утыз биш мең кадәр сүз» кертгән бу китап «бик кирәкле ва бик файдалы» дип яза рецензентлардан берәү². С. Рахманколий бу сүзлеккә бик авыр шартларда төзи. Тар гына квартираның өстәле тулы картотека, идән тулы белешмәлекләр, энциклопедия... Язган бер табак кәгазьне күтәрәп «Әхмәтгәрәй Хасани ва ширкәсе»нә китәсәң, аннан тамак туйдырырлык аван аласың. Дәрәс, Әхмәтгәрәй Хасәни Солтанның янын дуэты һәм алдыңгы карашлы икеш була. Шуңа күрә сүзлеккә дәнъяга чыгару өчен ул хәл кадәрә көчән куя. Рецензентлар һәм реклама бирүчеләр чыннан да ялгышмадылар: «Русча-татарча мөкәммәл лөгәт» китабы 1911 елдан алып дистәләрсә еллар буена татарларга рус телен үزلәштерүдә өстәл китабы булып хезмәт итте. Октябрь революциясеннән соң да, 1920 елда, бу китап И. Кулиев, Т. Мәмлиев катнашы белән яңадан чыгарыла. «Лөгәтнең беренче мөрәттибе булган иптәшемез Солтан Рахманколий вафат итү сәбәплә бу табгысында аның ярдәменән махрум калдың», дип яздылар сүзлеккә чыгаручылар анда. Әйе, бу китап халыкка файдалы хезмәт күрсәтте, аның һәр юлында, һәр сүзендә Солтанның соңгы энергиясе, йөрәк жылысы бар иде.

«Мөкәммәл лөгәт» китап базарында тиз таралып бәтә. Ә Солтан инде инәнчә хезмәт өстендә эшли. «Мағариф» ширкәтендә ул инде шул ук 1912 елда 3000 сүзлә «Учебник-самоучитель разговорного языка для русских» дигән китабын чыгара. «Бу өйрәткеч-дәрәслек, — ди ул китапка сүз башында, — татар теле белән кызыксынучыларга татар теленең грамматик нигезләрен һәм практик сөйләшү мәғлүматларын бирүне күздә тотә». Рахманколийның бу китабы да эссә чүлгә төшкән яңгыр тамчысы кебек була — ул да тиз сатылып бәтә. Русча өйрәнергә теләүчә яшьләр шәфкатьсез: матбугат аркылы алар Солтан әфәнденең «кәсә лөгәте» чыгаруын сорыйлар, өмет итәләр, көтәләр. Ниһаять, 1915 елда «икә йөз сиксән биткә гүзәл рәвештә басылган ва ун мең чамасы сүзләр» белән «Русча-татарча кәсә лөгәте» дә дәнъяга чыга.

Әгәр бездә кем дә булса берәү сүзлекләр төзү тарихын язса, шинсез, Солтан Рахманколий эшчәнлеген ул көшә беренчә дәрәҗәгә куяр иде. Милләтебезгә рус телен өйрәтүдә аның хезмәте бөя биреп бетергесез! Моңысын ул тарих язылганчы ук әйтеп куярга була.

Матур-матур, оригинальный хикәяләр язучы

С. Рахманколийның бу өлкәдә эшчәнлеге турындагы сүзнә без ахырга калдырдык. Аның язучылыгы — мәғлүм нәрсә. Заманында тәнкыйтьчә Н. Бәкер аны «оригинальный хикәяләр язучы» дип билгеләгән иде. Дәрәс, С. Рахманколий — татар әдәбиятында борылыш ясаган, яки зур тавыш күптәргән мәшһүр язучы түгел. Аның хикәяләре аз. Ләкин бик үзенчәлекле. Язучы буларак ул 1909 елда «Йолдыз» газетасы битләрендә күренә. Анда Рахманколийның «Чын хыял» дигән беренчә хикәясе басылып чыга. Бу хикәядә әле язучы тулысы белән романтизм тәсире астында иде.

...Кайчандыр шаулап, гөрләп торган алпавыт утары инде җимерелгән, ярым хәрәбә хәленә килгән. Хикәянең герое шул утар янына барып чыга һәм, ниндидер шөбһәле, караңгы уйлар эченә батып, утарның тарихын белергә тырыша. Хикәядә чынбарлык, тормыш картиналары әле бөтенләй диарлек бирелми, ул баштан ахырга кадәр геройның хыялына, аның тәассоратына корылган. Ләкин бу хәл С. Рахманколийның беренчә адымы өчен генә характерлы булды.

¹ «Йолдыз» газетасы. 1911 ел, 664 сан.

² Шунда ук.

Чын-чыннан язучы булып ул бик кыска вакыт эчендә — империалистик сугышның беренче елларында формалашты.

Филология фәннәре докторы М. Гайнуллин империалистик сугыш чоры татар әдбияты турында болай дип язды: «демократик әдәбият традицияләрен давам иттерүче яшь язучылар... үзләренең язганнарында гуманизм һәм сугышقا каршы идеяләрне яклаучылар булдылар. Болар арасында Габдулла Харис, Габдулла Сөнгати, Мөхәммәт Гали, Мирхәйдәр Фәйзи һәм Солтан Рахманкулов кебекләренекә әсәрләрен күрергә мөмкин».

Безнең өчен С. Рахманкуловның әдәби мирасыннан нәкъ менә шул өлеше — империалистик сугыш картиналарын биргән өлеше әһمийәтле. С. Рахманкулов — сугышның беренче көннәрендә үк сугыш темасын күтәреп әдәбиятка чыккан татар прозаигы.

С. Рахманкуловның сугыш хикәяләрендә төп геройлар — түбән катлау хезмәт ияләре. Без аларның барысын да диярлек башта тыныч шартларда һәм аннан сугыш упкынлыгында күрәбез. Язучы канкойгыч сугышның аерым картиналарын нигезендә үз геройларының психологик эволюцияләрен бик оста күрсәтә. Мәгъ укымышлы егет Габделхәмит. Сугышка кадәр ул штабта писарь булып хезмәт итә. Русча да укый-яза белгән, аның эше шактый җиңел. Сугыш башлана. Габделхәмит сугышның куркыныч икәннән белә, ләкин нинди була ул сугыш куркынычы? — анысын белми. Шуңа күрә ул әле сугышның ялган романтикасы эчендә адаша. Ул ниндидер геройлыклар эшләп, күкрәк тулы орденнар-медалләр белән өенә кайту турында хыяллана. Ул әле ялгыз шәхес буларак үз даны турында гына уйлый. Сугыш гөрелтесе ишетелү белән бик нык дулкынланып:

— Иптәш! Ишетәсезме? Әнә аталар... Бу, агай-эне, беләсезме? Чын сугыш инде бу... чын сугыш! Барып җитсәк иде шунда! — ди. Ләкин бу әле сугышның үзе түгел, гөрелтесе генә... Габделхәмит сугыш обстановкасының бөтен детальләренә туры китереп, тәмәне кәгазе кисәгенә (!) әнисенә хат яза. Ул аны мөмкин кадәр әдәби, күтәркенкә язарга тырыша. Имеш, дошман бер дә ата белми. Габделхәмит, һичшиксез, үлмәлечәк, ә киресенчә, күкрәге тулы медалләр белән ул әнисе хозурына кайтып төшәчәк...

Ләкин алгы линиягә килеп кергәч, Габделхәмитнең хыялы бер минут эчендә күнкә оча. Беренче снарядларның ярылуы Габделхәмитне шок дәрәжәсенә җиткәрә. Элеккеге героизм урынына анда ниндидер аңсыз омтылыш, максатсыз хәрәкәт кенә кала. Дошман армиясә дә, ул уйлаганча, ата белми торган солдатлардан гына тормый икән. Яхшы коралланган дошманның снаряд, пуля яңгыры астында винтовкасының кая атканын белмичә окопта яткан Габделхәмит кинәт кенә үзенең бик көчсез бер шәхес икәнлеген аңлый.

Язучы монда сугышның тик бер генә картинасын бирә. Реалист буларак ул сугыш дәһшәтенең көше психологиясенә тәэсирен, һичшиксез, дәрәс тотып алган. Хикәя көчкәнә күләмдә. Габделхәмит хикәянең ахырында әле һаман саташу эчендә кала. Әнисенә язган хатында ул әле һаман «без җиңәрмәз, чөнки безнең йөрәкләремәз гайрәт вә ватанга мәхәббәт белән тулы» дигән ялган буржуаз патриотизм хыялы эчендә кала. Ләкин Габделхәмит тагын бер-ике мәртәбә снаряд яңгыры астына көрөп чыкса, аның рухи эволюциясә тагын да зуррак үзгәрешләргә дучар булачагы инде көн кебек ачык.

Империалистик сугышның хезмәт иясә массалары өчен ят күренеш икәнлегә «Каргыш» хикәясендә бик нык ачыла. С. Рахманкулов бу хикәясендә сугыш эчендәгә яшь егетнең трагедиясен югары ноктасына җиткереп тасвирлый. Хикәянең герое Гали — Габделхәмиткә капма-каршы тип. Ул — гади кустарь улы, сугыш аның өчен бөтенләй ят нәрсә. Салкын, көш өкәләр, көзгә бураннар аның үзәгенә үтәләр. Снаряд арылган тавышлар якынрак ишетелгән сәен күчеленә чын куруку хисә тула бара... Яшь егет сугышта икә күзсез кала. Аның кайгысыннан әтисә урынга егыла һәм үлөп китә. «Атасының җеназасына Галине җитәкләп алып бардылар...» Хикәя әнә шундый фәҗигә белән тәмамлана.

С. Рахманкулов — гуманист язучы. Сугыш дәһшәтен ул куе буяулар белән сурәтли. Аның финеренчә сугыш — әрәмгә нән көн. «Хөкәмдарларның бер кул изәүләре» белән башланган сугыш крестьян өчен бөтенләй ят күренеш. Бу — С. Рахман-

нольының политик зирәклеген күрсәтә. «Дөнъяның хөкөмдарлары, — ди ул, — бер-берсенә дошманлык игълан иттеләр. Берсен-берсе сугарга, жир йәзәндән кырырга, се-берергә гаһед¹ итеп пычанларын кайраштылар». («Наргыш».) Мәнә шул хөкөмдар-ларның пычан кайрашулары нәтижәсендә «дөнъяның гаскәр дип аталган чуалчык шатранжлары² җансыз килешләрәннән кузгалыштылар». Шул чуалчык шатранж эчендә крестьян агайлар Сафи һәм Нури сугышның нәрсәгә, кемгә кирәген аңламаган хәлдә окопта яталар, мылтык аталар. Ләкин бер-берсен бәтерергә ният кылучы хөкөм-дарлар башлаган бу дәһшәт эчендә аларның кешелек хисләре югалмый, киресенчә, аларда элеккеге вакыллар, тормыш низагълары онытылып гуманизм сыйфатлары өскә калка («Булган беткән»). С. Рахманколы бу хикәянең дә сюжет сызыгын реал-истик юл белән үстәрә.

М. Гафури «Юктырсың ла алла» дигән шигыре белән поэзиядә империалистик су-гышны политик кискенлектә тәнкыйть итсә, яшь хикәяче С. Рахманколы бу тән-кыйтьне прозада башлап җибәрде.

С. Рахманколының берничә хикәясе шәһәр яшьләре, шәкертләр тормышын тасвирлауга багышланган. Бу хикәяләрнең барысы өчен дә уртан бер сыйфат — иске тәртипләргә козылган тормышның тирән трагизмы. Ләкин шул трагик сурәتلәр ара-сында да язучы үзенең гуманистик идеяләрен алгы планга куя. Бу яктан аның «Иләй» дигән хикәясе характерлы. Иләй — шәһәр бистәсендә фәкыйрь тормыш төбәндә төрөкләп итүче загыйфь бер малай. Бистә меццаннары аны алдыйлар, мыскыл ита-лар. Ләкин физик һәм акыл ягыннан да загыйфь булуга карамастан, ул үзен чолгап алган обывательләрдән әхлакий яктан өстен. Ул беркатлы, ышанучан. Ул беренчә нарауда ук синең симпатиягә лауап ала. Шунуң өстенә, ул бөтен бистә халкын га-җәпкә калдырырлык геройлык эшли, сөеклесен үлемнән коткара. Иләй ахырдан фәжигәле рәвештә һәлак була. Гомумән, язучының үз биографиясе белән геройлары биографиясе арасында тирән аналогия ята. Ул — трагизм. С. Рахманколы хикәяләре арасында психологик яктан иң тирәнә, ихтимал, «Мәлихә куаклыгы»дыр. Бу хикәя заманында татар яшьләренең теләннән төшмәгән. Язучы монда җан тетрәткеч вакый-галар аша мәхәббәт һәм тормыш мәсәләсен ала һәм көнчыгыш әдәбиятынан килгән традицияләр буенча гашыйкларның барысын да һәлак итә. Динамикасының көчле, сюжетның серле булуы һәм табиғат картиналарын сөкләндиргич итеп бирүе белән әсәр укучылар күңелен тиз җәлеп итте.

Казанның җинаят дәфтәрендә тагын бер исем

С. Рахманколы сугышга мөнәсәбәттә — якинча пацифист. Империалистик су-гышны ғына түгел, ул гомумән кан коюны кире кага. Ул протестчы шәхес, хәррият тарафдары буларак бөтен төрлө гәдәлсезлеккә каршы нәләм белән көрәшкән. Ләкин үзен теге яки бу социаль төркемгә бәйләмәгән, дөресрәгә, кыйбласын таба алмаган. Әнә шуңа күрә ул бунтарь, гыйсьялчы. Бу аның ижатында ғына түгел, тормышында да сизелә. Мәсәлән, ундүртенче елгы мобилизациядән ул кискен рәвештә баш тарта. Полиция берничә мәртәбә аның өенә нилә. Солтан иң акын һәм ышанычлы бул-ган дуслары Аитовларда һ. б. урыннарда яши. Шунуң өстенә анда Тукай үлемен-нән соң башланган пессимизм кәчәя, гомумән, ул рухани һәм җисмән авыру була. (Соңгы елларда ул үпкә чиреннән җәфалана). Тормыш тагы да авырлаша, чыккан китаплары өчен «бүген кичекерлек» кенә түзиләр.

1916 елның 8 апреле көнне кич урамнан барган чагында Солтан кинат көнә үзен начар хис итә. Тиз генә ямщикка утыра да, үз өйләренә кайтарырга куша. Күптәннән күрмәгән әнисе янына агарынып килеп көрә һәм ике генә сүз әйтә: «Исмәгыйльне чакырыгыз», — ди. Исмәгыйль Аитовны алырга йөгерәләр, ләкин берничә минуттан 28 лешлек егет күзләрен мәңгегә йомә. Күмү мәшәкатьләрен Исмәгыйль Аитов үз өс-тенә ала.

Без Казан газеталарының шул көннәрдә чыккан саннарын актарыбыз. Уебызча Солтан Рахманколы турында зур некролог булырга тиеш. Ләкин, кая ул! Мәнә фа-лан байның үлүе турында беренче биттә кара, калын хәрефләр белән белдерү. Мәнә

¹ Гаһед итү — ант итү, гәдәшү, вәгъдә бирү.

² Шатранж — шахмат.

фәлан байның әнисе «дарелфәнадән дарелбәнага рихләт әйләде, җомгадан соң Юнусовлар мәйданында җенәзә намазы укылачак» һ. б. һ. б. Бары тик «Йолдыз» газетасының 3 нче битендә Ашыт базарында он бәяләре һ. б. хәбәрләр арасында алтыҗиде юллык хәбәр басылган: «Лөгәть китабы һәм башка русчадан тәрҗемә иткән әсәрләр илә танылган Солтан әфәнде Рахманкулов вафат булган». Нәһй мәрхүм Тукай әйткәнчә инде:

Бер сүз әйтергә саранлансак гакыллы ярлыга,
Гөл кеби сүzlәр чәчәбез акчалы ахмакка без.

Безгә билгелә булганча, бу турыда бары тик өч кенә матбугат органы аваз биргән. Болар: «Ақ» (Казан), «Кармак» (Оренбург) журналлары һәм «Сүз» (Мәскәу) газетасы. Ләкин хикмәт сәнда түгел. Монда иң әһәмиятле момент шунда ки, бу органнарның барысы да бердәм рәвештә С. Рахманколовның вакытсыз үлемендә иҗтимагый шартларны гаепләделәр. С. Рахманколовның татар халкы өчен нинди кыйммәтле кеше булганлыгы үзе үлгәч тагы да ачыклана! «Кармак» журналының һәм «Сүз» газетасының чыгышлары аеруча үткен. «Кармак» Казан газеталарына зур гаеп ташлый. «Гәзитәләремез, хосуса, казанникилар мәрхүмнең тәрҗемә хален язарга да тәнзил итмәделәр,— дип яза ул.— Хәлбуки, «Кояш» һәм «Йолдыз» да балык базарының яшерен квартираларында әллә нинди исерек...ләң...нең үлеменә дә байтак кына урын бирелгәнгә укучыларның һәммәсенә дә мағълүм».

С. Рахманколов ки өчен шулай һәлак булды соң? «Кармак» моңа шактый ачык, тиран җавап бира. «Казанда печән базарының яшь эгоист интеллигентлары, гомумән, кеше тәхдир итү истиғьдадынан мәрхүм булганга, яшь көчләргә ярдам кулы сузу үзләренәң бурычлары икәнлеген аңламаганга, арка терәкчесез яшь табигатьләренә һәлакәт чокырына өстәргә гадәт итеп алганга, билгелә, матбугат дөньясында үзең, гыйльми дәрәҗәсенә һәм табигый истиғьдадына вә мәдди хәленә муафыйк урын таба алмады, талтырмадылар. Мәрхүмнең халәте рухиясенәң шундыйлыгыңнан Казан матбугаты каһарманнарының һәрберсе истиғьда иттеке хәлдә аны кызганучы, ачык күз белән караучы вә аның истиғьдадын тәхдир итүче булмады. Мәрхүмнән еллар буенча мөхәммә итеп тау кадәр китаплар актарып кына эшләнергә тиешле эшләргә бер-ике көн эчендә, багызе берничә сәгать эчендә тәсхих вә тәднийксыз ук мәйданга куярга ярарлык итеп эшләтеп алганнары хәлдә барабәрәнә аның шушы хезмәтен бүген киченерлек... кенә итеп тәхдир ителәр иде...»

Бу — печән базарының «акыллы башлы» яшьләре тарафыннан һәлак ителгән корбаннардан икенчесе булды. Беренчесе — мәрхүм Тукай иде»¹.

Шулай, каты хөкем чыгарылды.

Солтан Рахманколов үлгәннән соң, «Сүз» газетасы болай дип язды: «...Хәзерге көндә аның үзенә башка булган әдәби дәрәҗәсен вә урынын тоткан бер яшь тә юк. Аның югалуы, хосуса, Казанда нык ук сизелергә тиеш. Аның вафаты белән Казанның җинаять дөфтәрендә тагын бер исем артты»².

Тәннийтьче К. Бәкер «1916 елда милли хаятымыз» дигән еллык әдәби күзәтүендә С. Рахманколовның үлемен милләт өчен зур югалту дип бәяләде. «Вафатлары милләт өчен гомуми заегъ саналырлык» затлар арасында ул «күп тәрҗемәләре һәм лөгәть китаплары илә танылган яшь мөхәррир вә оста музыкантлардан» С. Рахманколовны күрсәтте.

Инде йомган ясап, шуны әйттик.

Махмүт Галәү тарафыннан чыгарылган «Кармак» журналы Солтан Рахманколов турында болай дип язган иде:

«Исән чагында Казан сине никадәр җәберләсә дә татар дөньясы үлгәнәңнән соң тәхдир итәчәктер вә калдырган хезмәтләреңнән күз йома алачак түгелдер»³.

Безнеңчә, хәзер, XX йөз башы әдәбиятын киң планда өйрәнү барган чорда, Солтан Рахманколовның иҗат эшчәнлеген чыннан да тәхдир итергә, аның хикәяләрен бастырып чыгарырга бик тә вакыт җитте.

¹ «Кармак» журналы, 1916 ел, 8—9 саннар.

² «Сүз» газетасы, 1916 ел, 44 сан.

³ «Кармак» журналы, 1916 ел, 8—9 саннар.

Мирхәйдәр Фәйзинең тууына 75 ел

Мирхәйдәр Фәйзи татар совет драматургиясен дистәләргә сәхнә әсәрләре белән баепкан, театр сәнгатең үсешенә зур өлеш керткән талантлы әдипләребезнең берсе иде. Аның атаклы «Галиябану» драматургия үсеше тарихында матур бер сәхифә булып тора. Мәңә ярты гасыр инде «Галиябану» татар, башкорт һәм башка тугандаш халыклар театрларында туктаусыз уйналып килә һәм бүген дә зур уңыш белән бара. Театрларыбыз сәхнәләрендә драматургиянең «Асылъяр», «Ак калфак», «Урал суы буенда», «Кызыл йолдыз» кебек пьесалары белән дә әледән-әле очраша торабыз.

Шушы елның беренче ноябрендә Мирхәйдәр Фәйзинең тууына 75 ел тулды. Шул уңай белән, журналыбызның бу санында драматургиянең киң катлау укучыларга моңарчы таныш булмаган бер хат-язмасын, шигырен һәм фотоларын тәкъдим итәбез. Аларның беренчесен безгә Башкортстанның халык, РСФСРның атказанган артисткасы Бәдәр ханым Носупова, икенчеләрен укытучы һәм совет эшчесе Зәйнәп ханым Зөбәйрова жиһәрде. Бу документлар киләчәктә М. Фәйзи иҗатын тирәнрәк өйрәнүгә ярдәм итәрләр дип уйлыйбыз.

Хәсән ГОБӘЙДУЛЛИН.

14 февраль, 1918 ел, Орск.

Авылда җәйге тын төн; тулган ай нурлар сиба; ятып түзә алмадым, торып киендем дә, берәүгә дә белдерми шыпырт кына чыгып, су буена таба киттем. Уем, яшел чирәмне уеп кына аккан су буена ятып, йөрәгемә бик якын булган табигать дәмләре белән кавышу, ходайның былбыллары белән серләшү иде... Гармун тавышы!.. Сикереп тордым. Төн уртасында җырактан җил белән йомшак кына тирбәлеп килгән серле, ягымлы тавыш... рухымның азыгы, тормышымның бизәге булган бу тавышка таба омтылмаслык көч миңда юк иде, киттем. Ерактан гына, күпер өстеннән берәүнең килгәннән нәшеф иттем. «Җәмилә» көен йомшак кына иттереп уйнап, акрын гына көй уңаена басып бире килә. Серле төндә сызып кына уйналган «Җәмилә» йөрәгемә, йөрәгемнең үзәгенә кадар тәэсир итте. Үз-үземнән югалдым... гармун туктады. Ул янынлы. Мин инде аны таныйм: Халил... аргы як җегетә Халил. Юлына киртә булмас өчен күрәнми калуны ихтыяр иттем... Миннән ерак түгел генә бәрәңгә банкчасы аша үтөп, үргә, йортларына таба китте, югалды. Юлыңа ак җәймә! дип мин калдым. Күп та үтми бер сызгыру... тагы сызгыру... тагы... Ниһаять, матур тавыш белән җыр:

Сандугачлар кунып сайрый, кызыл гөлне яратып;
Сикек өчен мин йөрмән төнләр бүе жан атып.

Артыннан ук белмим өйдән, белмим янына чыгып, былбыллар сайравын аңдыра торган тавыш белән түбәндәге җыр җырланды; тавыш киселде:

Алтын сөгәт җепочкасын такма муеның талдырып;
Өй жангалап йөрмә жаным, йөрәгемне җандырып!..

Казанда 1918 елның 7 апрелендә «Сәйяр» труппасы башкаруындагы «Галиябану» постановкасынан бер күренеш.

Галиябану — артистка А. Сияева. Халил — артист С. Айдаров.

Авыл минем күңелемә гөлләр тезгән иде. Бу кечкенә күренеш шул гөлләр арасында үстә, зурайды, бизәлдә, нурланды.

Мәһибәдәр туташ!

«Галиябану»ны Орскида беренче тапкыр тәжәссем иттерүче сөз булганга, альбомыгызга бу кыйтганы тернәп китүне мөнәсәбәтсезлек булып дип уйламадым.

Мирхәйдәр ФӘЙЗИ.

6 май, 1925 ел.

Зәйнәпкә истәлек

Гөлләр өздең,
Альбомыңа тездең.
— Кайдан өздең? — димсең,
— Күңелемнән!
Үз күңелемдә гөлләр мәңбәгы бар;
Ал чачәкләр үсә.
Тегеннән...
(Аллаларның «изге» ал канатлы
Малак белән тулган
Күгеннән
Дип уйлама тагын.)
Кызыл йолдыздан
Күңелемә нурлар түгелгән.
Яшьләр күңелен җыйган кызыл йолдыз —
Комсомоллар миңа нур бирә.
Алар сипкән кызыл нурлар белән сугарылып

Күңелем
Гөл бирә.
Язмыйм
Альбом битен матурларга,
Иясенең күңелен нурларга.
Яздым моны,
Кушылып юксылларга
Марксизм җырын җырларга
дипләр.
Иснә кызыл чачәкләрне;
Исен ярат,
Исемен тарат
Син!
Белемсезләр белән бергә бәйлән,
Белемленең бурчын санап
Син!

М. Хәйдәр ФӘЙЗИ.

Халык авыз ижаты

Нәкый Исәнбәт

БЕР ТАТАР АВЫЛЫНЫҢ МОННАН ЙӨЗ ЕЛ ЭЛЕК ЯЗЫЛГАН ЖЫР-КӨЙЛӘРӨ

Менә минем алдымда урта кул зурлыкта бер иске дәфтәр ята. Сөз аның саргайган битләрен ачасыз. Анда юлсыз кагазь битләренә сыек кына кара белән, тыгыз, вак гарәп хәрефләре белән тонык итеп 24 бит жыр язылган. Алар 1853 нче ел белән 1875 нче еллар арасында Янгилде авылында чыгарылган, анда язып алынган жырлар.

Алай дигәч тә, сез бу авылның ул замандагы барлык төрле жырлары да бу дәфтәрдә икән дип уйлый күрмәгез тагын. Юк, анда бары тик *никрут жырлары* гына. Солдатка алынасы егетләр шулай *никрут* дип йөртелгәннәр (рекрут). Ул заманнарда (1699 нчы елдан 1875 нче елларга чаклы) яше житкән егетләрне хәзерге кебек ел саен тоташ мобилизацияләп солдатка алулар булмаган. Бәлки менә жанга биш яки ун егетне сайлап алганнар. Алганды да 3—4 елга гына түгел, озакка, бәлки гомерлеккә солдат иткәннәр. Бу эш патша тарафыннан «иң югарыгы указ» белән, крестьяннар һәм мещаниннар башына бик зур авыр мәшәкәтләр һәм яманлыклар салып ынланган. Шуңа күрә үз туған илендә үсеп буй житкән егетне, әле үзгә яна гына сызылып миек чыгып, яна гына гыйшык тоты башлаганда, шулай тотып алып озакка, бәлки гомергә башы кайтмаска «патша хезмәтенә» озатулар, әлбәттә, гади бер вакийга гына булып үтмәгән, ана егетнең үз ата-аналары, үз сөйгән кызы гына түгел, бөтен авыл катышкан. Бу озату сәгыйшын бөтен ил уртак кичергән. Күз өстендә каш кебек күргән бу йөзбәт, таза егетләргә бөтен авыл кадер-хөрмәт күрсәткән, алар өчен табын-табын мәжлесләр корып, өйдән өйгә йөртеккәннәр. Һәр елның *никрут*ларына аерып атап жырлар чыгарылган, яки аларны *никрут*лар үзләре чыгарганнар. Бөтен авыл шул жырларын табыннарда үзгә махсус көйләр белән жырлап-әйтә, егетләргә наз-хөрмәт күрсәткәннәр. Шуныктан ул чагында бу *никрут* көйләре үзләре дә «наз» дип аталып йөртелгәннәр. Алдыбызда яткан бу тарихи жыр дәфтәрендә дә без аларын шулай дип атап йөртелүләрен күрәбез. Бу рәвешле

никрут алу Россиядә 1875 елда бетерелгәч, бу жыр дәфтәрендәге *никрут* жыр-назлары да шул елга килеп житкәч, тукталган.

Никрут жырлары үзләренен мәгънә һәм калыплары, яки әйткәч, эчтәлек һәм формалары белән һәм башка шуңдый бик күп яклары белән дә кызыклы булганга, мин бу тарихи дәфтәрне барында бөтен булган жырлары белән күчереп, аны бүгенге укучылар игътибарына куярга тиешле таптым.

Менә ул дәфтәр¹.

Дәфтәр башы

Ошбуны язгучы Казан губернасының Чабаксар өязенең ыфтаруй миравай учакының. Базарудский вулысының Янгилде авылының керәстияне мәсәдман кеше Мифтахетдин бине Хәбибулла торыр.

Хата булса каләм берләң сияһы?
Фәкыйр язгучының күңтең гонаһы,
Хата йирен дүзәтмәй китмәңезләр.

Казан губернасының Чабаксар өязенең ыфтаруй ыстанының Базарудский вулысының Янгилде авылының учиритнай жегетләр жирәбә алгас (алгач) прикомга чаклы Һәр елда кайсы наз белән жыр жырлаганы. 1853 нче елдан бирле 1874 нче елга ча тушында мәгълүмдәр барчасы.

1853 нче елдагы наз.

Күк күгәрчен жонин кояр,
Анын жонин кем жмар;
Жыракка китеп нафат булсак,
Жиназа укып безне кем куяр?

¹ Дәфтәрнең төп кулъязмасы Ленинград Азия халыклары институты китапханәсендә (9597 В-4588 номеры астында) саклана. Минем тарафымнан 1964 нче ел, 29 нчы июльдә күчерелде.

² С и я һ — кара.

* Йөз ел элек язылган жыр-көйлөр

Шыбыр да шыбыр жангыр жауса,
Тал астына кереп үк калырман,
Һәркайда барсан сән бәнеке,
Жирманилардин эзлөп үк алырман.

Ары утырма, жаным, бире утыр;
Жатка күнеллөргө бирми тор.

Тушы елдагы өченче наз.

Без жырлый-жырлай ай эчкөндө,
Түбә дөгөнә жирләр селкенә;

Хэйри чыгар — гөл тамар,
Төрлө хәйләләр табар.
Алты аршын ал тасма,
Жиле аршын буй басма;
Авыр икән гыйшыкның хәлләре.

Дошманилар ишетсә түнкелә,
Дус жегетләр ишетсә сөнә.

Сары жаулык башында
Сайрап торыр каршында,
И эллидер, бәллидер,
Жаным сөйгән Хөснидер.
Бирмәдә дө кызларын Әмерхан.

1859 нчы елда булган наз.
(Бу елда набур булмаган.)

Ак сарайның да ай ишеген,
Алтын йөзак белән дә бикләдем,
Сән жанийның алладин бән төләдем,
Сән булмасаң, әжәл дә сорадым.

Актыр да бәнем ай беләгем,
Күптер ходайдин бәнем төләгем,
Төлөгән теләк кабул булса,
Шәт хасил булыр бәнем морадым.

Актыр да нимечнен поставы,
Күптер жегет кешенен дуслары,
Жегетнен дусы күп булгач,
Күрәлмайдыр аны дошманы.

Үпкәләмә, жаным, үпкәнгә,
Үкәнерсен гомер үткәнгә.

1860 нчы елдагы наз.
(Бу елда набур булмаган.)

Һәр китапларның арасында
Сөеп укыганым Бакырган¹,
Сәнен гыйшыкны болай ук булса,
Жөдә итәрсен бәни дә гахылдан.

Һәр китапларның арасында
Сөеп укыганым Газизә²,
Салкын йөздәрдин, жаман сүздин
Бәнем жан гынаем дә бик бизә.

¹ «Бакырган» — XII йөздәге Сөлейман Бакыргани, Ясәви һәм алардан соңгы унлаган суфи шагыйрьләреннән жынтык китабы.

² «Газизә» — XIX йөз башларында Тажетдин Ялчыгыл тарафыннан язылган «Рисалә и Газизә» китабы, сабак абыстайларының кызлар өчен дәреслек китабы.

Һәр китапларның арасында
Сөеп укыганым Тасерих³,
Бу жырларның монсуларын
Жангыз чак жырларга асырыйк...

Кыз бәясә ун тәнкә,
Биш тәнкәсә калфакка,
Биш тәнкәсә чачакка,
Шул матуркай кочакка.

1861 нче елдагы наз.
(Бу елда набур булмаган.)

Алмагач агач ай куш агач,
Ник кисмисен алмасы булмагач?
Кызганма, жегет, мал гынаем,
Үзә күнеленә дә ошагач.

Алмагач чәчәк и атканда,
Кереп жатыр идем бакчага;
Алла бирмәгән талиганы
Сатып алып булмыйдыр акчага.

Алмагач чәчәгә и ал булыр,
Алмалары пешсә дә бал булыр;
Тушы да илдә бер матур бар,
Алла насыйп итсә дә яр булыр.

Аккош килер язгы да кар белән;
Татлы йокы сөйгән дә яр белән.

1862 нче елдагы наз.
(Бу елда набур булмаган.)

Жөгөрдөм төштем ай инешкә⁴,
Балтасыз да бәке уярга;
Бер ходай безгә язган микән
Бер жастыкка башны куярга.

Жөгөрдөм төштем ай инешкә,
Кул жаулыгым төште, ал, жаний;
Бәне дә ташлап жатны сүсән,
Ожмахлардин мәхрүм кал, жаний.

Жөгөрдөм төштем ай инешкә,
Кул жаулыгым төште жүшкә,
Сәүгән дә ырым аламадым,
Хэйран да гына булдым бу эшкә.

Ий, Хәбибжамалым,
Сөйсәм алмай калмамын.

1863 нче елдагы наз.
(Бу елда бирби палавинада менгә биш
инкрут набур булган.)

Үрдин⁵ дә генә төшкән ай кимәнән
Азинасы аның да бер манир;
Ай-хай сылуым Гөлжамал,
Бу хәсрәтдин бер котыласам,
Хэйрат бирер идем дә бер талир,
Ай-хай сылуым Гөлжамал.

³ Тасерих — сарыф (морфология) дәреслегә (Тасриф).

⁴ Инешкә сүзенәң астына карапаш белән сызылган. Карандаш белән юл читенә шул ук бер язучы кулы белән «Түбән су ада торган йир» дип язылган.

⁵ Үрдин — үрлән, елганың югары агымын.

Үрдин дә генә төшкән ай кимәләр
Парузлары белән үк йөзәдер,
Ай-хай сылуым Гөлжамал.
Әгәр дә генә моннан китеп барсак,
Гомеребез бушка узадыр.
Ай-хай сылуым Гөлжамал.

Үрдин дә генә төшкән ай кимәне
Буямас купис дегеткә,
Ай-хай сылуым Гөлжамал.
Кыз бала дигән кызыл алма,
Сокланадыр тавәккәл жегеткә.
Ай-хай сылуым Гөлжамал.

Тушы елдагы икенче наз.
(Пирби палавинадагы.)

Быел да быел ай дигәнем,
Быелгы да жылларны көйгәнем;
Быелгы жытны бән уздырсам,
Шәт булыр да бәнем дә сөйгәнем.

Аппак диләр, бик мактыйлар
Алмагачның чачәген.
Жомры диләр, жомшак диләр
Шуа матурнын имчәген.

1863 нче елдагы наз.
(Бу елда ыфтаруй палавинада булган
набур — менгә ун.)

И алансу, жаныем, алансу,
Алансуда пешкән балансу;

Мәргүпжамал,
Сау бул, жанки жанаш диеп озата
бар!

Жыллар да гына белән жыл бер түгел,
Быелгы да жыллар бик монсу.

Мәргүпжамал,
Сау бул, жанки жанаш диеп озата
бар!

Утлар да гына жанандыр ай учакта,
Заманабыз авыр бу чакта;

Мәргүпжамал,
Сау бул, жанки жанаш диеп озата
бар!

Бу заманаларның авыр чагы
Килеп житте безнең яшь чакта.

Мәргүпжамал,
Сау бул, жанки жанаш диеп озата
бар!

Шыбыр да гына шыбыр жангыр жава,
Яшь үлән башын чылатып;

Мәргүпжамал,
Сау бул, жанки жанаш диеп озата
бар!

Бу падиша солдат ник ала икән
Яшь жегетләргә жылатып.

Мәргүпжамал,
Сау бул, жанки жанаш диеп озата
бар!

Тушы елда (ыфтаруй палавина)
икенче төрле наз жырлаганы.

Китәннәр әлдем бән киртәгә,
Жилфер дә генә жилфер итәргә;
Бер ходай безгә язган икән
Туган үскән жир ташлап китәргә.

Китән дә күлмәк бән тектердем
Нәр жомгалар саен да кияргә,
Бер ходай безгә язган икән
Бу хәсрәт белән үк көяргә.

Китән дә күлмәк, ай үңгерсез,
Жегетләр дә быел да күнелсез,
Күнелсез булмый ай нишләсен,
Падишабыз ала ирексез.

Камчат бүркөм төште дә кашыма,
Авыр хәсрәт төште дә башыма.

1864 нче елдагы наз.

(Бу елда набур булмаган.)

Түгәрәк тә күлгә мәржән салдым,
Алса да гына, жаныем, болгатып,

Мин алдамыйм, сылуым, жылама,
Соң вакыт житми кавышып булама?
Әйткән сүзгә ярлар торама?

Күз алдымда тотар идем
Жук хәйләләр белән жыбатып.

Мин алдамыйм,... һ. б.

Түгәрәк тә куакинын артында
Түгәрәп үк сайрый бер тургай,
Шул тургай кебек сайрагга
Язганмы гына икән бер ходай.

Мин алдамыйм,... һ. б.

Түгәрәк тә куак, кин жафрак,
Гөл жафрагына ошаулы;
Иездә дә генә түгел мендә жук
Сән жанкаема ошаулы.

Мин алдамыйм, сылуым, жылама,
Соң вакыт житми кавышып булама?
Әйткән сүзгә ярлар торама?

1865 нче елдагы наз.

(Бу елда набур булган, менгә биш кеше.)

Фәсти дә генә фәсти нәкер,
Фәсти нәкер түгел зи нәкер,

Китәмен, аппагым, күрөп кал.
Тел очындин суырып үбөп кал.
Күкрәк өсләрендә күптер фикер.
Котылдырсаң, ходаем, мен шөкер.

Без китәрбез инде, сез калырсыз,
Камышлардин күпер салырсыз;

Китәмен, аппагым, күрөп кал.
Тел очындин суырып үбөп кал.

Без киткән жулга карый-карий
Тилмерешеп жылашып калырсыз.

Яз ел элек язылган жыр-көйлөр

Алты чана утыным,
Агыйделга да сал булсын;

Китәмен, аппагым, күрөп кал,
Тел очиндин суырып үбөп кал.

Жылама, аткай, бәнем өчөн,
Калган балаларын сау булсын.

1866 нчы елда булган наз.
(Бу елда менга биш солдат булган.)

Безиен буа буенда
Уса микән ак эрдә;
Бәни ташлап ятны сәүсэн,
Ни әйтерсен мэхшәрдә?

Безиен буа буенда
Алтыннардин каккан багана;
Безиен матурны сорасагыз,
Сайлап өзгән багалма.

Безиен буа буенда
Үләннәрне атлар ашамый;
Солдатка киттем диеп үргәнмимен,
Падишаһ үзе ташламый.

1867 нче елдагы наз.
(Бу елда набур булган, менга биш кеше.)

Биек таунын башында
Шаулайдыр усақ дамылга;
Исән йөрөп сау кайтсак,
Иләм кертер индек авылга.

Биек тауның башында
Борлып үскән күп бодай;
Жыламак, көймәк, жегетләр,
Башыбызга язган бер холай.

Биек тауны менгәндә,
Камчым төште каерылып;
Әткәм, әнкәм катындин
Кәтте башым аерылып.

Су буенда, су буенда
Сусарлар усени;
Утдин кызу, утдин кызу
Шуа жанып куены.

1868 нче елда булган наз.
(Бу елда набур булган, менга биш кеше.)

Һавадин аккөш очадыр,
Агыйдел буге камышка;
Үлмәсә кеше үлмәсә икән
Эче тулы сагышка.

Һавадин аккөш очадыр
Канат очын талдырып;
Китәсә килмәсә да китәсә була,
Туган-үскән жирне калдырып.

Һавада йолдыз ничаклы,
Хисабы анын шулчаклы,
Зөләйха Йосыфны нитәк¹ сөйгән,
Бән сөймен сәне шулчаклы.

¹ Нитәк — нитек (ни тикле — борын-
гы төрки формасы).

Яшел трантас, пар туры ат,
Жибәрдем сачен тарап.
Кил жырлаек, кил көйләек,
Торсын дошманнар карап.

1869 нчы елда булган наз.
(Бу елда набур булган, менга биш кеше.)

Кашың да кара ай күзендин,
Керфекләрен жатадыр йөзендин,
Карасам күзем алаалмаймын,
Тулган ай дик нурлы йөзендин.

Кашың да кара ай әйләнгән.
Ник сикертгән кашыңны,
Әйләндердән башыңны;

Казандин дә алган дуга дик;
Синен дә буен бигүк зифа;
Сикертмә каш, көдрә сач,
Үпкәли бит үпмәгәч;

Банкыларда үскән кына дик.
Кашың кара, күзен күк,
Сөйләшәсә сүзем күп,
Сөйләшәсә вакытта
Сәне күргәс (күргәч) гахылым юк.

1870 нче елда булган наз.
(Бу елда набур булган, менга биш кеше.)

Без жырлайбыз да жир-күк жылай,
Ник жырлайбыз икән дә без болай?

Газизәкәй,
Сакмар суларың буенда.
Жырламас идея ай без болай,
Башыбызга язган бер холай.

Газизәкәй,
Сакмар суларың буенда.
Без жырлай-жырлай ай жөргәндә,
Казан купислары да юл саба;

Газизәкәй,
Сакмар суларың буенда.
Анадин зирәк бала туса,
Хезмәт итеп маллар шуа таба.

Газизәкәй,
Сакмар суларың буенда.
Без китәрбез дә ай алышка,
Алышка да түгел табышка;

Газизәкәй,
Сакмар суларың буенда.
Исән дә жөрөп саулар кайтсак,
Дошманнар да калыр сагышка.

Газизәкәй,
Сакмар суларың буенда.

1871 нче елда булган наз.
(Бу елда набур булган, менга биш кеше.)

Казан сум да агым су,
Жанкаем төште дә йөзәргә;
Сауган да ярым тин булмаса,
Бигрәк та читен дә түзәргә.

Кама жөри жаз белән,
Карлар жава көз белән;
Жаныкаем, үпкәләмә
Уйнап айткан сүз белән.

Казанга барсан, тизрәк бар,
Бигрәк тә укалы такыя бар,
Әлхәмделилла, хакка шөкер,
Кавышырга таба да ният бар.

Кама жөри... һ. б.

Казанга бирдым бән кайтмаска,
Каләмфердәр алдым мән сатмаска,
Каләмфер биреп бән дус булдым
Нич тә бер дә ялгыз да жатмаска.

Көдрә сачең үрөп сал,
Жанкай, мине күрөп кал,
Әллә күрөм, әллә күрмәм,
Чуп-чуп итеп үбеп кал.

1872 нче елда булган наз.
(Бу елда набур булган, меңгә биш кеше.)

Сандугач сайрар ай тәхетендә,
Төннен урталары вакытында;
Булма да малсыз, булма ярыз
Жөгегә дә генә булган вакытында.

Сандугач сайраудин буш булмас,
Таң саргаймынча туктамас;
Гашыйк кеше — моңлы кеше
Төн йокысын тыныч йокламас.

Сандугач кая, ай ояда,
Жомыркалар сала маяга;
Сәүгән дә ярың алаалмасан,
Гомерләрең узадыр заага.

Сандугач сайрар ай жир түгел,
Сайраса да жирләре кин түгел,
Сагынсам да нихәл итим,
Жөгерең тә житәр хәл түгел.

Сандугач кая ах сайрыйдыр,
Гөлбакчада, монда ла ояда;
Сандугач кебек ах сайрашып
Кавышырбыз микән дөньяда.

Бирмәде кызларын Әмерхан,
Бирер иден кызыңны,
Тыламадың сүземне.
Асламчы,
Кызларын алсамчы.

1873 нче елда булган наз.
(Бу елда набур булган, меңгә биш кеше.)

Сары ат жиктем әй сатуга,
Сары майлар каптым бән катуга,

Пешәр-пешәр кураның жиләге,
Жансын, көйсән дошман жөрәге.

Кешеләр безне күрәлмий
Без икбез бигрәк татуга.

Суга каршы аркан йөзалмыйм,
Сән жаныңны күрми түзалмыйм.

Сары ат жиктем саз кичтем,
Сары атым салкын алсын дип;

Суга каршы аркан йөзалмыйм,
Сән жаныңны күрми түзалмыйм.

Сәдака-хәер күп үк бирдем,
Сәүгән ярым үземә булсын дип.

Суга каршы аркан йөзалмыйм,
Сән жаныңны күрми түзалмыйм.

Сары кошның баласы
Сайрый микән арышта,

Пешәр-пешәр кураның жиләге,
Жансын, көйсән дошман жөрәге.

Булса да булып, гажәп булмас,
Сәндин дә генә артык фәрештә.

Суга каршы аркан йөзалмыйм,
Сән жаныңны күрми түзалмыйм.

1874 нче елда булган наз.
(Бу елда набур булган, меңгә биш кеше.)

Ашыйсым килә ай әллә ни,
Табаларда, табаларда пешкән әлбәне;
Сәңең күңелдә әллә ни,
Бәнем күңелемдә, ай-хай алла, сән жәннәй.

Ашыйсың килсә алма аша,
Баг алмасы йөрәк талдырмый;
Ярың сәүсән гыйлемне сәү,
Гыйлем кызлар хәтерен калдырмый.

Алма ашадым ай бал белән,
Баллар татлы икән, ай-хай алла, алмадин;
Жырламас идем бу жырларны,
Жырлаймын бән, жырлаймын бән,
жөрәгем ут янгадин.

Һөдһөд дигән асыл кош
Кош кундырмыйдыр тирәккә;
Ай-хай гыйшыкның катысы
Аш кундырмыйдыр жөрәккә.

Һөдһөд дигән асыл кош—
Сөләйман пигамбәр илчесе;
Без икәбез без бик татуга,
Дошманның киләдер көчесе.

Һөдһөд дигән асыл кош
Ошбу жиһаннарны гизмидер;
Орышсан да, жаным, әрләсән дә,
Сәндин жан гыйнаем бизмидер.

Кулымдагы кул жаулыгым
Кесәләрдә йөрөп дымыйкан,
Дивана түгел бик гакыллы,
Малсыз жөрөп ябыккан.

Кулымдагы каләмемне
Язаем дип алдым сәләмем;
Бәхетле кеше шул булып,
Минем дәи булса хәлален.

Кулымдагы йөзегем,
Кашың койдырдым ахактин;
Дошманның безне күрәлмийдыр,
Ходай саклый безне нахакдин.

Матуркай биргән алманы
Кырайларыңнан өч каптым мин;
Матуркай булмаган кичләрдә
Үләрдәй булып жаттым мин.

Матуркай жөри бакчада,
Ике кулларына гөл учлап;
Сөн жанкаем үзөмө булса,
Жоклар идем жокым тынычлап.

Матуркай сина нилер бирим,
Мэкэржэдин килгэн малым юк,
Жаным ярып бирер идем,
Жандин башка йөрер халем юк.

Жир жыләкләре пешәдер
Кызарып койш чыкканда;
Жегетне кызлар шулчак сөяр,
Сызылып мыек чыкканда.

Жир жыләкләре пешкәчче
Ниндәен жимешләр сөясөң?
Үзенне үзен бетереп,
Ник бу хәтле көясөң?

Жир жыләкләре пешәдер,
Өзелеп үк жиргә төшәдер,
Сагынмыйсың диеп ник әйтәсен,
Сәгать сәен исемә төшәдер.

Сахраларга чыгар идем
Бал-шикарлар булса тагамен;
Әч серләремне чишәр идем
Хиләтләрдә булса макамен!

Сахраларга чыксам, сәрхуш булам
Һайбат сачақлар исенә;
Үземне үзем бетереп,
Ник төшерәм икән исемә?

Сахраларнын чиясе
Иелса жиргә тиясе;
Сандугач микән, былбыл микән
Бу жыруларнын иясе.

Сикердем төштем чишмәгә,
Чишма суы сайдыр диеп;
Күз караымдин исеп итәм
Бәндә күнелен бардыр диеп.

Сикердем төштем — бакча икән,
Урталары яшел такта икән;
Әткәм-анкам, туганнарим,
Сагынсагыз ихшы икән.

Сикердем төштем бакчага,
Уртасы яшел тактага,
Матуркай миңа воғдә куйды
Айга түгел, атнага.

Ай катында Зөһрә йолдыз,
Калыккан булсаң бат инде,
Жанкай, сәне бик сагындым,
Кайтырдай булсаң кайт инде.

Ай катында жакты йолдыз
Аршын ярым арасы,
Ни турулардин хәтерен калган,
Ике күземнен карасы.

И айларда, айларда,
Яшел хәтфә бүрек байларда,
Без икебез кавышырбыз
Жир жыләге пешкән айларда.

Биек кенә биек өйләрдин
Төтөннәр чыга кыл кебек,
Сөн жанкаем исемә төшкәч,
Бер төннәр була жыл кебек.

Биек таунын башында
Пар туры атлар тышаулы;
Безнен матурны сорасагыз,
Ак күгәрченгә охшаулы.

Биек кенә биек тауларим
Кил икебез, жаныем, менәк;
Син киләлмәсәң, бән баралмасам,
Кил, икебез бер кичтә үлөк.

Беләзеген бөгөлмә,
Бөгөлмәдин килгән түгөлмә?
Сөямән ди-ди әйтәсен,
Сөйләрен хәйлә түгөлмә?

Жефак пута — бил күрке,
Матур жегетләр — ил күрке;
Кызлар унбишкә ийткәс (житкәч),
Ник булмыйдыр үз ирке?

Кычкыра торган күкене
Очырмас идем күрсәм дә;
Туган жиремне бер дә күрсәм,
Үкенмәс идем үлсәм дә.

Жафраклар төшәр жирләргә,
Көзгә каты жылларда;
Сагынамнын, жанкай, саргаймын,
Жабыгамнын ят ук жирләрдә.

Бу дөньянын оймахы
Мәдрәсәләренен почмагы;
Икенче оймах шул булыр,
Сөн жанкайнын кочагы.

Аппак та аппак каз идем,
Сусыз да гына жирдә саргайдым,
Илебездә бер жегет идем,
Малым жукагынын моңайдым.

Аппак та аппак акчарлакнын
Саз эчендә булыр оясы,
Булсаң малсыз, булсаң ярсыз,
Күзена күрәмни дөньясы.

Аппак-аппак ак чәчкә
Булса булыр бакчада,
Алла бирмәгән бәхетне
Сатып алып булмый аячага.

Жиккан атын гадәтен
Юлга чыксаң белерсен;
Бу дөньянын рахәтен
Кыз куенына керсәң белерсөң.

Бән сөямән үзенне,
Кашын белән күзенне;
Бән сөйгәнне шундин бел,
Нич тә алмаймын сәндин күземне.

Бән гыйшыкмын үзәнә,
Кашын белән күзәнә;
Иртәгә койш, кичкә ай тик
Күренәсен бәнем күзәнә.

Бәнем арым урамга чыкса,
Халәклар танга каладыр;
Бәнем арым эртәкә торса,
Түрәләр бүрек аладыр.

Дәфтәр шушының белән тәмам.

Индә бу дәфтәрдә минем игътибарымны жәлеп иткән кайбер күзәтмә һәм искәрмәләрем бар. Алар миндә бу дәфтәргә кулдан күчкәнгәдә туган уйлар булсалар да, гомумән, татар жырларына да, берьяктан кагылалар. Шулай булгач, халык әдәбиятын ыратучылар һәм өйрәнүчеләр өчен дә кызыгы булмый калмас дин, шул жырлар белән бергә аларны да журнал укучылар алдына куярга булдым:

1. Бу дәфтәрдә бары тик моннан йөз ел элекке бер татар авылының үз никрутларына багышланган жырлары, үзе чыгарган «наз» көйләре генә хыялган. Әмма индә болардан тыш ул авылда кызлар-егетләрен тагын үз тормыш хәлләре, үз мәхәббәт, үз сагыш, кайгы-шатлыклары, шуларга чыккан жыр-көйләре, бәетләре, такмак-такмазалары, туй, байрам, сабантуй жырлары аз булгандырмы дисең! Шуларның барлыгын бергә күз алга китереп баксак, без бу авылның күнел тормышы жыр-моңга бик бай булганын, аның бик киң ижат белән яшәгән булуын чамалый алыбыз. Ләкин бит мондый хәлләр бер бу Янгилдә авылында гына булмаган. Барлык башка татар авыллары да шуңадык үз никрут озатучыларын, шуңа охшашлы тормыш хәлләрен, шуның өстенә тагы бары тик үз башына гына килгән аерым фәжиғаләренә кичергәләп торганнар. Ут чыгып бөтен авыл яну дисеңме, жир-урманнарны казна яки боар тартып алып, үзләре куылуы, обжор командасы килеп халыкка камчы суктырулар дисеңме, яки корым ягып урмн йөрту, көчләп бирелгән кызын суга ташлануы һәм башка шуның ише үз вакыйгалары аз булганын дисең! Шулар бар да күнелләрдә тулышкан жырлар белән, шулар бар да үзенә генә хас моңлы көйләр белән башкарылган. Бер Янгилдә авылында никрутларга карата шулай елын елында яңа жырлар, яңа нәзләр чыгарып торылган булса, башка татар авылларының һәркайсы да шуңакарар үк, бәлки аннан да күбрәк үз көйләрен, үз нәзләрн чыгарып әйтсн, жырлап торганнар. Бер китәсе никрутлар өчен генә түгел, барлык ил-авыл, барлык бистә-шәһәрнең уй-күнел тормышы, илнең барлык йөрәк тибеше шулай дулкын-дулкын жыр булып туып, халык күнеленә ике яер чигенә бәрелен-кагылып аккан, шулар бар да жыр булып, ул жырларда көймөк булып янгырап торган. Барлык авыллар, барлык ил үзгегеннән жыр-көй чыгарып, бер-берсеннән шуны отып, жырлап торган. Гөрләп тарих аккан. Бу жырлар көйләп та, жырлап та, бәет кебекләре язылып та, язылмыйча да чыгарылганнар һәм таралганнар. Ул чагында язма-басма әдәбият хәзерге кебек киң таралмаганга, татарча сөхнә ясарга, матбугат чыгарырга хөкүмәт ирек та бирмәгәннә, күрәсен, халык анын сәен үз авыз әдәбияты активлыгын ныграк жәелдергән.

Шушыңдык зур, шушыңдык киң, илкүләм бай ижатның бары тик кайберләре генә, бу Янгилдә дәфтәре кебек, теркәлеп язылып калганнар. Әмма ләкин халык жыр-көйләре «бисмилласыз» әдәбияттан санал-

ганга, күпчелеге язып алынмаганнар, кайберләре шулай язылсалар да, аларның көймөк бизәкләре бөтенләй дә ноталарга алынмыйча, күпчелеге югалып калган һәм онытыла барган. Монны шулай икәннән без моннан йөз ел элекке бу жыр дәфтәрендә язылган, ләкин хәзер онытылган кайбер көй исемнәренә карап та белә алабыз.

2. Бу үткән бер йөз ел эчендә безнең халкыбызда шуңадык зур кискен революцион һәм тамырдан иجتимагый үзгәрешләр булу аркасында, бу дәфтәрдәге жырларның да бер өлеше, табигый, хәзер телдән төшеп калган, онытылганнар. Бигрәк та бу сонгы 50 ел эчендә шулай. (Әйтик, тәкъдиргә, патшага яки дингә һәм көнитештәге патриархаль карашларга бәйләнешле жырлар.) Ләкин моңа карап, без әдәби йола һәм тарихи мирасыбыздан гел генә өзәлә барганбыз, аларны тарихның буениан-буена гел югалта гына барганбыз икән дигән яктан ясау да хата булчак. Чөнки авыз ижаты телдән-телгә, буыннан-буынга күчеп саклануы белән кайбер үзгәрешләргә һәм кайберләре шулай онытылып, югалып калуларга дучар булса да, шул ук вакытта ул үзенәк төп табигатен һәм тарихи традициясен саклай алучанлык хасиятенә дә ия.

Шуңа күрә бу дәфтәр язылганнан бирле халкыбыз башыннан шуңачаклы даулы-давыллы йөз ел гомер үтсн китсә дә, укучы андагы жырларның күбесе һичбер үзгәрешсез диярлек, яки аз-маз гына үзгәртелгән вариантларында бүгенге көндә дә шул килеш үк жырланып торган жырлар икәннән күрер. Үткән әдәби мирас һәм йолачыкның бу рөвешле дөвәмлы булучанлыгын кайбер көй исемнәре һәм жыр калыпларының саклануларынан да күрер була.

3. Даулы-давыллы йөз ел, дидек. Ләкин бит аңарчы элекке үткән йөзләрдә эшләр болай ук тормаган. Алыык 17—18 йөзләргә. Андагы феодаллык җәмгыяте, аның техникасы һәм сыйфый-динн идеологиясе ул заманнарда хәзергедәй зур, кискен сикерешләргә дучар булмаган, анда көнитештәге бертөрләрәк гадәт-йолаларның озак гасырлар давам иткәне кебек, халык авызыннан бер чыккан жырның да бер йөз ел гына түгел, берничә гасырлар бие шул килешендә жырлануы мөмкин булган. Шулай булгач, йөз ел элекке бу жырларның байтагысы анда язылганга кадәр тагын да күбрәк заманнар элек, бәлки 17—18 иче йөзләрдә үк жыгланган жырлар дин чамаларга кирәк. (Моңың шулай икәннән исбат итә торган башка дәлиләр дә кулымда бар, тик монда урын тарлыктан аларга тукталып тормыйм.) Димәк, бу дәфтәр безгә татар халык жыр-көйләреннән заманына карап, бер яктан, югала килүләрен, икенче яктан, аларның күпчелегедә аз-маз үзгәреш белән яки шул килешләрендә үк сакланып килүләрен һәм аларның бу сакланучанлык йоласының бик кузгәте булуын күрсәтә.

4. Индә бу жырларның язылышында тел ягыннан кайбер кызыклы күренешләргә игътибар итик. Анда «мин», «миннән», «минне» урынына «бә», «бәддин», «бә-

нем» диг. «син минеке» дигөннө «сан бәнеке» диг. ызулар очрый. Яки «анадан», «Казанинан», «күзөдөн», «йөзөңнән», «кара-ныннан», «шомырттан», «Бөгөлмәдән» диг. ызысы урынга, «анадин», «Казанидин», «кү-зөдөдөн», «йөзөңдөн», «каравыңдн», «Бөгөлмәдн» диг. ызуларга игътибар итегел. Күрәсез, бу сүзләрдә телебезнең сингармонизм кагыйдәсә оозылган, «нан», «дан», «тан» кушымчалары урынна, калың, нечкә сүзләрсен кушымчалары бар да бөртөрлө диярлек «дин», «тин» сөлән нечкөртөл ызыл-ганинар. Ләкин шунысы кызык, бу форма ызылышлар ул чагындагы жырлау теле белән язма тел арасындагы орфографик аер-мәдән гына килеп чыккан бер хал түгел, балки халыкның жырлаганда да, нәкъ шу-лай язганча, «бөнәм», «сәнен»-ләр белән, яки «дин-тин»-ләр кушын жырлаган булуынан килә. Халык жырлаганда гомумән әле да шуңа тарта. Мәсәлән, ул.

Тан-тан ата ерактын.
Кошлар оча куактын.
Тотма жаның, ай беләктин,
Дәртен китмәс йөрәктин,—

диг. жырлый. Ни өчен? Минемчә, бу «дин-тин»-ләр жырның иңтирәшкә үзгәнчә нечкә бер музыкаль аһан кертәләр. Халык «ку-актан», «ерактан» дигәндә «тан-тан»-на-ры жырда, иңчектер, дорфарақ диг. күрә булса кирәк. Ул колакка алан каты бөрелү урынна, жырлаганда кечерәк кыңгыраулар калккан кебек, яки музыкаль кыллар чирткан кебек «тин-тин», «дин-дин» иттерей торырга ярата. Шулай ук сөйләгәндә ул «дәң», «чәчәк» диг. әйтсә да, жырлаганда аның «сач», «сачәк» диг., яки «сәүгән яр» диг. идибәрүен, язганда да шулай ызын күрәбел. Күрәсез, ул бу сүзләрдә да сингармонизм кагыйдәсә буйсынымычә, сөйгәннен назлау һәм кадерләп әйту өчен, «сачәк» диг., яки «жанкай, сачен» диг. эндәш. Шулай әйтүдә назакәтлелек таба. Телнең бу нечкәлектәрен тирән сөзүчә Габдулла Тукай да бер матурий расемәнә сокланып язган шигырендә: «Бу озын сачне каян алган икән сон бу коңиш?» ди бит. Ул да шулай сач диг. әйтә. Бушқа түгел. Чөнки халык үз жыр-ларына гади, гадәти, мондый коры бер сөй-ләм гәнә итеп карамый, аны беркадар югары, матур аһәңлө тел итеп күрә. Шунын өчен ул жыр теленә, үз зәвыкыңча, нәфис-лек, назакәтлелек кертә. Сөйләм теленнән беркадар аермалы бу күренешләр халыкның жырны беркадар шигъри музыкальлеккә кү-тәрү, аны әдәби стильләштерү манеры диг. карарга кирәк.

5. Жырлаудагы бу манер һәм үзгәнчә стильләштерүләрне халык үзе нәрсәгә ни-гезләп ала сон? Билгелә, бу да бер да юк-ка, коры көзләп өчен гәнә ышланым, моннан үз тарихи сәбәпләр да булырга тиеш. Без-нең иске гарәп хәрәфе имласына (орфо-графиясенә) киксен һәжүм белән чыгуы Гыймәд Нуғайбәк ызудагы мондый манер-ны, сингармонизмсызлыкны Бохарага, үзбәк теленә коры бер иярүчонлектән килә диг. язды. Билгелә, безнең борынгы төркө тел орфографиясендә карлаш төрки халыклар белән андый уртак урыннар байтак табы-

лып. Ләкин монда эш үзбәк теленә меха-ник иярүдә түгел. Чөнки үзбәк телендә чы-гыш килеш «дин-тин» белән әйтелми һәм ызылмый, «дан-дән»-ләр белән ызыла (Ара-сидан, базардан, таманнан.) Үзбәк теле һәм классик әдәбияты XV ичә гасырда оешкан. Әмма ләкин безнең халык жырчы-лыгында күрәнгән бу манерлар тагын да ераграқ тарихларга кайта. Моннын бер ми-сәлән шул ук жыр дәфтеренен үзгәнчә да күрәп була. Мәсәлән, сөз алда 1860 ичә елла чыккан наз жырларын алып карагыз. Алда һәр жыр башында бездә сөеп укыла торган китәпләр санала. Беренчә жыр:

Һәр китапларнын арасында
Сөек укыганым «Бахырган»,—

диг. башланса, икенчәсендә «Газизә», өчен-чәсендә «Гасерих» санала. Яки тагын бер жырда:

Носыф Зөләйханы нитәк сөйгән
Бән сөймән сәнә шулчаклы,—

дигәл. Моннан йөз ел элек сөеп укыганым «Бахырган» нинди китәп сон ул? Ул XII ичә гасырда яшәгән Ясави, аның шәкертә Сөләйман Бахыргани һәм аннан сонгы йөз-ләрдә яшәгән унлаган суфи шагыйрьләр-нен шигърьләр жиентыгы. Ул шигърьләрне сонгы йөзләргәчә мәнәжәт итеп көйләп әй-теп укыганынар. «Газизә» ичә XIX йөз баш-ларында Тажетдин Ялычигыл ыгылы тара-фыннан Минзәләбашта ызылган һәм сабах абыстайларында кызлар дәресләгә итеп йөр-телган китәп, «Носыф-Зөләйхә»-ларны әйтә-сә да юк, алар нидә Болгар йортына Чы-гыш һәжүмәнә кадар үк ызылган «Носыф-китабы»ның гыйшык каларманыры була-рак, жырның башына гына түгел, уртасы-на үк килеп кәргәннәр.

6. Күрәсез, борынгы Болгар заманнарын-нан алып сонгы йөзләргәчә давам иткән язма шигъри әдәбият халык авыз ижаты азаманы һәм жыр-көй үлчәмнәрә тә-сирендә үскән кебек, бара торчак, язма шигъри әдәбият үзе да халык жырларына тәсир итгәнчә калмаган. Чөнки халык жыр-ларындагы бу «бөнәм-сәнен»-ләр, «дан-тан» урынна «тин-дин»-нәр, «сач» һәм «сачәк» формаларына килсәк, алар нәкъ шул «Носыф-китабы», шул «Бахырган» һәм шуинан сонгы классикабызда тулып ята. Димәк, ха-лык үз жырлыдагы бу стильләштерүне бо-рынгы үз тарихи төркө теленә һәм үз классик әдәби традицияләренә нигезләп ала, жырлаганда да, шуңа таянып, аны мон-дый гади коры сөйләм теленнән беркадар күтәрү, аны беркадар музыкаль аһан һәм әдәби төс бирү өчен, үзгәнчә әллә ниткән яна нигезләр чыгарып тормыйча гына, үзе-нен борынгы язма әдәби мирас традиция-ләреннән файдалана икән. Ягъни, анычча, жыр ул китәп сөзе булмагач та син аңа бу коры бер хикмәтсез, буш нәрсә икән диг. кенә карама, жыр ул «Китәпның эчендә булмаса да, тышында да түгел!» Уйнама син! Шунылектән, бер да китәп тотмаган татар ага да жыр башлаганда корыга гына тамак кырмыйча, жырныда үз зәвы-кыңча беркадар китәби манер саклай.

7. Манер — дидек. Хәер, бу да ялгыш аңлашылмасын, халык, ул моны коры бер кылана, манер өчен генә дә түгел, бәлки үзенә борыннан бирле китаби халык икәнен, жырлаганда ул шуның белән үзендә атәбадан килгән культуралыкны, үз тарихи, әдәби мирасынан һәм традицияләреннән файдалана белүчеләген күрсәтү йөзеннән дә эшли. Аның йөзенә шуның горуры чыга. Бу аның милли горуры.

8. Күренә ки, халыкның борын-борыннан сөөп укыган «Бақырган», «Йосиф-Зәләйхә» ише әдәби китаплары, калфак үрнәгендәге бизәкләмәләр кебек, аның жыр башларына таж итеп, орнамент итеп куелып килә икән. Бер болар гына түгел, жыр башларында борынгы Болгар-Казан заманнарынан алып соңгы йөзләргә кадәр сузылып килгән классик әдәбият күпер булып ята. Бер шигъри әдәбият кына түгел, халык хәтта гомумән үзенә фән-гыйлем яратуын жыр башына мендереп куя. «Һәр китапларның арасында сөөп укыганым «Тасрих», ди. Монысы — «Тасриф», ягъни морфология китабы була. Бу уңай белән Тукайның «Халык әдәбиятында китерелгән мондый бер жыры келт итеп иске төшә:

Кала шәйхә фиш-Шифа дип,
Укыганың мантийкы?
Ма вәждәте, вәллаһ, жаный,
Синнән гайре артыкы.

Сүз дә юк, бу иске мәдрәсә фольклоры. Ул бездә үзгә бер кызыклы һәм өйрәнелмәкче өлкә. Тукай бу жырын шәкертләренә халык жырына тәкълите (ияртеме) булуын әйтәп үтү белән чикләнган, мәгъясенә тукталып тормаган. Ә кирәк иде. Мәнә ул жырда ни әйтелә: «Шәех үзенә «Шифа» китабында әйтте» дип укыганың нәрсә ул сини? Логикамы? Вәллаһи, жани, синнән гайре артыкны табалмадым». Хәер без бу жырынчә беренчә яртасы белән икенчә яртасы арасындагы параллельнең (яңашәлекнең) мәгънасын ачып баксак, мәсәлә шуңа гыйбарәт: мантийк укып яткан бу шәкерт күпме генә исәпләп карамасын, сөйгән ярының башкалардан артыклыгы аның логика фәне буенча да исбатлана булып чыга! Мәнә сезгә мәхәббәт һәм фән! Һәй-бәт әлемтә бу. Ләкин эш анда гына да түгел.

«Әш-Шифа» нинди китап һәм аны язган Шәех дигәне үзе кем соң ул? Мәгълүм ки. «Китаб Әш-Шифа» X нчы гасырда туган Әбүғалисина тарафыннан азылган. Ул аның философик карашларын һәм табигать фәннәрен үз эченә алган энциклопедия китабы. Әбүғалисинаның үз заманында бөтен дөньяның иң алдынгы фән галиме, энциклопедист һәм табиб булуын кем белми. (Русча энциклопедияләрдә «Авиценна» сүзен кара.) Аны тиксез галим һәм легендар дәрәжәдә табиб булганы өчен «Шәйхер-рәс» дип йөрктәнер. Рәисләр өлкәне, бу заман теленчә әйткәндә, «Академиялар президенты» дигән сүз була инде. Жырдагы Шәех дигән сүз дә шуңа килә. Күрсәт, татар мәдрәсәләре заманадан артка калган булсалар да, аларда, кайберәүләр уйлаганча, тел дини сәфсата һәм коры догмалар

гына укылмаган, анда борынгы шигъри әдәби мирас та, чит телләр дә, грамматика һәм математика, логикалар да һәм XVI нчы йөзгә кадәр Европада медицина фәннәнен иң зур авторитет итеп латинча телдә укылган Әбүғалисина китаплары да, әлегә жырда китерелгәнчә, үз оригиналынан укылган.

9. Шундый бер сорау туа: үзенә яраткан классик шигъри, тарихи, гыйльми китапларын, авторларын яки шигъри образ-сурәтләрен үзенә жыр башларына орнамент итеп куюлар башка милләт халык жырларында да бармы, әллә бу гик татар жырларына гына хас бер үзенчәлекме? Һәрхәлдә, бу факт үзе генә дә иң элек безгә татар халкының авыз ижаты белән язма әдәбияты арасында борын-борыннан тыгыз багланш булуын күрсәтә. Монун тарихи төп сәбәбен мин шунандыр дип уйлыйм: феодализм һәм патшалыклар заманында, әйткә, Россиядә, гыйлем-мәгариф эшләре хөкүмәт һәм дворян сыйныфлар кулында һәм анда да югары уку йортлары иң элек аларның үз балалары өчен булганда, безнең халыкта исең уку-укыту эшләре хөкүмәт һәм дворяннар кулында булмаган. Халык гомумән мәктәп-мәдрәсәләргә үз көче белән салган, аның утын-суын үзе ташышып литәндәй, мәхәллә халкы үзе асраган. Анда мырза балалары гына түгел, алардан бигрәк гади халык, яки теләсә кем кереп укырга ихтыярлы булган. Бу мәктәп-мәдрәсәләргә өстәп идарә итүче, программаларын караучы беринидә дә оешма булмаганга һәм анысын хөкүмәт рәхсәт итмәгәнгә, бара-бара бу мәктәп мәдрәсәләргә замана гыйлем-фәннәреннән һәм тәртипләреннән нык артка калган булудыры билгеле. Ләкин мәсәлә монда ул хакта түгел, бәлки безнең халкының бу мәктәп-мәдрәсәләргә үз гыйлем йорты итеп танытуда һәм китапны үзенә иң кадерле малы итеп санавында. Шунун аркасында без бу жыр башларының берсендә: «Бу деняларның оймагы — мәдрәсәләргә почмагы» дип әйтелүен, аны хәтта сөйгән яр коңагына тинләвен күрәбез. Ни генә әйтмә, күрсәт, халык шул үзенә ярлы мәдрәсәләргә дә бик яраткан, һәм мондый мәктәп-мәдрәсәләр һәр мәхәллә катында диярлек булган, шуның өстенә сабак абыс-таенда кызларын укыту да булганга, сез бу жырлар арасында «гыйлем кыз» турында мактаулар күрерсез. Халык бездә шулай гыйлем-мәгърифәткә, әдәбиятка аристократия малы итеп кенә карамыйча, үзенеке итеп караганга, үзенә язма әдәби теле, үзенә китабы белән горурылана, аның классик әсәрләрен, андагы сурәт (образ)ләрен яки язучыларын жыр башларына зиннәт-бизәк иттереп куя. Мондый жыр орнаментлары бездә күпләп табыла. Сүз уңае чыкканда шуңасын да әйтәп үтәргә кирәк: «Бездә, татар халкында, октябрьгача мәктәп булмаган, татарлар тоташ грамотасыз булганнар», дип «статистик мәгълүмәт» биреп ятучыларның үз халыкларынан ни дәрәжәдә аерылган һәм аның культура тарихынан бөтенләй хәбәрсез кешеләр булуын бездәге халык жырлары белән тарихи язма әдәбият арасындагы шушы кадәр

өзлексез тыгыз багланышлар үзлөрө үк күрсәтәп торса кирәк.

10. Бу жыр дәфтәрендә тел агынынан тагын шуңдый бер кызыклы моментка ий-тибар итегез. Монда кайбер фигульларен «алмай», «бармай» формасында язылышы еш очрый. Мәсәлән, «алмаймын», «булмайдыр», «менәек», «үләек», «утыраскы», «жырлайбыз», «жалвараекы», «язасем», «күрәлмай» һ. б. Шуң ук форманы без Мәжит Гафури шигырьләрендә очраганын күрәбез.

Аз укый да күп уйнай,
Бер дә усныан туймай.

Безнең язма әдәбиятта каеи килә соң бу форма? Берәүләр аны башкорт теленә генә хас бер әйбер дип карыйлар һәм, шигырьләрендә шулай «лай-лай»лар очра-вына карап, Мәжит Гафуриның башкорт шагыйре булуын шуның белән генә дәлил-ләүчеләр дә юк түгел. Ә бу жыр дәфтәрен-дә исә без бу «алмай-булмай» формасын гына түгел, хәтта «калгас», «еткәс», «күр-гас» кебек кайбер сүзләрдә «к» урынына «с» белән язудың да очрыйбыз. Ләкин мондый язылышларга карап, бу жыр дәф-тәре төптә башкортча икән дип хөкем чыга-рырга ашыгучылар булса, алар тагын ялгышкан булалар. Чөнки бу жырлар-ның Чабаксар өязе, татар Янгилде авылы никрутлары авызыннан язып алынган булу-лары дәфтәр өстендә татарча һәм русча адреслары белән беринчә урында бик тө-гәлләп күрсәтелгән¹. Шуның өстенә бу дәф-тәрдә башкорт теленә ий булган «ж» челек бик көчле. Ул хәтта хәзерге татар әдәби телендәгедән ешрак кулланыла. Мәсәлән, жегет, жук, жаз, жәшел, жаулык, жомы-ка, жастык, жангыр жава, жафрак, жыбату һ. б. Инде лай-лай формасына килгән-дә, аның да кайбер татар сөйләшүләрендә

һич тә ят форма булганы юк икәнне ачык билгелә мәсьәлә. Түгел тик бер аерым диа-лектик яки сөйләшләрдә генә, элеккерәк язма әдәбиятыбызда да, хәтта татар теле-нә гыйльми нигез салучы Каюм Насыри әсәрләрендә дә без «баралмай», «күрәлмай»-ларны алла никадәр табарбыз. Насыри Ка-занга Идеә яша гына Шырланды тупы-үскән кеше. Шулай ук Казанның үзендә, аның Пороховой бистәсендә туып үскән Га-лимжан Баруди китапларын укып караса-гыз, анда да шуң ук «алмай-бармай» фор-масын күрерсез.

Тукайда да: «Кыйл тәрәххем хәләмә, канланасым, жанланасым!» яки «жырлай ди-ләр» очрый. Хәтта «баргас», «калгас» фор-малары да Казанның үз капкасынан Гәрч юлына чыгу белән башлана. (Дөбъяз сөйлә-шс.) Шулай булган, элеккерәк язмаларда «лай-лай»лар очравы К. Насыри яки М. Гафуриның татар телендә язмауларына дәлил була алмаган кебек, бу жыр дәф-тәрендәгә кайбер әдәби тел нормасыннан чы-ка тайпылулар да аны күрсәтми, бәлки бо-лар урынчылыкка яки элекке кайбер язма традицияләргә бәйлә моментлар булып то-ралар.

11. Укучы монда тагын бу «наз»ларның һарканасым, жанланасым! үз жырлары бе-лән жырлануы гына түгел, бәлки аларның һәрбер жыр башлары да бер үк сүзләр бе-лән башлану дигән бер жолага омытылыш булганын да күрер. Бу хал үзе, бездә хә-зәр телдәсә нинди татар жырның телдәсә нин-ди көйгә жырлап була дигән гадәт урнашу-га карамастан, элекке көйләребезнең башта махсус тема яки шуңа бәйләнешле жырла-сө белән бергә туганлыгын, жырларның да бер-берсенә багланышлары саклансын өчен хәт-та жыр башларын бер үк сүзләр белән теркаргә омытылыш булуын күрсәтмиме икән?

12. Шулай итеп, йөз ел элекке бу жыр дәфтәре бездә үткәндә никрутлар озату жо-дасы булуын, аның зур мәжлеспәр белән һәм үзгә багышлап чыгарылган махсус наз дип аталган жыр-көйләр белән узды-рылганын күрсәтә. Ихтимал ки, бу «наз»лар башка жырларда да табылса, аларны үзгә бер жанр жырлар дип тә атап була тор-гандыр.

¹ Дәфтәрен сүз як тышында русча бо-лай язылган: «Рекрутский пьесни татар де-ревни Янгильдиной (Карамышева) Чебокс-сарского уезда. Записан татаринном кре-стьянином той деревни Минфтахутдином Хайбуллином.»

РЕДАКЦИЯ ПОЧТАСЫННАН

САБАН ТУЙЛАРЫ КЫЗЫКЛЫРАК БУЛСЫН!

Сабан туге — татар халкының бик борынгы заманнарда килә торган традицион бәйрәме. Халкыбыз бу бәйрәмне һәр елны яратып, көтеп ала. Сабан туге бәйрәмен халык патша самодержавиясене астында изелеп яшәгән авыр елларда да системалы рәвештә үткөрәп килгән. Ә Октябрь революциясеннән соң бу бәйрәм аеруча матур итеп үткөрелә башлады. Бары тик фашистларга каршы сугыш елларында гына сабан туйлары үткөрелмәде. Әмма сугыш беткән елны үк, халкының хәле шактый кыен булуга да карамастан, сабан туге бәйрәмен үткөрү яңадан башланды һәм ул әлеге кадәр һәр елны үткөрәлеп килә.

Әйе, үткөрелүе үткөрелә ул. Әмма ничек үткөрелә! Менә шул хакта берәз сойлашеп алмакчы булабыз без.

Олырак буын вәкилләре хәтерлиләр булып, сугышка кадәрге елларда сабан туге бәйрәмнәре бик күчелле уза, бөтен татар халкы тантанасына әверелә торган иде. Түземсезлек белән көтеп алалар иде ул бәйрәм көннәрен. Әмма соңгы елларда бу хәл шактый үзгәрде. Халкының тормыш хәле елдан-ел яхшыра, белем-культура дәрәжәсе һаман саен үсә бара. Моңың шулай икәнлегә һәркемгә билгеле. Әмма, иң хикмәттер, соңгы елларда сабан туге бәйрәмнәре бездә күчелсезрәк уза башлады.

Сәбәбе нәрсәдә соң моңың! Безнеңчә, шунда — сабан туйларының оештыруга тиешле эһәмият бирелми соңгы елларда. Уз агымына куелган сыман ул эш. Әмма, оештыруга тиешле эһәмият бирелмәсә дә, кайбер колхозларга, авыл хужалыгы йөкләмәләрен үтәмәгән өчен, сабан туге үткөрергә рөхсәт итмәү очраклары булгалый. 1964 елда, мәсәлән, шулай булды. Безнеңчә, мәсәләне дөрес хәл итү түгел бу. 1963 елда сабан туйның бөтен Татарстанда бер көнне үткөрелүен дә хуплап булмый. Сабан туйның кызыгы да шунда — ул көннәрдә авыл халкы бер көнне район үзәкләрендә бөтен районы белән бергәләп бәйрәм итсә, икенче көнне һәр авыл үзендә бәйрәм асып.

Дөрес, соңгы ике елда андый күрсәтмәләр булмады. Сабан туйлары ярышы гына узды кебек. Колхоз авылларында хәтта халыкка өчәр көн ял да бирелде. Моңысы бик әйбәт. Ләкин, әлеге дә баягы, ныклап оештыручы юк ул бәйрәмне. Менә шуңа күрә, өч көн ял бирелсә дә, ул бәйрәмнәр бик кызыксыз үтә, ничектер күмәкләшеп эчеп, жырылап йөрүгәрәк әйләнеп кала. Әле оешкан төстә үткөрелә дигән жырыларда да ул эш белән фәкать урыннардагы җитәкчеләр генә шөгыльләнә, бәйрәм программалары ныклап төзелми. Төзелгән очракта да сабан туйга бер-ике көн кала гына төзәлсә. Шунлыктан аңа әзерлек чаралары алдан һәм тиешенчә күрелә алмыйча кала.

Сабан туйларын җанландырып, аларны чын мәгънәсендәгә халык бәйрәменә әверелдерү өчен ниләр эшләргә кирәк соң!

Беренчедән, бу эшне башкаруны урындагы оешмаларга гына кайтарып калдырырга ярамай. Бу эш белән югарырак оешмалар, әйтик Татарстан Күльтура министрлыгы да шөгыльләнсен иде.

Икенчедән, сабан туйлары программаларын ул бәйрәмгә бер-ике көн калгач кына түгел, бәлки алдан ук төзеп, халыкка ыңлан итеп куярга кирәк. Шулай эшләгәндә халык аңа алдан ук әзерләнеп торып, бәйрәмнәр җанлырак, кызыктырак үтәр иде.

Өченчедән, сабан туйлары программаларын төрләндерү, аларны баету турында да уйланырга бик вакыт инде. Югыйсә алар гел бер төрләр һәм шунлыктан кызыксыз үтәләр. Ә бит теләгән тәкъдирдә аларны бик кызыклы итеп үткөрергә бөтен мөмкинлекләр бар. Мәсәлән, волейбол, футбол, теннис һәм башка шундый спорт уеннарын программаларга керту бик кызыклы да, файдалы да булып иде. Авыл сабан туйларында — бригада командалары, район сабан туйында — колхоз командалары арасында ярышлар үткөрелсә, халык аларны яратып карамас идемени!

Дүртенчедән, сабан туйларында, төрле кызыклы уеннар, спорт ярышлары белән беррәттән, үзешчән җангычлар да киң урын бирәсе иде. Ягъни алар уен-көлкә бәйрәм-

нәре генә түгел, бәлки шул ук вакытта халык талантларына үзәнә күрә бер смотр дә булсыннар иде.

Милли татар көрәше—борын-борынан сабан туге уеннарының кызыклысы, иң әһәмиятлесе булып килгән. Әмма соңгы елларда аңа кызыксыну кими башлады халыкта. Хикмәт шунда, аның кагыйдәләрен төгәл генә белүче булмаганлыктан, мәйданнарда еш кына низаг чыга да батырларның көч сынашу урыны ямьсез бер бәхәсләшү урынына әйләнеп китеп, халыкның күңелен кайтара. Әйтсә килгән сүзбөз шул: татарча көрәш кагыйдәләрен аңлаткан бер брошюра чыгарылса, көрәшчеләрне төкәм итүче судьяларга да, көрәшчеләрнең үзләренә, бигрәк тә яшьләренә, файдалы булыр иде.

Соңгы елларда сабан туге ярышларында жиңеп чыккан кешеләргә бирелә торган бүләккә кибетләрдән ала башладылар. Безнеңчә, хуплауга лаек эш түгел бу. Халыкның тормышы яхшы, шунлыктан кибет әйберләренә мохтажлыгы юк аның. Кирәк икән, ул үзе дә сатып ала аны. Ә менә сабан туйлары өчен махсус бүләкләр, сувенирлар чыгарылса—бу бөтенләй башкача булыр иде, халыкның кызыксынуын да арттырыр, ярышларга күбрәк кешене дә тартыр иде.

Уку һәм хезмәт алдынгыларын сабан туйлары вакытында билгеләп үтүнең файдасы да аз булмас дип уйлыйбыз.

Менә шушы алда әйтелгән эшләр жиренә житкереп эшләнгәндә генә дә халык-бызның бик борыннан килә торган традицион бәйрәме—сабан туйлары шактый төрлеләнер, кызыктыланыр һәм көтеп алына торган бәйрәмгә әйләнер иде. Татарстан Культура министрлыгы бу турыда шәт уйланыр һәм тиешле чаралар күрер дип ышанабыз.

Р. НӘБИУЛЛИН, М. НӘБИУЛЛИН, Н. СӘРВӘРӘТДИНОВА.
Ижевск шәһәре.

ШАГЫЙРЬ ГАЛИ ХУҖИЕВ

Соңгы елларда каты авырганнан соң, 13 октябрда күренекле шагыйрь, коммунист, СССР Язучылар союзы члены Гали Хуҗиев үлде.

Гали Хуҗиев 1912 елда Татарстанның Кайбыч районы, Карамасар авылында ти-мерче семьясында туып үсә. 1937—1941 елларда ул читтан торып Казан дәүләт педагогия институтында укый. 1932—1941 елларда «Кызылармеец», «Татарстан яшьләре» газеталарының әдәби сотруднигы, секретаре, 1941—1942 елларда ВЛКСМның Татарстан өлкә комитеты секретаре, 1942—1945 елларда 1 иче Украина фронтында татар телендә чыгарылган «Ватан намусы өчен» газетасының җаваплы секретаре булып эшли. 1949 елда «Татарстан яшьләре» газетасының редакторы итеп билгеләнә.

Гали Хуҗиевның шигырьләре вакытлы матбугатта утызынчы елларда күренә башлады һәм аның «Шатлык» исемле беренче шигырьләр җыентыгы 1934 елда дөньяга чыкты. Аннары ул укучыларга «Яшьлек тааышы», «Комсомола» дигән җыентыкларын тәкдим итте. Әнә шул еллардан бирле Гали Хуҗиев татар совет поэзиясен үстерү юлында барлык көчен, бөтен иҗади дәртен биреп эшләде, егермеләп поэтик җыентык бастырып чыгарды. Шунның белән бергә, ул яшь язучылар тәрбияләп үстерү өлкәсендә дә зур тырышлык күрсәтте.

Гали Хуҗиев искиткеч ихтирамлы һәм кайгыртучан интеш иде. Аның аеруча күп көч куеп, рухланып эшлөгән «Идел хикәясе», «Гражданин, солдат, шагыйрь», «Россия», «Янар йөрәкләр», «Испания улы» дигән һәм башка поэмалары, күп санлы шигырьләре, яшьләр, балалар өчен махсус язган әсәрләре поэзия сөючеләр күңелен дулкынландырып озак яшәрләр.

Бу сугышчан каләм остасының якты образы күпләр күңелендә бик озак сакланыр.

ТАТАРСТАН ЯЗУЧЫЛАР СОЮЗЫ ИДАРӘСЕ.
«КАЗАН УТЛАРЫ» ЖУРНАЛЫ РЕДАКЦИЯСЕ.

Яңа КИТАПЛАР

РИЗА ИШМОРАТ

1 том

Татарстан китап нәшрияты Р. Ишморат пьесаларының ике томлыгын бастырып чыгаруны планлаштырды. Бу ике томлын сайланма әсәрләргә күренекле драматургның нырык еллын иңәт җимешләре тупланган.

ре гәүдәләне, Совет власте дошманнарының микерле эшләре җаһитлә. Ә «Ил өчен» һәм «Ватан» пьесаларында совет кешеләренең патриотик омтылышлары сурәтләне.

«Гөлзада» драмасы моннан чирек гасырдан артың элегрәк изылган. Шулай да ул хәзерге көн белән бик аваздаш. Бу табигый да, чөнки анда яшләр тормышы, аларның үзәра мөнәсәбәтләре, омтылышлары гәүдәләне. Алар исә үткән көннар белән яшәмиләр, ә киләчәккә омтылалар бит.

«Кайту» драмасы оезнең күз алдына авыр еллары — Бөек Ватан сугышы көннәрен китереп бастыра. Ирләре сугышка киткән, өстен авырлыкны үз җилкәләренә алган Мөршидә кебек хатыннар, фашист пулсы тиеп яраланса да, рухын төшөрмәгән Хәмид кебек инваллидлар, Ирбулат кебек үсмерләр — барысы да бер максат өчен, бөек җиңү көнен якынайту өчен кулларыннан килгәннең бөтенесен дә эшлилар. Сугыш елы авырлыкларыннан файдаланып, борыннарын төртәргә өлгергән кулак калдыклары да, шәхси анлашылмаучылыклар да алар өчен киртә була алмый. Гомуми максатның нөче зур.

«Якын дус» һәм «Якты юл» пьесалары исә бүгенге көннең катлаулы вакыйгаларын сурәтләүгә, замандашларыбызның җанлы образларын гәүдәләндерүгә багышланган.

1 томга Р. Ишморатның тормышы һәм иңәт эшчәнлегенә күп якларын ятырткан фоторәсемнар да урнаштырылган. Күләм» 430 бит, бәясә 1 сум 28 тиен.

Г. ХАЛИТ

«Тукай һәм аның замандашлары»

Татарстан китап нәшриятында рус телендә басылып чыккан бу монографияда

автор халкыбызның бөек шагыйре яшәгән замандагы катлаулы тарихи чынбарлыкны һәм әдәби-иҗтимагый юнәлешләренә анализ

лий, шулар фонында Тукайның дөньяга карашы формалашуын, XX йөз башында яшәгән Ф. Әмирхан, Г. Камал, М. Гафури, Ш. Бабич, С. Рәмиев һ. б. лар иңәтіндегы төп моментларны гәүдәләндерә.

Г. Халит бу китабында шулай ук Тукай әдәби микрасының әһәмияте, совет язучылары иңәтигә аның тәсире, Г. Тукай традицияләре мәсәләләренә дә киң тунтала.

Китапның күләме 328 бит, бәясә 56 тиен.

М. ГАЙНУЛЛИН

«XX гасыр башында татар әдәбияты һәм публицистикасы»

Татарстан китап нәшрияты филология фәннәре докторы М. Гайнуллинның «XX гасыр башында татар әде

Күптән түгел басылып чыккан 1 томга кергән әсәрләренә күбесен безнең сөхнәдә күргәнебез бар. «Гөлзада», «Кайту», «Ил өчен» һ. б. пьесалар бик күп үзешчән түгәрәкләр өчен иңәт мәктәбе булдылар. Алар хәзер дә, китапиз азган кереш сүзендә Г. Иделле әйткәнчә, «алынган вакыйгалары, эчтәлендә, җызыклы образлары, характерлары белән тамашачыга ясаган яхшы тәсирләрен саклап киләләр». Китапка кергән пьесалар тормышыбызның аңтуаль мәсәләләренә багышланганнар һәм илебездә Советлар властен ыгыту өчен көрәшкән төрле чорларын яктырталар. «Пожар», «Мәдинә» пьесаларында 1929—30 еллар, авылда һәм шәһәрдәге нискен сыйнфый көрәш күренешлә

бияты һәм публицистикасы» монографиясен рус телендә бастырып чыгарды (436 бит, бәясе 1 сум 17 тиен).

Бу хезмәт XX гасыр башындагы җанлы матбугат, архив документлары, Казан, Мәскәү, Ленинград, Оренбург, Уральск китапханаларында һәм аерым кешеләрдә саклана торган нәшрләрнең һ. б. чыганакларга таянып язылган. Аларның күбесе — фанни дөнья өчен әле яңа.

«Мин Бәхетле, Чиксез Бәхетле мин, Шатлыгымның йнчбер юн тиче — Ченки жирдә иң гадел һәм боек Партиянең мин бер члены.

— ди шагыйрь, коммунист булуына горурланып. Коммунистлар партиясене, туған илгә, халыкка махаббат аның бөтен иңаты буйлап кызыл жеп булып сузыла.

С. Урайский сузләренә язылган «Тау кызы», «Син иайтмадың», «Байрам килде безнең урамнарға», «Өй артында шомырым», «Оңытма», «Төзелештә», «Син кал бездә» һ. б. жырларны артистлар да, үзгәчә жырчылар да яратып башкара. Алар барысы да жыентыкка кертелгән.

Жыентыкның күләме 104 бит, бәясе 17 тиен.

Ш. ГАЛИЕВ

«Уены-чыны бергә»

Исеме үк әйтсә тора — бу жыентыкка юмористик һәм сатирик әсәрләр тулган.

Киталның артысында артыгың «Сөзгән үгез маңгалары» дигән юмористик поэма алып тора. Поэма исә уң аңамәтне бәрләштә.

Жыентыкка кергән әсәрләрне рус теленә Я. Козловский, С. Липкин, Р. Моран, В. Зянгинцев, В. Журавлев, В. Ганиев, М. Львов, Я. Шведов, Р. Сеф, Б. Ахмадуллин, А. Казаков, В. Цыбин тәрجمә иткән.

Күләме 140 бит, бәясе 13 тиен.

С. УРАЙСКИЙ

«Давыллар аша»

Сахаб Урайский — татар совет поэзиясендә лирик-публицистик шигырьләре, халык арасына нәң таралган жырлары белән эз калдырган шагыйрь. Аның әсәрләрендә илебез тормышындагы вакыйгалар романтик күтәркенектә гәүдәләнә.

Күптән түгел Татарстан китап нәшрияты, С. Урайский иңатына нәң характерлы шигырьләр һәм поэмаларны сайлап, «Давыллар аша» исемле жыентык бастырып чыгарды. Китап шагыйрьнең утыз биш еллык иңадн эшчәнлеген чагылдыра.

Китапта татарлар арлысындагы иңтимагый фикерләү үсешенә, критик реализм әдәбиятының аһамиятле күренешләре тиншерелә. Шулай уң анда татар журналистикасы, әдәби тәнкыйть тарихы мәсәләләре дә киң яктыртыла.

Бу хезмәт — укытучылар, әдәбият сөючеләр, югары уңу йортларының әдәбият һәм журналистика бүлекләрендә укучы студентлар өчен бик яхшы кулланма.

Ә. ЕРИКӘЙ

«Весны возвращаются»

Күренекле татар шагыйрь Әхмәт Ерикәйнең бу жыентыгы Мәскәүдә «Советский писатель» нәшриятында басылып чыккан. Жыентыкка шагыйрьнең тормыш, иңадн хезмәт шатлыгы турындагы уйларын чагылдырган шигырьләр һәм «Язмыш — жир» исемле поэмасы урнаштырылган.

Китап өч бүлектән тора. Беренче бүлектә туған як табигате, яшьлек, көше күңеле, махаббат шатлыгы, горурлык турындагы шигырьләрдән тора. Ә икенче бүлектә философия маңгала дүртүяллык шигырьләр тулган. Өченче бүлектә урнаштырылган «Язмыш — жир» поэмасы лирик геройның яшьлегенә, азатлык өчен көрәш елларына һәм киләчәк йкты тормыш өчен шул көрәштә һәлак булган ақыннарына багышланган.

Беренче аңамәттә сөзгән үгез хатыннар аерып чабарга яратучы Хөҗиәт абзаны эзәрлекләп чалса, башкаларында әле йоклап яткан яңгычыны, әле алган илках укып йөрүче Габделәһбәр хәзрәтне, әле бушкынык Вәкиле, әле исерекләргә, тағын алла кемнәрне сөзеп тинтерәтә, теңгәләренә тиеп бәтә. Бик дәрәс итә. Шактый файдалы үгез ул.

Жыентыкның илгән өлешенә кергән «Операция», «Төшендә» кебек шигырьләр да төрле исемле илгәнләрне бик шәпәл чәметәләр. Аларны укып, шактый гыйбрәт алырга була. Китапның бәясе дә кыйммәт түгел, 13 тиен гена.

ӘДӘБИЯТ ҺӘМ СӘНГАТЪ ЯҢАЛЫКЛАРЫ

ГАЛИМЖАН ИБРАҺИМОВ ЮБИЛЕЕН КАРШЫЛАП

1967 елның 12 мартында татар әдәбияты классигы, күренекле галим һәм жәмәгәт эшлеклесе, Хезмәт Батыры Галимжан Ибраһимовның тууына 80 ел тула. Республикабызда һәм бөтен илдә бу зур бәйрәмне киң күләмдә билгеләп үтәргә эзәрлек бара. Инде май башларында ук КПССтың Татарстан өлкә комитеты секретариаты Галимжан Ибраһимовның 80 еллыгын билгеләп үтү турында махсус карар чыгарды. Республика газеталары һәм журналлары редакцияләрендә, Татарстан АССР Министрлар Советы каршындагы радиотапшырулар һәм телевидение комитетына юбилейга эзәрлекнең барышын яктыртып барырга һәм Галимжан Ибраһимов ижатын киң пропагандаларга кушылды.

Бу зур датага эзәрләнү һәм аны үткөрү өчен, республика юбилей комиссиясе төзелде. Татарстан АССР Культура министры Б. М. Гыйззәтуллин председателлегеңдәге бу комиссиягә Татарстан язучылар союзы идарәсе председателе М. Әмир, профсоюзларның Татарстан өлкә советы председателе А. Милымухаметов, КПСС өлкә комитетының фән һәм уку йортлары бүлгә мөдире М. Хәсанов, «Социалистик Татарстан» һәм «Советская Татария» газеталарының редакторы Ш. Хамматов, Татарстан АССР Министрлар Советы каршындагы радио һәм телевидение комитеты председателе Ф. Надыйров, Татарстан АССР Мәгариф министры урынбасары Р. Галияхметов, СССР Фәннәр академиясенен Казан тел, әдәбият һәм тарих институты директоры М. Мөхәррәмов, Татарстан китап нәшрияты директоры Г. Камалиев, КПСС өлкә комитетының агитация һәм пропаганда бүлгә мөдире урынбасары Ә. Тажетдинов, КПССтың Казан шәһәр комитеты секретаре В. Морозов, композитор Ж. Фәйзи, ВЛКСМның Татарстан өлкә комитеты секретаре Р. Фәрхиев, Казан дәүләт университеты профессоры Х. Госман, Казан дәүләт педагогия институты профессоры М. Зәкиев, язучы А. Шамов, Татарстан ху-

дожниклар союзы идарәсе председателе Х. Якупов керә.

Июль аенда Татарстан АССР Культура министры интәш Б. Гыйззәтуллин житәкчелегәңдәге юбилей комиссиясе утырышында зур һәм мөһим бу эшнең планын тикшерелде. Язучылар союзы һәм СССР Фәннәр академиясенен Казан тел, әдәбият һәм тарих институты галимнәре Галимжан Ибраһимов ижатын телдән һәм язма рәвештә пропагандалау буенча конкрет эш башкаралар. Бу турыда татар һәм рус телләрендә махсус брошюра языла, илебездәге барлык өлкә, республика һәм район газеталарына тарату өчен чыгышлар, фоторәсемнәр эзәрләнә.

Татарстан китап нәшрияты әдипнең «Тирән тамырлар» һәм «Безнең көннәр» романнарын рус телендә чыгарды. Өч томлык басма рус телендә Узәк нәшриятка тәкъдим ителгән. Галимжан Ибраһимов турында аның замандашлары язган истәлекләр китабын төздә язучы А. Шамов зур тырышлык күрсәтте. Утырышта якын елларда Г. Ибраһимовның бөтен ижатын бергә туплаган сизгә томлык академик басма эзәрләү кирәклегә турында тәкъдим кертелде.

Әдип турында радио, телевидение буенча, матбугат битләрендә мәкаләләр биреләчәк. Аның ижатын мәктәпләрдә һәм культура учакларында пропагандалау буенча республика Мәгариф һәм Культура министрлыкларының махсус планын һәм методик күрсәтмәләре эшләнә. Казан дәүләт университеты, педагогия институты һәм СССР Фәннәр академиясенен Казан тел, әдәбият һәм тарих институты галимнәре исә Г. Ибраһимов ижатын һәм торымыш юлын тикшерүгә багышланган фәнни-теоретик конференция үткөрәчәкләр.

Татарстан художниклары Г. Ибраһимовның бюстын эшләргә тиешләр. Комиссия утырышында Казанның Ленин районы оешмалары Галимжан Ибраһимов проспектына аның зур бюстын эшләтәп куйсынар иде, дигән теләк та белдерелде. Әдипнең рәсеме төшерелгән почта маркасы, конвертлар һәм открыткалар чыгару да күздә тотыла.

ӘДӘБИ БЭЙРЭМНЭР

Атилла Расихның беренче хикәяләре матбугатта 1939 елда чыга. Аннан бирле чирек гасырдан артырак вакыт узган. Шул вакыт эчендә язучы әдәбиятыбызга унарча хикәя һәм очерклар, сатира-юмор әсәрләре, мажаралы повесталар, калың-калын романнар бирде. «Язгы азалар» һәм «Йке буйдак» исемле романны Атилла Расихны әдәбиятыбызның алгы сафына чыгарды.

Сентябрь аенда Атилла Расихка 50 яшь тулды. Бу юбилейны республикабыз жәмәгәтчеләге зурлап уздырды. Республика газета-журналларында язучының тормыш юлын һәм ижатын ытыркан мәкаләләр басылды, Татарстан радиосы һәм телевидениесе юбилейга багышланган тапшырулар оештырды.

16 сентябрьдә язучыларның Г. Тукай исемендәге клубында А. Расихка 50 яшь тулуга багышланган кичә үткәрелде. Кичәне, язучының ижаты турында кыскача кереш сүз сөйләп, шагыйрь **Нури Арсланов** ачты. Атилла Расихның тормыш һәм ижаты юлы, аның әсәрләренә әдәбияттагы урыны турында **Аз Гыйләжөв** сөйләде. Аннары күп ижади оешмалар, партия һәм совет органны юбилейны юбиларны котлаулар булды. Татарстан язучылар союзы идарәсе һәм «Казан ытлары» журналы редакциясе исеменнән **З. Нури**, Татарстан китап нәшрияты коллективы исеменнән нәшриятның директоры **Г. Камалиев**, Башкортстан язучылары исеменнән **В. Исхаков**, СССР Фәһри академиясенең Казан тел, әдәбият һәм тарих институты коллективы исеменнән **Х. Хәйри**, Татарстан Мәгариф министрлыгынан **Г. Заһидуллин**, Казан ветеринария институты коллективы исеменнән илтеш **Баязитов**, «Социалистик Татарстан» һәм «Советская Таттария» газеталары редакциясеннән **Ф. Әгъзамов**, китапхана эшчесе **М. Газизова**, «Татарстан ышлар» газетасы редакциясеннән **Ш. Манналов**, «Яшь ленинчы» газетасы редакторы **В. Ихсанова**, «Ялкын» журналы редакторы **Р. Хафизова**, Татарстан радио һәм телевидение комитетынан **А. Арсланов** юбилейга адреслар бирделәр, бүләкләр тапшырдылар.

Язучыны 50 еллыгы белән котлап, РСФСР язучылары союзы идарәсеннән, Казакыстан, Узбәкстан, Тажикстан, Төркмәнстан, Әзербайжан, Чувашия, Мордовия, Удмуртия, Якутия, Мари АССР язучыларынан һәм күп кенә башка оешмалардан, аерым кешеләрдән телеграммалар килгән иде.

Ахырдан сәнгать осталары һәм һөвәскарлар көче белән концерт бирелде.

Сентябрь аенда республикабыз жәмәгәтчеләге тагын бер прозаныгыбызны — Габдрахман Минскийның 60 еллыгы билгеләп үтте. Күплоган повесть һәм хикәяләр, дистәләрдә сәхна әсәрләре, киносценарийлар, публицистик мәкаләләр авторы буларак, Габдрахман Минский кин катлау укучыларга яхшы таныш.

Габдрахман Минскийга 60 ышь тулуга багышланган әдәби кичә 29 сентябрьдә язучыларның Г. Тукай исемендәге клубында уздырылды. Юбиларның тормыш юлы һәм кыркыры ижаты эшчәндәге турында язучы **Барлас Камалов** сөйләде. Күп ижаты оешмалары, предприятие һәм учреждениеләр, партия һәм совет органны исеменнән язучыга бүләкләр тапшырылды, адреслар бирелде. Габдрахман Минскийны зур ижаты бәйрәмә белән котлап, илбәзнен бөтен почмакларынан бик күп хатлар, телеграммалар килгән иде. Соныннан концерт булды.

21 сентябрьдә Совет районының Культура сараенда Габдрахман Минскийга 60, Атилла Расихка 50 яшь тулуга багышланган әдәби кичә уздырылды. Ахырдан Сара Садыйкова жетәкчеләгендәге ансамбль зур концерт бирде.

РСФСР Верховный Советы Президиумының 1966 ел 19 сентябрь указы белән **Илһис Ильяс улы Туктаров**, актив әдәби һәм жәмәгәт эшчәндәге өчен һәм 70 яшь тулу унае белән, РСФСР Верховный Советы Президиумының Почет грамотасы белән бүләкләнде.

ТАТАРСТАН ЖУРНАЛИСТЛАРЫНЫҢ III СЪЕЗДЫ

«Совет журналистарының профессиясе — тормышны тотып алу, аның һәр көнен кургашын набор полосаларында беркетү, аны массага, шәһәрләргә, ерактагы станцияләргә, авылларга, заводларга, судно падабаларына житекерү һәм шуна жавап рәвешендә нәфрәт, игътибар, шатлык тудыру», — дигән күренекле рус язучысы **К. Паустовский**.

Журналистарны разведчиклар дип, яналыны ачучылар дип атыллар. Ә яналык дулкынландырсын, укучыларның игътибарын яулсын өчен, аның турында мауыктыргыч итеп иза белергә кирәк.

Журналистар каләмә белән изылган очерк, корреспонденция, зарисовкаларның төп геройлары — хезмәт кешеләре. Тормышта зур эшләргә әйдәүче, күпчәгә үрнәк булырлык гүзәл заманашларыбыз турында яхшы материаллар изу — шактый кыен һәм авыр эш. Монда ничек ирешергә? Экучыларны дулкынландырырлык һәм мауыгып укырлык, аларның акылын утырлык, нәфрәт ики шатлык хисләре тудырырлык материалларны ничек изарга? Халыкның журналистарга булган зур ышанычыны ничек акарма? Татарстан журналистарының 6 сентябрьдә Партия өлкә комитетының конференция-залында ачылган III съездында сүз әнә шул турымза барды.

Журналистар союзының отчет чорындагы эше һәм партиябәзнен XXIII съезды карарлары нигезендә газета-журнал эшчәндәренә бурычлары турында доклад белән Татарстан журналистар союзы идарәсе председателе **Ш. Х. Хамматов** чыкты. Ревизия комиссиясенә эше турымдагы отчет докладны союзының ревизия комиссиясе председателе **М. В. Спиридонов** ясады.

Отчет докладлары буенча фикер алышуларда «Зеленодольская правда» газетасы редакторы Н. С. Цимбалов, Чаллыда чыга торган «Ленинское знамя» газетасының редактор урынбасары Х. Миннапов, Татарстан АССР Министрлар Советы каршындагы радио һәм телевидение комитеты председатели Ф. Г. Надыйров, Башкортстан журналистлар союзы идарәсе председатели А. Г. Исмагыйлов, «Союзпечать»нең Татарстан бүлгә начальнигы И. В. Иванов, Татарстан китап нәшрияты директоры Г. К. Камалиев, күп тиражды «Прогресс» газетасы редакторы С. И. Егоров, «Волжская коммуна» газетасы редактор урынбасары П. А. Маторин, «За родину» газетасының үз хәбәрчесе И. И. Яценко, журналист С. Фәйзуллин, Мари АССР журналистлар союзы идарәсеннән Г. В. Иванова, СССР журналистлар союзы идарәсе члены, «Правда» газетасының матбугат бүлгә буенча редакторы Н. В. Колесов, Лениногорск телестудиясе хәбәрчесе И. Зарипов, Татарстан язучылар союзының партия оешмасы секретаре Г. Минский, КПССтың Татарстан өлкә комитеты секретаре М. Ф. Вәлиев катнашты.

Чыгыш ясаучылар газета-журналларыбыз эшендәге уңай һәм кимчелекле якларга тукталдылар. Трибунадан сөйләгән һәр кеше журналистларны эзләнергә, тормышны өйрәнергә, тормыштагы зур вакыйгаларның кайнар эзеннән барырга чакырды.

III съезд Татарстан АССР журналистлар союзы идарәсенен эшен канәгатьләнەرлек дин тапты һәм идарәнең яңа составын сайлады. СССР журналистларының II съездына делегатлар итеп Ш. Х. Хамматов, Н. Д. Зверева, М. Рафиков, Р. М. Сабиров һәм М. М. Мусин иптәшләр сайланды.

Съезддан соң Татарстан журналистлар союзы идарәсенен оештыру утырышы булды. Республика журналистлар союзы идарәсенен председатели итеп Ш. Х. Хамматов, председател урынбасарлары итеп Г. К. Камалиев һәм Ф. Г. Надыйров, союзнның җаваплы секретаре итеп Г. А. Кушаев сайланды. Журналистлар союзы идарәсе президиумы составына М. Ф. Долгов, Р. С. Хәфизова, С. И. Егоров иптәшләр кертелде.

ИЖАТ СЕКЦИЯЛӘРЕНДӘ

15 сентябрьдә язучылар союзының тәнкыйтьчеләр секциясендә отчет-сайлау җыелышы булды. Секциянен эше турында бюро председатели Б. Гыйззәт доклад ясады. Фикер алышулардан соң, тәнкыйтьчеләр секциясе бюросының яңа составы сайланды. Татарстан язучылары союзы, каршындагы тәнкыйтьчеләр секциясенен яңа җитәкчесе — филология фәннәре кандидаты Зәет Мәжитов.

Утырышта шулай ук яшь тәнкыйтьче Ф. Мусинның ижаты тикшерелде. Докладны тәнкыйтьче һәм әдәбият галиме Хәсән Хәйри ясады.

Сентябрь аенда Татарстан язучылар союзының Әлмәт бүлгәндә нефтьче-инженер Гателжан Газизовның «Безнең яз да ки-

лер» исемле (рус телендә) ике кисәктән торган тарихи романы укып тикшерелде.

Әсәреннән нигезенә 1905—1906 елларда булган крестьяннар хәрәкәте, жир өчен көрәш, Татарстандагы Яңа Цильна вакыйгалары алынган. Романда күренекле татар революционеры Хөсәен Ямашев образы киң гәүдәләнде.

Фикер алышуларда Г. Ахунов, Р. Төхфәтуллин, С. Сөләйманова, Ә. Маликов, М. Зарипов, В. Л. Ларин, Иван Винокуров һ. б. катнашты. Алар әсәреннән уңай һәм кимчелекле якларын күрсәттеләр. Г. Газизовның бик күп тарихи материаллар туплаган булуын билгеләп үттеләр, кирәкле бу әсәргә укучыга тәкъдим итәрлек дәрәжәгә җиткөрү өчен авторга конкрет киңәшләр бирделәр.

ОЧРАШУЛАР, ИЖАДИ КОМАНДИРОВКАЛАР

Г. Бәширов, С. Хәким, Х. Туфан, Ә. Исхак, А. Расих, Ф. Хөсәи, З. Нури, Г. Минский, Ш. Галиев, И. Юзев, Ә. Баянов, А. Гыйләжев һәм башка татар язучылары КПССтың Татарстан өлкә комитеты тарафыннан оештырылган пропагандистлар семинарында катнашучылар белән очраштылар.

Язучылар Татарстанның төрле районнарынан килгән делегатлар алдында үзләренен яңа әсәрләрен укыдылар, матур әдәбиятны киң халык массаларына җиткөрү турында сөйләделәр.

Казан шәһәрендә яшәүче пропагандистлар өчен оештырылган семинарда татар шагыйрьләре М. Садри һәм З. Нури да катнашты.

Татарстан шагыйрьләре Г. Паушкин, М. Садри, Р. Кутуй, З. Нури яшь нефтьчеләреннән Әлмәт шәһәрендә уздырылган XIII иче слетында катнаштылар.

Язучы Г. Минский Чаллы, Түбән Кама, Актаныш һәм Минзәлә районнарында укучылар белән очрашты, публицистик мәкаләләр язучы өчен материаллар туплады.

Г. Мөхәммәтшин, Р. Фәйзуллин, Р. Гатауллин Ульяновск өлкәсендә булдылар, укучылар белән очраштылар.

Г. Латып Уфа шәһәрендә һәм Башкортстанның Чакмагыш районында китап укучылар белән очрашты.

КҮТӘРЕНКЕ КҮҢЕЛ БЕЛӘН

Журналыбызның алдагы санында Татарстан жыр һәм бую ансамбленен Монголия Халык Республикасына гастрольләргә җиткән хәбәр иткән идек. Татарстан артистлары Улан-Батырда, Сухэ-Батырда, Дархалда һәм илнен башка шәһәрләрендә булып, күп санлы концертлар бирделәр. Ансамбль концертларының программасында

СССР һәм Монголия халыклары арасындагы тирән дуслык, туганлык традицияләре турында сөйләүче музыкаль әсәрләр, татар, рус, украин һәм монгол халык жырлары бар иде. Монгол халкының «Чуар ат», «Яз» дигән жырлары, татар халык кәйләре «Туган тел», «Зиләйчүк», РСФСРның халык артисты А. Нарыков куйган биюләр тамашачыларга аеруча ошады. 20 көн буена тамаша заллары шыгрым тулы булды. Татарстан артистларының һәр чыгышы монгол тамашачылары көчле алкышлар белән каршылаштылар.

Гастрольлар ахырында Татарстан жыр һәм бию ансамбле коллективы Монголия Халык Республикасының югары дәүләт органы Халык Хуралының Мактау грамоталары белән бүләкләнде.

Сентябрь башларында ансамбль артистлары туган илебезгә кайтты. Казан аларны чәчәк бәйләмизгә һәм оркестр авазлары белән каршылады. Зур рух, күтөркенчә күңел белән кайткан артистларны яңа гастрольлар көтә. Ансамбль Башкортстанда, Украинада, Мәскәү, Горький, Ярославль, Вологда, Архангельск, Мурманск, Петрозаводск, Псков шәһәрләрендә чыгыш ясагач.

ТАТАР АКАДЕМИЯ ТЕАТРЫ ЛЕНИНГРАДА

10 сентябрь. Ленинградның Беренче бишбеллык исемендәге культура сарае тамашачылар белән шыгрым тулы. Бүген биредә, бай театр традицияләре булган Ленин шәһәрində, Галиәсгар Камал исемендәге Татар дәүләт академия театры үзенең беренче спектаклен күрсәтә. Күренекле сәхнә осталары, Бөтенроссия театр җәмгыятегә Ленинград бүлгәе вәкилләре, шәһәр хезмәт ияләре, гастрольлар башлану унае белән, Татарстан артистларын кайнар котлыйлар. Алар Ленинград белән Казанны байлы торган иң кадерле кешебез Ленин, революцион традицияләр, дуслык-туганлык әлемләре, аларны тагын да ныгыту кирәкдәге һәм бу гастрольларның моңа өлеш керткәчәге турында сөйләләр, кунакларга зур уныш телләр. Жавап сүзе белән Татар академия театрының баш режиссеры М. Салимжанов чыга.

Тәбрикләү сүзләреннән соң Карим Тинчуринның «Зөңгәр шәл» әсәре буюнча эшләнгән спектакль башлана. Ленинградлылар спектакльне бик жылы кабул итә, яратып карый: залда әлелән-әле кул чабулар, алкышлар ыгырчан тора, спектакль тамашыгач татар артистларын чәчәкләргә күмәләр.

Ике атнадан артыгракка сузылган гастрольлар вакытында Ленинград тамашачыларына Т. Гыйззәтнең «Чаткылар», Н. Искәндәрнең «Муса Җәлил» һәм «Хужа Насретдин», В. Лауреңтсеның «Ата хакы — тәңре хакы», М. Кәримнең «Кыз урлау», Ч. Айтматовның «Гүзәлем Әсәл», Х. Вахитның «Соңгы хат», Ш. Хөсәеновның «Зөбөйдә — алаң баласы» исемдә әсәрләре буюнча эшләнган спектакльләр күрсәтелде.

Татар артистлары революция биигә булган даңлы шәһәрнен истәлекле урыннары белән таныштылар. клубларда, предприя-

тиеләрдә шәһәр хезмәт ияләре белән очраштылар.

Ленинград радиосы һәм телевидениесе Татарстан артистларына багышланган тапшырулар оештырды, матбугат битләрендә, безнең спектакльләргә уңай бая биреп, рецензияләр, макаләләр чыкты, театр коллективына тамашачылар күп рәхмәт сүзләре әйттеләр. Кыскасы, гастрольлар уңыш белән узды.

ХАЛЫК КОМИССАРЫ ТУРЫНДА ФИЛЬМ

Уткан елның августында, ленинчы-большевик Муллаһур Вахитовның тууына 80 ел тулганда багышланган тантанә көннөрүдә, Казан телевидение студиясе «Халык комиссары» дигән тарихи-хроникаль тапшыру оештырган иде. Тамашачылар тарафыннан жылы каршыланган бу тапшыру режиссер И. Утяганов, кинооператор Н. Шәмсетдинов, художник Г. Абдулов һәм кинооператор ассистенты А. Привизиянәшләрдә Муллаһур Вахитовның героик тормышына багышланган телевизион фильм эшләү теләге уята.

Һәм менә бер елдан соң, 1966 елның 22 августында, Казан телестудиясе тамашачыларга «Халык комиссары турында хикая» исемдә фильм күрсәтте. Фильмда Муллаһур Вахитов турында истәлекләр белән күренекле революционерның көрәштәшләре — отставкадагы генерал-лейтенант Якуб Чанышев һәм һазы Маликов катнаштылар.

ТЕАТРЛАРДА. КОНЦЕРТ ЗАЛЛАРЫНДА

Республика дәүләт күчмә театры коллективының бер бригадасы туганнан республикаларда гастрольләрдә йөрде. Ул Казакыстанның Алма-Ата, Петропавел, Караганда, Целиноград, Күкчөтәу, Семипалатинск шәһәрләрендә спектакльләр күрсәтте. Репертуары Шәриф Камалның «Хажы әфәнде бәйләнде», В. Сойфудинның «Умырзая», Ю. Әминовның «Миң — Гөлүзә» («Өти баласын яңа исем»), Т. Закированың «Яучылар» дигән әсәрләре бар. Казакыстан хезмәт ияләре татар дусларының спектакльләрен жылы каршылаштылар. Семипалатинск шәһәр Совети башкарма комитеты, мәсәлән, коллективны Почет грамотасы белән бүләкләде. Татарстанның аткалган артисткасы М. Шәһидуллина, артистлар З. Галимова, В. Хөсәнетдиновның яхшы уйнаулары аерым грамоталар белән билгелән үттелә.

Бригада Кыргызстан ССРга китте. Ул Ызбастан шәһәрләрендә да булгач. Күчмә театрының калган группалары Татарстан ишчәннәренә культура хезмәте күрсәттеләр.

В. И. Качалов исемендәге зур драма театры, М. Горькийның «Зыковлар» дигән әсәренән тыш, тагын ике премьера күрсәтте. Болар — чех язучысы П. Когоутның «Без иштәгән вортга» һәм В. Розовның «Мәхмәт» дигән әсәрләре буюнча эшләнган спектакльләр. Коллективның яңа эшләрен тамашачылар яратып каршылаштылар.

Жаваплы редакторы Рафаэль Мостафин
Редколлегия: Хәй Вахит, Ибраһим Гази, Әмирхан Еники,
Гази Кашшаф, Шәйхи Маннур, Габдрахман Минский,
Сибгат Хәким, Нил Юзиев

Производствога бирелде 15/IX-1966 ел. Басарга кул куелды 25/X-1966 ел. ПФ 07187. Кагаз форматы 70x106¹/₁₆. Учети. изд. табак 12.2. Басма табак 10(14). Тираж 35000 экз. Заказ Н-1308. Бөесе 40 тнен.

ТАССР Министрлар Советы каршындагы Матбугат идарәсенед. Камил Якуб исменендеге матбугат комбинатында басылды. Казан, Бауман урамы, Ворт 19, 1966 ел.

Бәясе 40 тиен
Цена 40 коп.

И н д е к с
73210

*Ежемесячный литературно-художественный
и общественно-политический журнал*

КАЗАН УТЛАРЫ

(Огни Казани)

ОРГАН СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ ТАТАРИИ